

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till:
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktion och information om utkomna nummer
finns på tidskriftens hemsida www.bebyggelsehistoria.org

ISSN 2002-3812

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga
tidskrift inom det bebyggelsehisto-
riska området. Tidskriften utges med
två nummer per år av Föreningen
Bebyggelsehistorisk tidskrift. Se även
www.bebyggelsehistoria.org

OMSLAGSBILDEN: Slakthusområdet i Enskede 2015
med Globen, shopping och kontor i fonden. Till vänster i
bilden det före detta slakthuset för storboskap och längre
bort hudboden och tarmrenshuset som i kommande stads-
omvandling är tänkta för småbutiker och restaurang,
liksom platsen framför dem för torg med uteserveringar.
FOTO: Mattias Ek, Stadsmuseet i Stockholm.

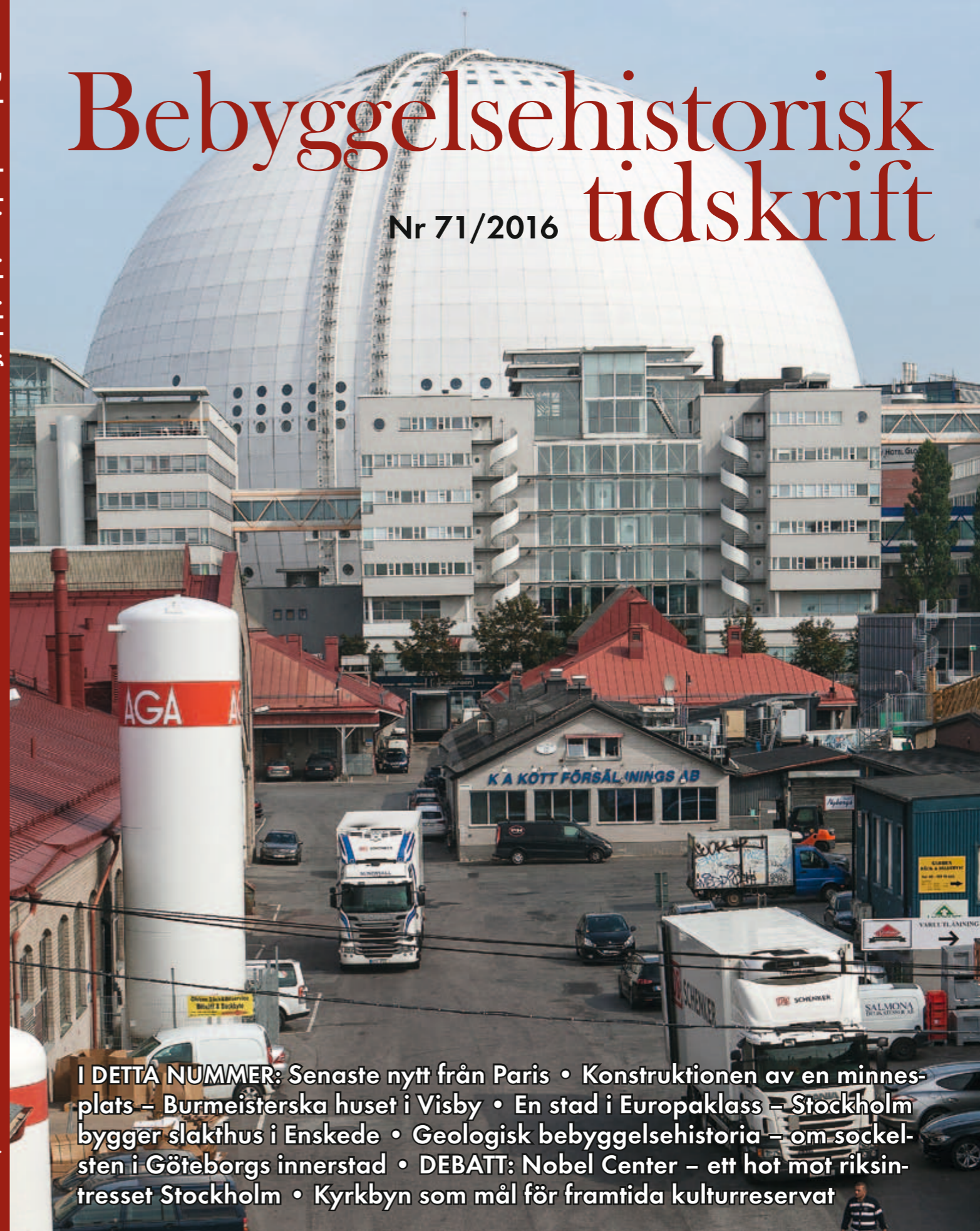
BAKSIDESBILDEN: Ett besökande par på väg in i Bur-
meisterska huset. Sommaren 1993 var den sista somma-
ren huset användes som turistbyrå. Burmeisterska huset
blev byggnadsminne 1994 och är numera öppet endast
vid Gotlands museums guidade visningar. FOTO: Visby
landsarkiv, odaterat.

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 71 2016

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 71/2016

I DETTA NUMMER: Senaste nytt från Paris • Konstruktionen av en minnes-
plats – Burmeisterska huset i Visby • En stad i Europaklass – Stockholm
bygger slakthus i Enskede • Geologisk bebyggelsehistoria – om sockel-
sten i Göteborgs innerstad • DEBATT: Nobel Center – ett hot mot riks-
tresset Stockholm • Kyrkbyn som mål för framtida kulturresevat

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 71 • 2016

PAUL AGNIDAKIS & ANDERS HOULTZ (RED.)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Ekonomisk-historiska institutionen,
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org
E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Eva Löfgren
E-post:
eva.lofgren@conservation.gu.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Eddy.se ab
Box 1310
621 24 Visby
Telefon 0498-253 900
E-post: order@bokorder.se

PRENUMERATION för 2016 kan tecknas på tidskriftens ordersida <http://bht.bokorder.se> eller via E-post order@bokorder.se eller telefon 0498-253 900, fax 0498-249 789.

En årsprenumeration kostar 450 kr inkl. moms.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt via E-post eller telefon/fax.

Lösnummerpris 225 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR

Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING

Aidan Allen, Stockholm

TRYCK

Bulls Graphics AB, Halmstad, 2015

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från
Vetenskapsrådet
Torsten Söderbergs stiftelse
Handelsbankens forskningsstiftelser

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift. Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda. Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art*, *EBSCO Art & Architecture Index* samt *EBSCO Art & Architecture Complete* (innehåller artiklarna i fullängd). Rankad 1 i Database for statistikk om høgre utdanning (DBH), Norge.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göran Ulväng, Uppsala universitet, ordf., ansvarig utgivare
Paul Agnidakis, Uppsala universitet
Joakim Hansson, Uppsala universitet, Campus Gotland
Sofia Holmlund, Stockholms universitet
Anders Houltz, Centrum för Näringslivshistoria, Bromma
Emilie Karlsmo, Uppsala universitet
Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Jesper Larsson, Sveriges Lantbruksuniversitet, SLU, Uppsala
Eva Löfgren, Göteborgs universitet
Fredrika Mellander Rönn, Tyréns, Stockholm
Catharina Nolin, Stockholms universitet
Hedvig Schönback, Stadsmuseet i Stockholm
Sara Westin, Uppsala universitet
Anders Wästfelt, Stockholms universitet

ADVISORY BOARD

Mia Åkerfelt, Åbo Akademi, Finland; Renja Suominen-Kokkonen, Helsingfors universitet, Finland; Lena Liepe, Oslo universitet, Norge; Frode Iversen, Kulturhistorisk museum, Oslo, Norge; Svava Riesto, Köpenhamns universitet, Danmark; Ulla Kjær, Nationalmuseum, Köpenhamn, Danmark.

REDAKTÖRER FÖR DETTA NUMMER

Paul Agnidakis
Institutionen för kulturanthropologi
och etnologi
Uppsala universitet
Box 631
751 26 Uppsala
paul.agnidakis@etnologi.uu.se

Anders Houltz
Centrum för Näringslivshistoria
Grindstuvägen 48-50
167 33 Bromma
anders.houltz@naringslivshistoria.se

Innehåll

- 5** Stadsrummet reflekterar tiden
av *Paul Agnidakis & Anders Houltz*
- 7** Senaste nytt från Paris
Ett brev från ornamentbildhuggaren Jean Baptiste Masreliez 1784
av *Ingrid Sjöström*
- 22** Konstruktionen av en minnesplats:
Bruket av Burmeisterska huset i Visby
av *Mattias Legnér*
- 42** En stad i Europaklass
Stockholm bygger slakthus i Enskede
av *Mari Ferring*
- 59** Geologisk bebyggelsehistoria
– om sockelsten i Göteborgs innerstad
av *Erik Sturkell, Ulrich Lange, Thomas Eliasson & Md. Tariqul Islam*

IDÉ & DEBATT

- 72** Nobel Center – ett hot mot riksintresset Stockholm
av *Kristina Berglund*
- 78** Kyrkbyn som mål för framtida kulturresevat
– ett angeläget kulturarvsprojekt
av *Martin Giertz*

AKTUELLT

- 87** Brandförsäkringsverkets arkiv:
230 år av bebyggelsehistoria digitaliserat och sökbart
av *Anders Houltz*

RECENSIONER

- 88** FREDRIC BEDOIRE, *Den svenska arkitekturens historia 1000-1800, 1800-2000*
av *Leif Jonsson & Kristian Berg*
- 90** CASPAR JØRGENSEN & MORTEN PEDERSEN (red.), *Industrial Heritage in Denmark. Landscapes, Environments and Historical Archaeology*
av *Gabriella Olshammar*
- 93** ANNA STORM, *Post-Industrial Landscape Scars*
av *Caspar Jørgensen*
- 95** JOAKIM HANSSON, *Komfort framför allt, men även nytta och nöje – teknik, apparater och redskap i byggnader före andra världskriget*
av *Henrik Ranby*

Inbjudan (Call for Papers)

TEMANUMMER OM TRÄ, BHT 74/2017

Trä är ett av den skandinaviska byggnadstraditionens mest utmärkande inslag. I såväl enkla lador som påkostade slott har trä fungerat som ett mångsidigt material i allt från stommar till dekorationer. Idag ser vi ett nytt intresse för trä som byggnadsmaterial i både bostadshus och monumentala byggnader. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* vill med sitt temanummer om trä, som utkommer under hösten 2017, uppmärksamma de mångfasetterade sätt på vilka trä använts och används i bebyggelsen och efterlyser nu artikelförslag på temat. Kallelsen är avsiktligt öppen för att inspirera och samla så många perspektiv som möjligt. Artikelämnena kan exempelvis omfatta trä i bebyggelse, trä i inredning, gamla och nya metoder i trähantverk, hållbarhetsaspekter på trä samt upplevelser av trä i byggande och inredning.

Skribenter inbjuds att inkomma med förslag till vetenskapliga artiklar, debattartiklar och essäer men också recensioner på detta tema. Vi accepterar manus på danska, norska, svenska och engelska. Alla artiklar kommer att genomgå sedvanlig peer review-granskning.

Artikelförslag omfattande maximalt 300 ord lämnas senast den 15 augusti 2016 till redaktionen på red@bebyggelsehistoria.org. Vi kan också svara på eventuella frågor kring uppropet. Manus skall vara redaktionen tillhanda senast den 15 mars 2017.

Stadsrummet reflekterar tiden

Vid varje given tidpunkt har rådande ideal och värderingar fått sätta sin prägel på stadens rum och dess byggnader. Just stadens utformning och bebyggelse utgör ett tema som förenar flera av artiklarna i detta nummer. Därtill uppmärksammas processer över tid och växelverkan mellan olika nationella och internationella stadsrum. Processerna omfattar både kontinuitet och förändring av stadsrummets bebyggelse: de bakomliggande idémässiga influenserna, kopplade till tekniska innovationer och enskilda trendsättare, samt de konkreta praktikerna. Vidare berörs utveckling och användning av skiftande material i stadsbebyggelsen, men även hur utformning och materialbruk omgärdats av föreställningar kring staden som en betydelsefull lokal plats att leva och verka i. Och i förlängningen – hur staden blir en symbol för den framväxande nationalstaten.

I den första artikeln, av *Ingrid Sjöström*, är det förmedlingen från ett kulturellt och urbant centrum till en relativ periferi som behandlas. Sjöström utgår ifrån ett brev, daterat 1784, i vilket ornamenthuggaren Jean Baptiste Masreliez rapporterar hem till Stockholm och brodern Louis från dåtidens trendhuvudstad, Paris. Med brevets hjälp ger Sjöström en inblick i det sena 1700-talets konstnärsliv, dess inspirationskällor och samvaro med viktiga beställare. Inte minst visar hon hur viktigt det var, då som nu, att hålla sig à jour med de tekniska nymodigheterna inom sitt område – att tillägna sig nya kunskaper och att förvalta dem väl. Från Paris tog Masreliez den nya dekortekniken pastellage, som han senare framgångsrikt etablerade i Sverige.

Förändrat bruks- och symbolvärde över tid diskuterar *Mattias Legnér* i sin artikel om Burmeisterska huset i Visby. Denna fyrahundraåriga byggnad har kommit att tillmätas status som en historiskt betydelsefull minnesplats i staden och omväxlande fungerat som bland annat privatbostad, museum, restaurang, turistbyrå samt på senare tid ett center för Visby världsarv. Samtidigt har minnesplatsproduktionen av huset resulterat i en utplåning av olika bruks- och symbolvärden till förmån för en mera enhetlig och onyanserad gestaltning, som ska tillgodose lokal, nationell respektive global minnesplatsproduktion och därtill kommersiella intressen. Effekterna har visat sig vara att vissa tidsperioder och funktioner i husets historia valts ut och gestaltats på bekostnad av andra.

Marie Ferrings artikel handlar om Stockholms slakthusområde, som uppfördes i Enskede vid 1900-talets början och var i drift fram till

1900-talets slut. Artikeln tar fasta på hur slakthusanläggningens bruks- och symbolvärde förändrats processuellt under denna period. Från att till exempel inledningsvis ha framstått som en manifestation av det moderna samhället, som erbjudit stockholmarna god hygien och effektivitet i fråga om slakt och köttproduktion, kom området under den sista tiden att utgöra en marginaliserad plats i stadens utkant. Läsaren får bekanta sig med såväl nationella som internationella händelser och nyckelaktörer som på olika sätt har inverkat på slakthusets narrativitet, från uppförande till drift och nedläggning.

Erik Sturkell, Ulrich Lange, Thomas Eliasson och Md. Tariqul Islam har i sin artikel en tvärvetenskaplig ansats som ännu är ovanlig i bebyggelsehistorisk forskning. Artikeln bygger på undersökningar av samtliga hus i centrala Göteborg med natursten i sockeln från 1800 till 1944. I artikeln identifieras fem dominerande typer av bergarter. Två av dem är från närområdet medan de tre andra har transporterats till staden. Utvecklingen från lokala stenbrott till sten hämtad från andra platser går, som författarna visar, hand i hand med 1800-talets infrastrukturella utbyggnad och etablering av industriella stenbrott. Samtidigt är bilden allt annat än entydig: lokalt bruten sten fortsatte att spela en viktig roll långt in på 1900-talet. Artikeln visar nya möjliga forskningsfält i gränssnittet mellan de traditionella: Hur kan kombinationer av naturvetenskaplig och kulturhistorisk kunskap stärka bebyggelseforskningen?

Debattsektionen tar upp två aktuella frågor med stark koppling till samhällsplanering – den ena knuten till staden, den andra till landsbygden. *Kristina Berglund* riktar skarp kritik mot planerna på ett nytt Nobelcenter på Blasieholmen i Stockholm. Detta omdiskuterade projekt är enligt Berglund ett uttryck för fartblindhet och okänslighet i stadsförnyelsen och står i direkt konflikt med riksintresset. Hon framhåller raden av kritiska yttranden från centrala instanser i detaljplane-processen och manar till eftertanke i hanteringen av en av huvudstadens viktiga platser.

Martin Giertz uppmärksammar sockenkyrko- och prästgårdsmiljöer och deras kulturhistoriska betydelse. Han föreslår satsningar på inventering men också inrättandet av kulturresevat kring dessa miljöer i hela landet för att bevara och uppmärksamma det nationella kulturarvet kring kyrka, skola och prästgård på landsbygden.

I spänningsfältet mellan kontinuitet och förändring ger stadens rum uttryck för de rådande idealen. 1700-talets modernitet kunde definieras med utgångspunkt från stilideal hämtade från Paris; vid sekelskiftet 1900 kunde en hygienisk slakterihantering framstå som sinnebild för framtidens stad medan ett gotländskt borgarhus fick illustrera drömmen om det förflutna. Är det symbolbyggnader som det projekterade Nobelcenter som ska förkroppsliga vår tids ideal?

Paul Agnidakis & Anders Houltz

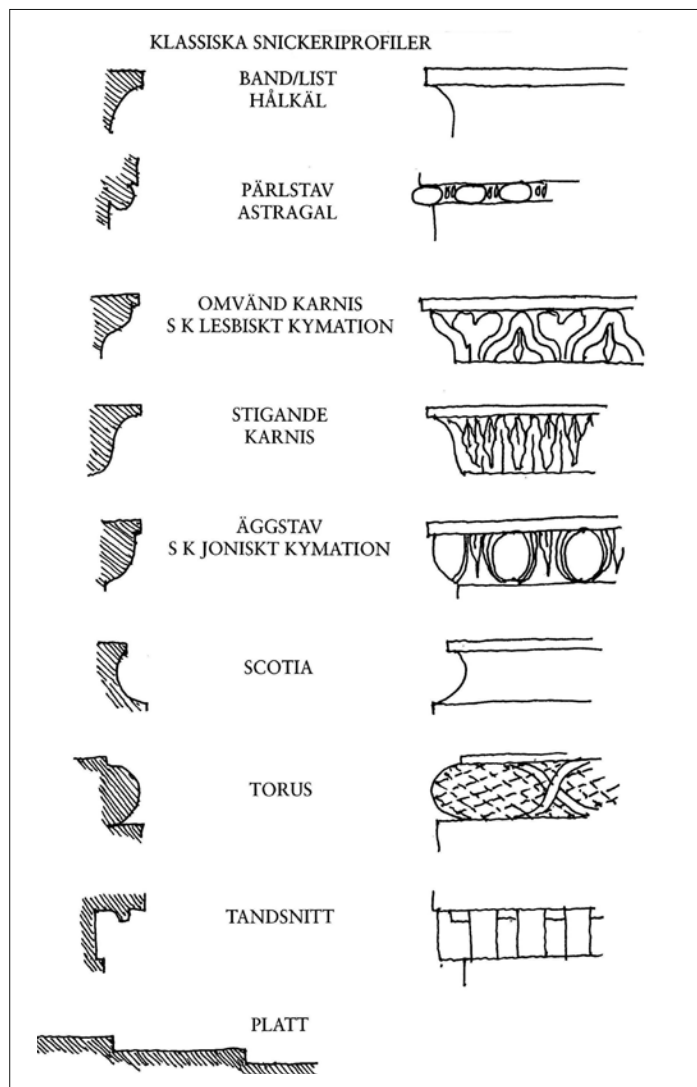
Senaste nytt från Paris

Ett brev från ornamentbildhuggaren Jean Baptiste Masreliez 1784

av Ingrid Sjöström

Om bebyggelsehistoria omfattar all byggd miljö, från stadslandskap och kulturbygd till enskilda hus och rum, så kan det vara av intresse att ägna sig något åt de allra minsta enheterna i denna sfär, nämligen listverk i rumsinredningar. Detta noga reglerade system av kolonnordningar, profiler, omfattningar, friser och fotpaneler brukade restaureringskonstens portalfigur Ove Hidemark sammanfattande kalla "snickerikultur", det som redan i Vignolas lärotraktat kallades "byggnadskonstens bokstäver".¹ Inspirerad av Hidemark djupstuderade Stefan Günther interiörkonstens minsta beståndsdelar och lade 2006 fram sin väldiga avhandling om inredningskonsten från Vitruvius till Tessin (d.y.).² Behärskning av detta alfabet var en självklarhet för alla arkitekter långt efter Tessin d.y. En av 1700-talets mästare i denna gren var Jean Baptiste Masreliez. Ett tidigare inte publicerat brev från honom berättar en del om snickerikulturens praktik och annat om vad som tilldrog sig i Paris bland 1780-talets konstnärskretsar.³ Bland annat berättar Jean Baptiste om en ny ytterst intressant metod att utföra just listverk, det som senare kom att benämnas pastillage.

Genom brevet får man en intressant inblick i hur tidens konstnärer sökte nya tekniska lösningar och svartsjukt bevakade sina yrkeshemligheter. Tillgång till väsentlig information om nyheter och ett brett kontaktnät med kollegor, beställare och inflytelserika kulturpersonligheter både i hemlandet och utomlands var avgörande för att nå framgång. För att förstå de miljöer som i det sena 1700-talet skapades i Sverige och

FIGUR 1. "Snickerikultur", plansch av Ove Hidemark. Kulturmiljövård nr 1 1994.

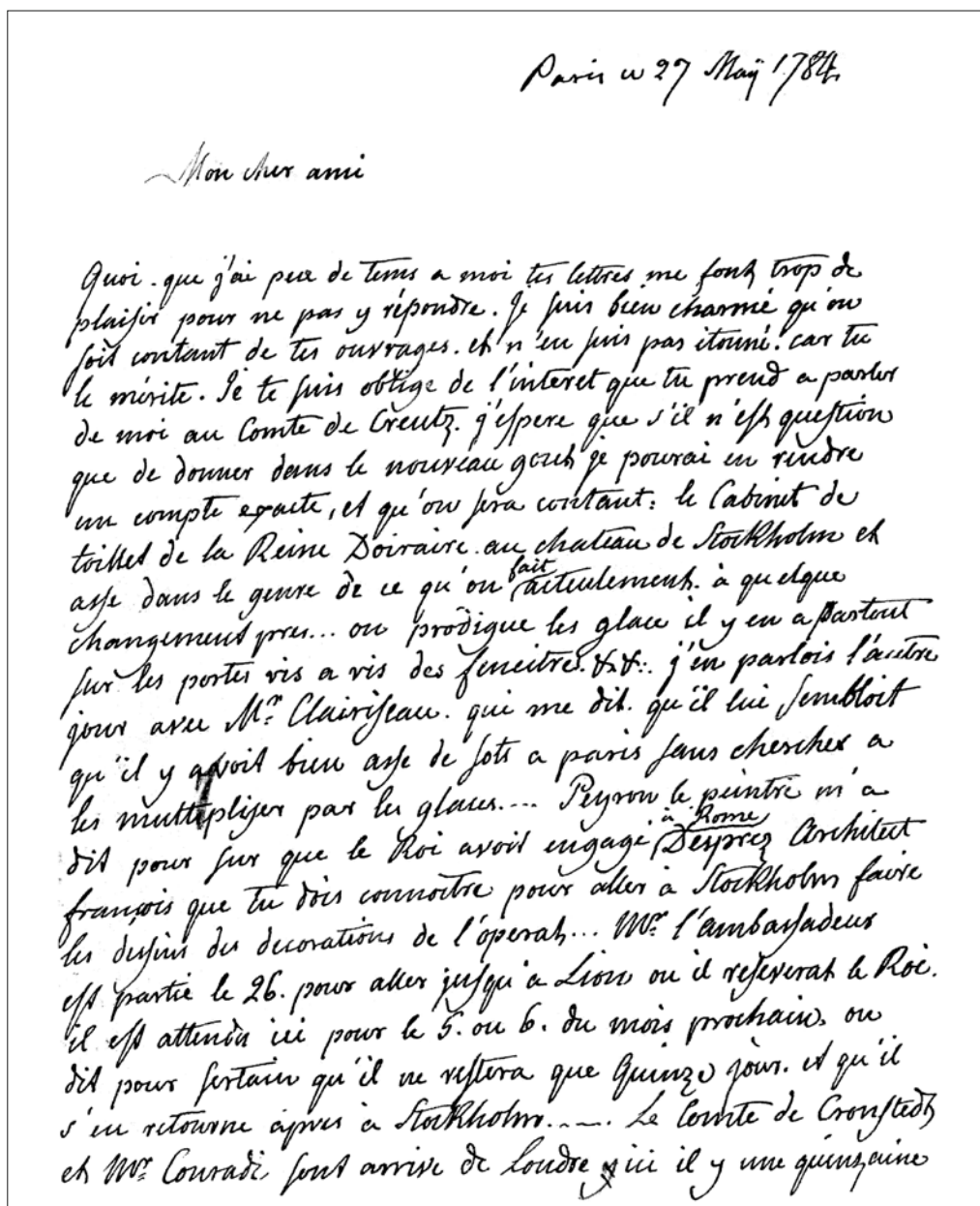
för att kunna vårda och restaurera dem på ett adekvat sätt är det viktigt att känna till hur man resonerade och arbetade, från den övergripande rumsplaneringen ned till minsta detalj. Artikeln söker belysa dessa aspekter.

Jean Baptiste Masreliéz brev ger en rundmålning av vad som sker i Paris 1784 av intresse inom konstvärlden, och innan vi här går närmare in på hans rapport om pastellagets teknik och användning ska vi ta del av hans reflexioner

om tidens parisiska kulturliv och även skildra brevets adressat och Jean Baptistes förhållande till denne.

En autografsamlares brev

Bland de många stora brevsamlingarna i Kungliga biblioteket i Stockholm finns även autografsamlingar, där samlaren sökt kända personers signaturer snarare än sammanhängande sviter av

FIGUR 2. Faksimil av en sida av J.B. Masreliéz brev. Kungl. biblioteket.

brev. En av dessa autografsamlare var Bernhard Kempe, en framgångsrik affärsman i Härnösand tillhörande den förmögna Kempesläkten. När han dog 1908 donerade hans arvingar den stora autografsamlingen till KB, tillsammans med en handteckningssamling.⁴

Hur och när Kempe fick tag i sina autografer är inte närmare känt, men han köpte ofta på auktioner och från andra samlare. För mig som intresserar mig för bröderna Louis och Jean Baptiste Masreliet var det spännande att i bibliotekets katalog hitta två objekt tillskrivna Louis Masreliet i Kempesamlingen. Det ena var ett kort odaterat brev till Elias Martin, där Louis ursäktar sig för att han på grund av plågsam gikt inte kunnat anta vännen Martins inbjudan till samkväm med bland andra Sergel. Det andra brevet, fyra sidor långt, riktar till "Mon cher ami", är daterat Paris den 27 maj 1784 och undertecknat endast med "Masreliet".

Om nu Kempe tittat lite närmare på de två breven skulle han redan av handstilarna kunnat förstå att de inte kunde vara av samma hand. Kände han till något om de två brödernas levnadsomständigheter hade han också kunnat konstatera att Louis 1784 sedan ett drygt år var hemma i Stockholm efter sin tolv år långa utlandsvistelse i Frankrike och Italien, medan däremot brodern Jean Baptiste sedan någon månad var just i Paris. Han var ditsänd för att undersöka de senaste trenderna inom inredningskonsten med anledning av de pågående stora inredningsarbetena för den kungliga familjen på Stockholms slott och på andra residens.

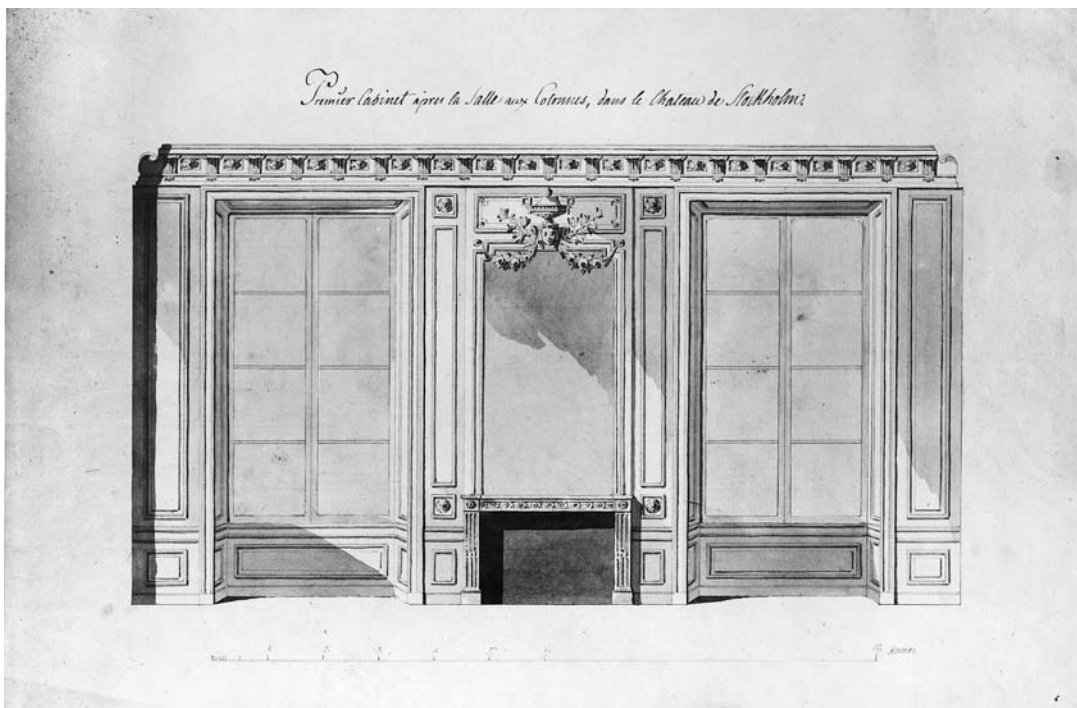
Men Kempe gjorde sina förvärv då de två bröderna ännu var relativt okända. Först 1923 kom Carl David Moselius avhandling om Louis, brodern Jean Baptiste och fadern Adrien Masreliet.⁵ Moselius fördjupade studierna om framför allt Louis i en rad senare skrifter.⁶ Därefter har flera böcker kommit om familjen, främst av Göran Alm.⁷ Bägge bröderna behandlas utförligt i boken "Haga – ett kungligt kulturarv", särskilt av Stina Odlander Haubo.⁸ Pappa Adrien Masreliet var en skicklig ornamentbildhuggare i Paris som kallades till Stockholm för inredningarna på Stockholms slott 1748. De båda begåvade sönerna skolades tidigt av Adrien; Louis för att

FIGUR 3. Denna kritteckning föreställande Jean Baptiste Masreliet är troligen utförd av Elias Martin på 1790-talet. Svenska Porträttarkivet.

bli historiemålare, Jean Baptiste för att följa i faderns spår som skulptör. Modern dog redan 1762.

Det är alltså Jean Baptiste som hållit i pennen och på inte helt perfekt franska skrivit det långa brevet. Han växte upp i Stockholm i en tvåspråkig miljö, men drillades kanske inte så mycket i stavning av faderns modersmål. Vem är då "Mon cher ami"? Av innehållet framgår att det är just till brodern Louis brevet är riktat, även om Jean Baptiste aldrig nämner honom vid namn eller kallar honom bror. Däremot ber han honom omfamna "vår far" och försäkra denne om all sonlig respekt. För att spara tid – skriver Jean Baptiste – skickar han brev ömsom till fadern, ömsom till brodern, eftersom han vet att de brukar visa breven för varandra. Han skriver också att han stortrivs i Paris: det skulle vara rena paradiset – om bara fadern och brodern också vore där.

FIGUR 4. Ritning av Jean Baptiste Masreliet av fönsterväggen i "Premier Cabinet après la Salle aux Colonnes dans le Chateau de Stockholm", 1784. Inredningen utfördes, men kort därefter slogs rummet samman med det intilliggande (tillsammans nuvarande rum 126) och nyinreddes. De eleganta men sparsmakade listverken och dekoren över spegeln är typiska för Jean Baptiste Masreliet och tidens franskinspirerade förnäma inredningar. Slottsarkitektkontoret.

FIGUR 5. Porträttmedaljong 1807 föreställande Louis Masreliet, av Johan Niclas Byström. Kopia i trapphallen, Masrelietrummen i Gamla stan. FOTO: Staffan Johansson.

Två bröder i karriären

När Jean Baptiste skrev sitt brev, i maj 1784, var han 31 år gammal och brodern Louis sju år äldre. Den yngre brodern hade redan gjort kometkarriär: han hade tidigt assisterat fadern i inredningsarbetena på slottet och efterträtt honom som kunglig ornamentsbildhuggare 1778. Han arbetade med både fast inredning och möbler. Redan 1770-73 hade han varit på studieresa i Paris. Han blev rekordung lärare i ornamentsritning vid Kongl. Målare och Bildhuggarakademien (Konstakademien) 1776, och blev ledamot i akademien 1783 och professor 1790. Han hade arbetat i en rad av de stora praktrummen på slottet, bland andra Gustav III:s och Sofia Magdalenas respektive paradsängkamrar samt Pelar-

FIGUR 6-7. Salen i Masreliezrummen, Gamla stan, med inredning av Louis Masreliez ca 1792-93 och rikt listverk både i trä och i pastellage. De utförande konstnärerna och hantverkarna har ej kunnat fastställas. FOTO: Staffan Johansson.

salen och Lilla Galleriet (nuvarande Bernadottegalleriet). Han stod formellt under ledning av de ledande arkitekterna på slottet, Jean Eric Rehn och Carl Fredric Adelcrantz, men fick verka relativt självständigt. När han sändes till Paris för andra gången var det för att uppdatera sig i den stramare klassicism som nu slagit igenom i de franska kungliga miljöerna.⁹ Direkt efter hemkomsten fick han nya viktiga uppdrag både på Haga och i hertig Fredrik Adolfs Tullgarn.¹⁰

Louis däremot hade bara börjat sin bana. Han utnämndes visserligen 1784 till professor vid Konstakademien men hade ännu få uppdrag. Den långa utlandstiden hade utnyttjats för oerhörd grundliga studier av antikens, renässansens

och barockens konst, främst i Rom, studier som avspeglas i de tusentals skisser och avbildningar som finns bevarade i Nationalmuseum och i andra arkiv¹¹. När han äntligen kom hem med förhoppningen att få använda sin begåvning och sitt insamlade studiematerial till stora uppgifter som historiemålare var efterfrågan svag. Ungefär samtidigt som han återkom till Stockholm reste Gustav III ut på sin italienska resa. Inga kungliga beställningar nådde Louis så länge kungen var borta. Louis arbetade på en stor komposition kallad Alcestes död, en dramatisk scen som han höll på med i flera år och hade tänkt lämna som receptionsstycke till Konstakademien. Målningen behölls dock i släkten.¹²

Louis insåg snart att möjligheterna till framgång låg inom den dekorativa inredningskonsten, inte inom historiemåleriet. Som många forskare har påvisat började han redan det sista året i Rom orientera sig mot den dekorativa konsten.¹³ I Stockholm fick han det första året flera uppdrag inom denna nya genre för förnäma privatpersoner: en fris för en brukspatron Peyls hus vid Gustav Adolfs torg och två dörröverstycken för greven, skalden och kanslipresidenten Gustaf Philip Creutz, som 1783 återvänt till Stockholm efter sina år som ambassadör i Paris.¹⁴ Även familjerna Bielke på Sturefors och af Ugglas på Forsmark gjorde beställningar.¹⁵ För den förmögne kramhandlaren Wilhelm Schvardz inredde han en ännu välbevarad lägenhet i Gamla stan på Salvii gränd, som går under benämningen "Masreliezrummen".¹⁶

Det rådde alltså en viss obalans mellan de två bröderna kring 1784. Ingenting i Jean Baptistes brev tyder dock på att han kände sig överlägsen sin storebror. Han inleder med att tacka för brev och uttrycker sin förtjusning över att "man är nöjd med dina arbeten, men inte förvånad ty du förtjänar beröm". Han tackar för att Louis har talat väl om Jean Baptiste med greve Creutz. Mitt i brevet ber han "mon cher ami conserve moi ton amitié et soit certain de l'amienne je t'embrasse de tout mon coeur et te prie de faire des compliments a tous ceux qui s'interessent à moi". Liksom senare i karriären stod bröderna varandra nära och stödde varandra i yrkeslivet.¹⁷

Kulturkontakter i Paris

Greve Creutz hade tydligen förhört sig om det senaste i Paris och Jean Baptiste låter hälsa att änkedrottningens (Lovisa Ulrika) Cabinet de toilette på Stockholms slott ligger ganska nära det som är aktuellt i Paris. "Man slösar med speglar, de finns överallt på dörrarna mitt emot fönster. Jag talade om detta med herr Clairisseau som sa att han tyckte att det finns tillräckligt många dumbommar i Paris utan att man ska försöka dubblera dem med speglar". Med denna lustighet inleder Jean Baptiste sin rapport om stort och smått i Paris, allt valt för att förse brodern med värdefull information och nyttigt skvaller

om nyckelpersoner i det franska och svenska kulturlivet.

Clairisseau kan inte vara någon annan än Charles-Louis Clérisseau (1721-1820), en av de ledande franska inredningsarkitekterna, som 1778 gav ut ett planschverk med arabesker.¹⁸ Clérisseau studerade i Rom från 1751 och influerades av Piranesi. Liksom denne gjorde han stor lycka med sina vedutor av antika ruiner. Han var i flera omgångar i England, där han bland andra påverkade de framgångsrika inredningsarkitekterna bröderna Robert och James Adam. Clérisseaus inredning i ett privatpalats tillhörigt Laurent Grimod de La Reynière i Paris 1775 anses vara den första nyklassicistiska inredningen i Frankrike. Palatset är rivet, men dekoren bevarad i avbildningar. Kontakten med Clérisseau bör ha varit ytterst intressant för såväl Jean Baptiste som Louis.

Nästa namn i brevet är "Peyron le peintre", d.v.s. Jean-Francois Peyron (1744-1814). Han räknades efter studier vid Franska akademien i Rom 1775-82 som en av de främsta nyklassicistiska franska målarna, i samma art som Jacques-Louis David. Han samarbetade i flera inredningar med Clérisseau. Louis Masreliez hade säkert träffat Peyron i Rom och beundrat hans historiemåleri, men nämner honom inte i sina brev. Jean Baptiste berättar att enligt Peyron har kungen – Gustav III – engagerat arkitekten Louis Jean Desprez att komma till Stockholm för att göra dekorationer för operan. Från annat håll har Jean Baptiste hört att kungen väntas till Lyon den 26 maj och till Paris den 5 eller 6 juni, samt att han ska stanna högst femton dagar i Paris innan han far hem till Stockholm. Detta var en viktig upplysning till Louis, som nu kunde bereda sig för ett möte med kungen.

Efter att ha nämnt att greve Cronstedt – säkerligen överintendenten Carl Johan Cronstedts son Fredrik Adolf Ulrik Cronstedt, landshövding och konstsamlare, ledamot av Konstakademien – anlant från London till Paris för två veckor sedan tillsammans med en svensk läkare, Johan Henric Ängelhart,¹⁹ övergår Jean Baptiste lite abrupt till att tala om vädret – det är förskräckligt varmt och regnar föga. Så ett nytt ämne: han vill veta vilken adress han ska lämna beträffande

en modell som Mr Rehn – hovintendenten och arkitekten Jean-Eric – har bett om. Han nämner också att han inte har råd att skicka den på egen bekostnad.

Sedan en fråga: meddela genast ”si nous avons Les Loges de Raphael gravé par Volpato”, d.v.s. det stora planschverk som utgavs åren 1772-76 med avbildningar av Rafaels Loggior i Vatikanen.²⁰ ”Om vi inte har den kan jag få tag i ett exemplar i mycket gott skick till ett bra pris”. Jean Baptistes fråga visar att familjen byggde upp sitt bibliotek gemensamt. Louis skaffade sig i Rom och senare ett bibliotek som hörde till de mest välförsedda i Sverige.²¹ En del av planschverket över Loggiorna fanns i detta bibliotek, men det är oklart om Louis inköpt det redan i Rom eller om det köptes av Jean Baptiste i Paris.

Nästa fråga gäller också pengar. ”Mr le Senateur Bielke” – landshövdingen, hovmannen och ämbetsmannen Nils Adam Bielke – har givit honom i uppdrag att inköpa prover av franska marmorsorter, men Jean Baptiste anser inte att han kan göra inköpen utan att förskottas pengar. Bielke var riksråd, på franska sénateur.²² Han var under tiden 1782-89 president för Bergskollegium och byggde upp en egen omfattande samling prover på mineraler och stenarter. Dessutom var han på 1780-talet ledamot av Slottsbyggnadsdirektionen. Louis kände Bielke och hade utfört dekorativa arbeten för honom.²³

Så berättar Jean Baptiste att han hört talas om en hemlighet, som Louis ”pour l’amour de Dieu” inte får avslöja för någon, och som kommer att bli till stor nytta för Jean Baptiste hemma i Sverige: det gäller konsten att framställa listverk av en sorts pasta – ”de faire en pate toute les ornements courants”. Tekniken är mycket bättre än att skära ornamenten i trä, starkare eftersom massan inte smälter, och betydligt snabbare. Man klarar 30 till 40 alnar list på en dag. Om denna hemlighet stannar hos oss kan förtjänsten täcka kostnaderna för min resa, skriver Jean Baptiste, och avslutar med ett varmt avsked. Vi återkommer till hemligheten längre fram.

Så fortsätter han direkt med en hyllning till Paris, där det är så lätt att leva och förtjäna sitt uppehälle, och där fransmännen, särskilt konstnärerna, är så generösa och aldrig visar avund

mot sina medmänniskor – Jean Baptiste tycks ha haft tur med sitt umgänge! Han framför hälsningar till brodern från ”Vien, Rosin, Peyron, Hall, Vertmuler”.²⁴

Därefter övergår Jean Baptiste till att berätta att han gjort en rätt stor tjänst åt Mr Zibet – Gustav III:s betrodd handsekreterare, teatermannen och litteratören Christopher B. Zibet, 1790 invald i Svenska akademien.²⁵ Jean Baptiste har hjälpt till vid anskaffningen av skisser för dräkter till operan till ett förmånligare pris än Zibet tidigare fått. I samma andetag meddelar han att han köpt originalteckningar av plafonden till Le Grand Escalier de Versailles, samt att han inte tänker skicka hem några nummer av tidningen ”Journal de Paris”, eftersom det aldrig står något intressant där.

Därnäst är det fråga om medaljkonst, ett ämne som Louis intresserade sig mycket för. Jean Baptiste har beställt en medalj i koppar som slagits över Ludvig XVI:s kröning. En ny medalj planeras över de franska intressena i Amerika och konstnären som tecknat förlagan låter hälsa till Sergel. Så är det fjärde pappersarket nästan slut, det brådskar att lämna brevet till posten. Och med en sista vänskaplig hälsning undertecknar Jean Baptiste med ”Masreliez”, som Kempe sedan så aningslöst misstolkade.

Men Jean Baptiste petar in några rader till längst ned på brevarket. ”Jag blir arg om man gör om La petite Galerie till ett Galerie de Tableaux innan jag kommer hem, ty man skulle kunna ordna det bättre utan stora utgifter”. Det gäller nuvarande Bernadottegalleriet, som omgjordes till slottets första verkliga tavelgalleri. Man tog ner Johan Sevenboms stora slottsmålningar från 1760-talet och klädde väggfälten med siden, inramade av listverk, samt hängde upp kungens kollektion av samtida franskt måleri istället. Listverken utfördes av Jean Baptiste Masreliez efter hemkomsten; han fick alltså som han hoppades i brevet medverka i omgestaltningen av galleriet.²⁶

Den stora hemligheten

Vi återgår till den spännande hemligheten med ny metod att framställa listverk snabbare och billigare än att snida i trä. Att metoden var okänd

i Sverige och för Jean Baptiste betyder dock inte att den var okänd i Frankrike. Metoden hade uppfunnits av en skicklig skulptör och målare, Louis Thibault de Montigny i Paris, och presenterats i tre nummer av den välrenommerade veckotidningen "L'Avant-Coureur", som gavs ut i Paris åren 1760–72 med syfte att informera om nyheter inom vetenskap, litteratur, konst, yrken, industri, teater med mera, ett typiskt upplysningsprojekt.²⁷

Thibaults uppfinning presenteras i tidskriften 1766, 1768 och 1772, dock utan något recept.²⁸ I snarlika, utförliga formuleringar framhålls den nya massans enastående egenskaper och fördelar. Den kallas omväxlande för "mastic", kitt, och "pâte", pasta. Det betonas uttryckligen att det inte rör sig om "plâtre", stuck, utan om en massa som är betydligt hårdare och som förenar sig med träunderlaget så fast att det inte kan lossas. Den gjuts i formar så att mönstren kan upprepas hur långt som helst. Förgyllning och målning fäster perfekt på ytan. Och som Jean Baptiste noterat så förtjust: det går mycket snabbare att arbeta med denna metod, och är tio gånger billigare, än att snida ornamenten i trä. Thibault erbjuder sig att utföra alla typer av dekorativa uppdrag med den nya massan och hans adress anges, liksom en prislista för olika arbeten. En driven marknadsföring!

Hur Jean Baptiste fick kontakt med Thibault eller andra som kände till metoden vet vi inte, men han lyckades få tag i receptet och lärde sig tekniken och introducerade den i Sverige. Så småningom fick metoden här benämningen "pastellage", en term som är okänd i Frankrike. Den kom till användning i många av Jean Baptistes stora uppdrag för Gustav III och hans familj och för andra beställare. Jean Baptiste och hans samtida kallar ofta tekniken för "stuck", trots att det är ett helt annat material. Det gör det ofta besvärligt att särskilja pastellage från stuck i arkivhandlingarna, men före 1785 kan man utgå från att det inte gäller den nya metoden. I uppslagsverk och på Wikipedia finns sedan några år uppgiften om att Jean Baptiste Masreliez kring 1785 introducerade pastellage i Sverige.

Pastellage var som sagt inte det första "oäkta" material som använts i inredningar. Både stuck och papier maché brukades ofta som ersättning

för träornamentik när det var bråttom, ont om pengar eller gällde mindre prominenta miljöer. Så var det i Frankrike och så gjorde de inkallade franska hantverkarna ofta på 1750-talet i sekundära rum på Slottet.²⁹ Det nya med pastellage var dess styrka och hållbarhet.

Pastellagens fördelar – exempel på Haga

Det finns i Slottsarkivet ett dokument som visar hur Jean Baptiste argumenterade för den nya metoden. Det är odaterat och ligger löst i räkenskaperna för Haga lustslott för år 1819.³⁰ Antagligen har dokumentet, skrivet med Jean Baptistes prydligaste handstil, följt med under årens lopp då man velat jämföra priserna på listverk skuret i trä och i pastellage vid underhållet av Gustav III:s paviljong. Så sent som 18 år efter Jean Baptistes död 1801 har dokumentet uppenbarligen ansetts gångbart och konsulterats.

Dokumentet består av två delar, en på franska och en på svenska. Bägge visar i tabellform pris-skillnaderna mellan trä och pastellage, på franska kallat "stuc", på svenska "styck", för olika listverk. Den franska tar upp tolv olika listtyper och visar att en aln av varje typ i trä kostar sammanlagt 7,10:8 riksdaler, medan samma mängd i pastellage kostar 1,16 riksdaler. Den svenska

FIGUR 8-9. Louis Masreliez, Gustav III:s sovrum i Paviljongen på Haga, 1790. Listverken delvis i pastellage, utförda av Jean Baptiste Masreliez, som i en bevarad kalkyl för detta rum demonstrerat hur mycket billigare det var att utföra listverken i pastellage än i träsnideri. FOTO: Jens M. Lindhe.

tabellen avser en faktiskt utförd inredning, nämligen i Kungens sängkammare på Haga, färdigställd 1789–90. Där finns 26 lister på dörrar, fönster och tavelramar, av tio olika typer till en sammanlagd längd av 861½ alnar. Utfört i trä hade arbetet i sängkammaren kostat 387:20 riksdaler, men med större delen utfört i pastellage endast 136:13 riksdaler, en besparing på 257:7 riksdaler. Besparingsmöjligheter var knappast ett argument som påverkade Gustav III, men desto mer dem som efter hans död skulle sköta underhållet av de kungliga bostäderna.

Ingredienserna i pastellage är enligt handböckerna gips, krita, limvatten och kokt linolja, som bearbetas till en fast massa, pressas ned i skurna formar och får stelna. Till skillnad från stuck, som ju använts sedan antiken för reliefer, friskulptur och ornament är pastellagen smidigare och bättre ägnad att forma småskalig och detaljrik ornamentik.

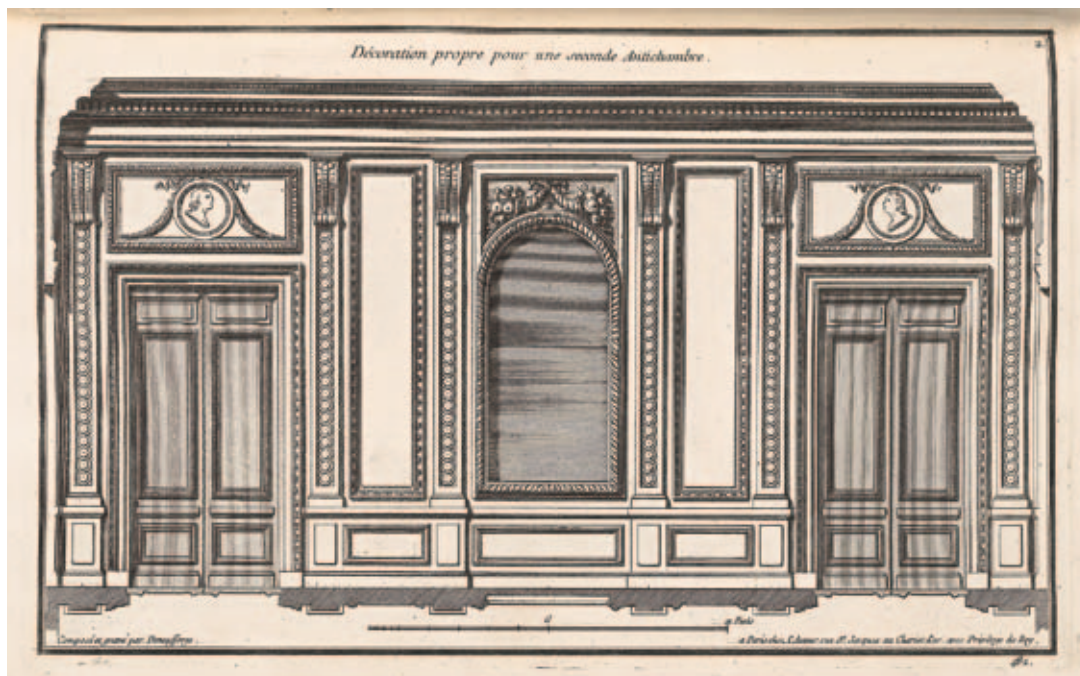
Det var sannolikt på Haga och på Tullgarn som Jean Baptiste introducerade den nya tekni-

ken. Men även på Stockholms slott kom den snart till användning, kanske redan i det ovan nämnda Tavelgalleriet. Listverk av stuck noteras i många av hans räkningar, t.ex. för Konseljrummet 1792, Stora Galleriet, d.v.s. nuvarande Antikmuseet 1793, Biblioteket 1794 och Sofia Magdalenas våning under 1790-talet.³¹ Carl-Fredrik Fredenheim, ansvarig för de kungliga konstsamlingarna och överintendent från 1795, yttrade sig i en promemoria 1797 negativt om det rikliga användandet av stucklister.³² Det förmånliga priset gjorde det ibland frestande för konstnärerna att överdekora med listverk. Fredenheims reaktion kan också ses som ett symptom på den stilutveckling mot en allt stramare version av nyklassicismen som började förmärkas kring sekelskiftet 1800.

Arkitekturens alfabet

Pastellage lämpar sig endast för listverk, inte för de grövre elementen i snickerikulturen, som foder, karmar, pilastrar och kapital. Det är därför

FIGUR 10–11. Jean-Francois de Neufforge, planscher ur "Recueil Elémentaire d'Architecture", del 8, 1768. Kungliga biblioteket. Nedan: "Décoration propre pour une seconde Antichambre", t.h.: "Autres corniches à l'usage des Chambres à coucher". Här lever ännu kvar mycket av senbarockens kraftfulla listverk, som årtiondena efter lättades upp allt mer.

enbart listverk som Jean Baptiste presenterar i sina tabeller.

De listtyper som de två tabellerna tar upp är en blandning av de välkända sedan antiken använda typerna och senare variationer. Många av de mest frekventa listtyperna saknas här, t.ex. löpande hund och tandsnitt, vilket naturligtvis inte betyder att Masreliez inte i andra sammanhang använt dem. I bägge tabellerna förekommer äggstav i en större och en mindre version, liksom lagerstav och bladfris, medan pärlstav och palmettbård bara finns i den svenska tabellen, ekbladsstav endast i den franska.

Jean Baptiste hade som elev och sedan lärare vid Konstakademien tillgång till ett rikhaltigt bibliotek på akademien, kompletterat med det privata bibliotek som brodern byggde upp och förde med sig hem från Rom. I Konstakademiens bibliotekskatalog från 1806 förtecknas innehavet enligt dåtidens bruk efter storlek.³³ Här återfinns alla de mönsterbildande traktaten om arkitekturen och kolonnordningarna, från Vitruvius i Da-

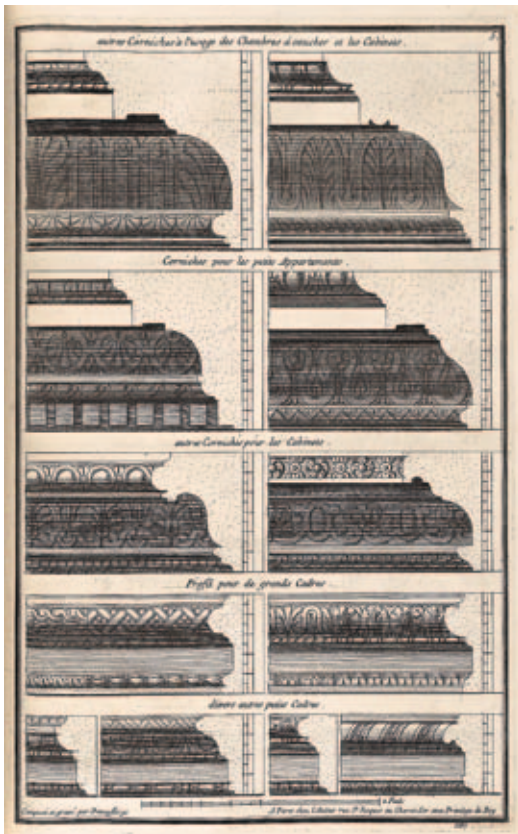
niele Barbaros utgåva 1567 till renässansmästarna Vignola, Palladio och Scamozzi. Verken finns i flera upplagor och på olika språk, samt i senare bearbetade utgåvor av franska arkitekter.

Säkert använde Jean Baptiste både i egen och andras utbildning särskilt J.F. Blondels stora verk "Cours d'Architecture enseigné dans l'Académie royale d'Architecture" i fem delar, som trycktes 1675-83, med ny upplaga 1698. Blondel bygger på Vitruvius och renässansmästarna i sina noggranna beskrivningar av kolonnordningar i text och bild. Flera liknande verk utgavs under 1700-talet och finns i biblioteket.³⁴ Andra verk är upplagda som förslag byggda på de fem ordningarna, där författarna tillämpar de klassiska reglerna på möbler, vaser, fontäner, portaler och hela fasader och anläggningar. Arbeten av Jean-Francois de Neufforge 1757-78 och G.P. Cauvet 1777 hör till denna kategori.³⁵ Göran Alm har påvisat dessa två författares betydelse för Jean Baptistes utveckling.³⁶

Som en bagares hemliga recept

Vilket recept Jean Baptiste Masreliez fick av Thibault och hur han sedan använde det i Sverige är ännu en väl bevarad hemlighet. Stora pengar låg i förmågan att arbeta med metoden och säkert bevakade man noga att tillvägagångssättet hölls inom den egna kretsen. När jag sökt få klarhet i hur dagens konservatorer, antikvarier och möbeltillverkare använder tekniken möts jag av en liknande djungel av recept och bruksanvisningar. Även om hemlighetsmakeriet inte längre är så uttalat har många olika traditioner utvecklats genom åren och det är svårt att härleda vad som gällde på Thibaults och Jean Baptistes tid.

Vi kan nöja oss med en beskrivning, som jag fått av konservatorn Eva Skog Berg, som arbetat både för Husgerådskammaren på Stockholms slott, för Statens Fastighetsverk och i England, där tekniken kallas *compo*. I England repareerade Eva tavelramar. "Att göra pastellage påminner väldigt mycket om att baka bröd, alla kan följa ett recept men det är bara den bagare med perfekt fingertoppskänsla och erfarenhet som bakar de bästa bröden!" Det gällde att mäta upp ingredienserna exakt och hålla rätt temperatur.

FIGUR 12. Modeller och former för lister och ornament i pastillage. Samling hos Förgyllare Nils Löfgren Eftr, Stockholm. FOTO: Elliot Elliot 2015.

Animaliskt pärlim läggs i kallt vatten och får svälla ett dygn. Nästa dag värms det försiktigt upp. Krossad harts löses upp i varm linolja. De två ljumma vätskorna blandas försiktigt och rörs sedan ned i kritpulver tills det bildas en seg deg. Degen kan sedan pressas ned i en form och får svalna. Proceduren upprepas till dess man fått tillräcklig längd på listen eller ornamentet man behöver.³⁷

Nu för tiden används den komplicerade tekniken sällan i inredningsarbeten. Några få erfarna förgyllare och konservatorer som hanterar möbler och tavelramar är de enda hantverkare som numera behärskar konsten att bruka pastillage. AB Förgyllare Nils Löfgren Eftr. är en sådan verkstad som har en stor samling gamla pastillageformer som ännu används för att med äkta pastillagemassa laga och komplettera skador på antika möbler, spegel- och tavelramar. Äldre pastillageornament kan spricka och bitar

lossna. De renoveras då genom tillägg i pastillage, stuck eller kitt, målas och förgylls.³⁸

Jean Baptiste Masreliez fick en trumf på hand genom att lära sig den nya tekniken i Paris. Han visste utnyttja den i sin fortsatta verksamhet hemma i Sverige. Brodern Louis och han samarbetade ofta, inte minst i Gustav III:s paviljong på Haga, där pastillagen kom till användning. De hade skilda kompetensområden och fortsatte av allt att döma den vänskapliga relation som uttrycks i Jean Baptistes brev utan att den stördes av konkurrens. Med sin receptivitet för det senaste i den franska inredningskonsten och sin genuina konstnärliga förmåga blev Jean Baptiste väl så framgångsrik som den idag mera kände brodern. Brevet till Louis är ett talande vittnesmål om hur viktiga de internationella kontakterna var för tidens konstnärer och hur kunskapen om senaste nytt från Paris var nödvändig för att få uppdrag från kungen. Det ger

också en inblick i hur tidens sociala nätverk och klasskillnader fungerade. De två bröderna var väl medvetna om vilka uppförandekoder som gällde å ena sidan inom den egna konstnärskretsen, å den andra gentemot adliga och kungliga beställare.

För upplevelsen av en väl genomarbetad rumsinteriör är även dess minsta beståndsdelar av största vikt. Det gällde att utföra dem med högsta estetiska kvalitet och med perfekt teknisk skicklighet. De yppersta resultaten åstadkoms av framstående ornamentbildhuggare som skar detaljerna i trä, ett tidsödande och dyrbart förfaringssätt. När man så kunde nå nästan likvärdiga resultat med en betydligt snabbare och därmed billigare metod var det en revolutionerande nyhet. Den möjliggjorde fler och rikare dekorationer i kungliga residens, miljöer som vi ännu kan beundra. Endast det mycket tränade ögat kan skilja pastellagelisterna från träsniderierna. Jean Baptiste Masreliez brev ger oss en ögonblicksbild av hur det hela började.

INGRID SJÖSTRÖM, disputerat på avhandlingen "Quadratura. Studier i italienskt takmåleri" 1972, docent i konstvetenskap vid Stockholms universitet, lektor där till 1989, därefter te antikvarie vid forskningsföretaget Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Har parallellt med forskning och publicering om kyrkor studerat 1700-talets profana inredningskonst. Huvudredaktör och en av författarna till bokverket "Haga – ett kungligt kulturarv", 2009, i serien "De kungliga slotten", Votums förlag.

ingrid.c.jostrom@gmail.com
Plantskolev. 56
122 38 Enskede

Noter

- 1 Hidemark 1994. –Tack till Ursula Sjöberg och Bo Vahlne för värdefulla synpunkter på mitt manus.
- 2 Günther 2006. Se även Sjöström 2007. – Tack till Stefan Günther för värdefulla synpunkter på 1700-talets ornamentkultur.
- 3 Katalogiserat som från Louis Masreliez till "mon cher ami", Kempes autografsamling, KB.
- 4 Se katalogen "Bernhard Kempe, en samlare", KB 1969. Samlingen innehåller brev m.m. från 972 personer, de flesta svenska kulturpersonligheter.
- 5 Moselius 1923.
- 6 Moselius 1923b, 1925, 1934, 1949.
- 7 Alm 1991.
- 8 Sjöström (red.) 2009.
- 9 Alm 1991, s. 75ff. Moselius 1923, s. 30ff., Lindblom–Wöllin 1941, s. 112ff., 116f., s. 138ff.
- 10 Åke Setterwall attribuerar en stor del av inredningarna på Tullgarn till JB Masreliez. Det gäller ritningar, medan utförandet gjordes av andra ornamentbildhuggare. Setterwall 1956, passim.
- 11 Moselius 1949.
- 12 Moselius 1923, s. 72ff. Moselius 1949, s. 20.
- 13 Moselius 1923b, s. 194f., Nisser-Dalman 2006, s. 176f.
- 14 I Stockholm hade Creutz sin bostad i Utrikesministerhotellet, Blasieholmstorg 8. Moselius 1923b, s. 194.
- 15 Moselius 1923, s. 54f., 91, 239f.
- 16 Väningen beskrivs i Sjöberg–Sjöström 2015.
- 17 Texten, med originalets felstavningar, översatt: "Min kära vän behåll din vänskap för mig och var förvissad om min jag omfamnar dig av hela mitt hjärta och ber dig framföra hälsningar till alla som hyser intresse för mig". Bröderna var lärarkollegor på Konstakademien och deltog i många sammanträden. Den 23 april 1794 gav Louis sitt stöd till Jean Baptiste när denne begärde att få en lokal för sin bildhuggarverkstad i akademiens hus. KAKad protokoll 1794, s. 331.
- 18 Clérisseau 1778; McGormick 1990.
- 19 Johan Henric Engelhart (1759–1832), medicine licentiat 1779, höll på att avsluta sina fleråriga utlandsstudier i medicin och blev sedan framgångsrik läkare, professor i medicin vid Lunds universitet 1790. Svenskt biografiskt lexikon band 13, 1950.
- 20 Volpato-Camporesi-Ottaviani 1772–76.
- 21 Von Lampe 2004. Masreliez bibliotek förtecknas i bilaga. Boksamlingen såldes på auktion 1812, då Konstakademien inköpte 49 bokverk. Auktionskatalogen upptar drygt 800 titlar.
- 22 För denna information tackar jag konstvetaren Lars Sjöberg. Nils Adams äldre släkting Nils Bielke var senator vid påvestolen i Rom, men dog redan 1765, d.v.s. flera år innan Louis Masreliez kom till Rom.
- 23 Några av Louis teckningar har påskriften "Executé chez le sénateur Bielke", troligen på Bielkes residens Sturefors. Motiven återanvändes på Haga, Moselius 1923, s. 239, nr 351–352.
- 24 Joseph-Marie Vien, en av de ledande franska nyklassicistiska historiemålarna, direktör för Franska akademien i Rom 1775–81, tillhörde Louis bekantskapskrets där, liksom Peyron (se ovan). Rosin torde vara Alexander

- Roslin, den svenske konstnären som bodde i Paris, liksom miniatyrmålaren P.A. Hall och porträttmålaren A.U. Wertmüller, den senare en av Louis närmaste vänner.
- 25 Zibet (1740–1809) var ofrälse prästson som efter juridikexamen blev kronprins Gustavs handsekreterare 1762, direktör vid Kung. Teatern 1773 och adlad 1777. Biogr. Lexikon öfver namnkunnige svenska män, del 23, 1857.
- 26 Lindblom-Wollin, s. 62, 140.
- 27 Jag tackar konservator Elisabeth Pillet, vid Direction des Affaires Culturelles, Paris, för upplysningar om Thibault och tidskriften.
- 28 L'Avant-coureur nr 32, 11 aug. 1766, s. 500–501, nr 43, 24 okt. 1768, s. 676–77, nr 4, 24 jan. 1772, s. 52–54.
- 29 Vahlne 2012, s. 63f., Pons 1986, s. 7.
- 30 SIA, Reviderade räkenskaper, redovisning Haga Kongl. Lustslott, vol.2. Arken ligger inlagda vid Maj månad, där det redovisas div. reparationer på Gustav III:s paviljong. Jag stötte på dokumentet under arbetet med boken *Haga – ett kungligt kulturarv*, 2009, och lämnade det till Stina Odlinder Haubo, som tar upp det i sitt kapitel om inredningarna i paviljongen, s. 139–40, 166.
- 31 Lindblom-Wollin 1941, s. 153, 156, 160, 173–75.
- 32 Lindblom-Wollin 1941, s. 170.
- 33 Förteckning på Kungl. Målare- och Bildhuggare Akademiens samlingar av böcker, estamper, statyer, buster, bas-reliefer m.m., 1806.
- 34 T.ex. det stora folioplanschverket Nativelle 1729.
- 35 de Neufforge, del 1–8 1757–80; Cauvet, 1777.
- 36 Alm 1991, s. 78f., 121.
- 37 Jag tackar Eva Skog Berg för denna information. – Ett liknande tillvägagångssätt beskrivs i den erfarne stuckatören Domenico Ingannis böcker 1979 och 1982, dock utan precisering av hur ingredienserna ska dimensioneras.
- 38 Upplysningar genom konservatorerna Hans Peter Hedlund och Kristin Fyrand, som bägge arbetat med inredningsrenovering på Slottet. Jag tackar dem samt konservator Kaj Hed på AB Förgyllare Nils Löfgren eftr. som demonstrerat och förklarat arbete med pastellage i äldre formar.
- Clérisseau, Ch-L, 1778, *Nouvelle Collection d'Arabesques propre à la décoration des appartements*.
- Förteckning på Kungl. Målare- och Bildhuggare Akademiens samlingar af böcker, estamper, statyer, buster, bas-reliefer med mera. Stockholm 1806.
- Günther, Stefan, 2006, *Klassicismens interiörer: inredningskonst och arkitekturprofiler från Vitruvius till Tessin*, (diss.), KTH arkitektursektion.
- Hidemark, Ove, 1994, "Något om foder – närmast om två viktiga ursprungsformer", *Kulturmiljövård* nr 1.
- Inganni, Domenico, 1979, *Stuckatörens hemligheter*.
- Inganni, Domenico, 1982, *Skulptörens hantverk*.
- Lindblom, Andreas och Nils G. Wollin, 1941, *Stockholms slotts historia*, del III.
- McGormick, Thomas, 1990, *Charles-Louis Clérisseau and the genesis of Neo-Classicism*.
- Moselius, Carl David, 1923, *Louis Masreliez, med en inledning om Adriens och Jean Baptiste Masreliez verksamhet på Stockholms slott*, (diss.), Stockholms högskola.
- Moselius, Carl David, 1923b, "Den klassiska konstens renässans under 1700-talet och Adrien, Jean Baptiste och Louis Masreliez", *St Eriks årsbok*, 1923.
- Moselius, Carl David, 1925, *Masreliez-rummen i Hotel Östergötland*.
- Moselius, Carl David, 1934, *Louis Masreliez och Carl August Ehrensvärds brevväxling*.
- Moselius, Carl David, 1949, *Louis Masreliez, en länge glömd gustavian*. Nationalmusei utställningskatalog.
- Nativelle, Pierre, 1729, *Nouveau traité d'architecture contenant les cinq ordres suivant les quatre auteurs les plus approuvés, Vignole, Palladio, Philibert de Lorme et Scamozzi*.
- De Neufforge, Jean Francois, 1757–80, *Recueil élémentaire d'Architecture, contenant plusieurs Etudes des Ordres*, del 1–8.
- Nisser-Dalman, Margareta, 2006, *Antiken som ideal. Det antikinspirerade inredningsmåleriet och dess sociala funktioner i högreståndsmiljöer i Dalarna och Gästrikland* (diss.).
- Pons, Bruno, 1986, *De Paris à Versailles 1699–1736: les sculpteurs ornemanistes et l'art décoratif des Bâtimens du Roi*.
- Setterwall, Åke, 1956, "Den gustavianska miljön på Tullgarn", *RIG*.
- Sjöberg, Ursula & Ingrid Sjöström, 2015, *Masreliezzrummen. En köpmans våning i Gamla stan*. Svenska akademien.
- Sjöström, Ingrid, 2007, recension av Günther 2006, *Konsthistorisk tidskrift*, 3/07.
- Sjöström, Ingrid (red.), 2009, *Haga – ett kungligt kulturarv*, De kungliga slotten.
- Vahlne, Bo, 2012, *Frihetstidens inredningar på Stockholms slott*.
- Volpato, G - Camporesi, P - Ottaviani, O, 1772–76, *Loggie del Raffaele nel Vaticano*.
- Von Lampe, Thérèse, 2004, *Det skapande rummet. Bildutsmäckningar i Gustav III:s paviljong på Haga. Två tolkningsvägar*, (diss.).

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Brev i Kempesamlingen, Kungliga biblioteket.
- Ritningar i Nationalmuseums gravyrsamling samt Slottsarkitektkontoret, Stockholms slott.
- Protokoll och handlingar, Konstakademien samt Slottsarkivet, Stockholms slott.

Tryckta källor och litteratur

- Alm, Göran, 1991, *Franskt blev svenskt. Den franska konstnärsfamiljen Masreliez i Sverige under 1700-talet*.
- Bernhard Kempe, en samlare, 1969. Utställningskatalog Kungliga Biblioteket.
- Cauvet, Gilles Paul, 1777, *Recueil d'ornemens à l'usage des jeunes artistes qui se destinent à la décoration des bâtimens*.

Latest news from Paris

A letter from the ornamental sculptor Jean Baptiste Masreliez, 1784

By Ingrid Sjöström

Summary

The article discusses two themes in late 18th-century Sweden: first the woodworking tradition where decorative mouldings, inspired by antiquity, were an underlying feature in all interior design; and second how the latest news of art and interior design was monitored and disseminated via networks at home and abroad. Both themes are illustrated by a private letter from Paris, written by the ornamental sculptor Jean Baptiste Masreliez.

In aristocratic circles and at court in Stockholm, the 1780s was a hectic period in terms of new interior design. At the Royal Palace in Stockholm and Haga Pavilion, work went on at a feverish pace in the apartments and state rooms of Gustav III and his siblings, and the architects, artists and sculptors had to keep abreast of the latest fashions from the French capital. Good contacts with purchasers, artists and cultural figures in Paris were vital to gain information, to succeed, and to remain ahead of the competition.

The Masreliez family were among those who fared well amid this rivalry. The father, ornamental sculptor Adrien Masreliez, who had come to Stockholm from Paris in 1748, schooled his two sons Louis and Jean Baptiste, Louis as a painter and Jean Baptiste as a sculptor. Louis spent no fewer than 12 years abroad, returning home in 1783. The younger son, Jean Baptiste made shorter study visits to Paris, and by the 1770s had already succeeded his father as court sculptor. In 1784 he was on his second trip to Paris to study the latest neo-classical style of interior design.

In May 1784 Jean Baptiste penned a long, detailed letter to his brother in Stockholm. This communication has previously gone unnoticed due to a cataloguing error. The letter provides fascinating insight into how Jean Baptiste purposefully maintained contacts with leading artists and art experts in Paris, both French and

Swedish, picking up interesting information for future use. Among other things he has learned of a new technique for making mouldings from a stucco-like paste, instead of carving in wood, a rapid and therefore cheap method that Jean Baptiste would pioneer in Sweden. In time the method became known as *pastellage* in Sweden.

The moulding, the form of decoration used since antiquity to frame, nuance and complete architectural surfaces, both indoors and out, was a fundamental skill of every interior designer. Numerous published collections of engravings provided templates and examples from which to work. Towards the end of the 18th century, late Gustavian mouldings became thinner, their use more restrained, yet in a milieu such as Gustav III's pavilion at Haga, completed in 1790, opulence remains a conspicuous part of the interiors by Louis Masreliez. The mouldings were created by Jean Baptiste Masreliez who, in an extant calculation, compares the costs of *pastellage* and sculpted wood in the king's bedchamber. The price of wood was nearly four times that of *pastellage*.

Scholars have speculated whether competition or collaboration characterized the brothers' relationship. Over time Louis became the better known, yet both enjoyed successful careers and became fellow professors at the Royal Swedish Academy of Arts. The tone of Jean Baptiste's letter bears clear witness to brotherly love. After Jean Baptiste returned home the two collaborated on many interior design projects for royal patrons, and Jean Baptiste generously shared all he had picked up in Paris. At the same time he acquainted himself with everything Louis had learned from his studies in Rome and could consult the comprehensive library Louis had amassed. The letter from 1784 provides a vivid snapshot, both of an artist's personality and of a captivating period in our cultural history.

Keywords: 18th century interior design, Decoration in Sweden in the Gustavian period, Mouldings, Artists networks in Paris, Louis Masreliez, Jean Baptiste Masreliez

Konstruktionen av en minnesplats:

Bruket av Burmeisterska huset i Visby

av Mattias Legnér

Under de senaste två decennierna har Visby allt mer kommit att betraktas och värderas som kulturarv. På 1990-talet skrevs Hansestaden Visby in på FN-organet UNESCO:s lista över världsarv. I dag förknippas världsarvet framför allt med medeltidens kyrkoliv och handel.¹ Men världsarvet, så som det beskrivs i nomineringsdokumentet från 1994, tar också upp bebyggelse från senare tid, bland annat det Burmeisterska huset på Strandgatan. Dokumentet pekar ut de makalösa målningarna på väggar och i innertak i huset.² Det är ett stort knuttimrat hus från 1600-talets mitt döpt efter den köpman som lät uppföra det och den släkt som ägde huset fram till 1800-talets mitt.³ Huset har varit ett museum ägt av staden sedan 1904.

Burmeisterska huset bevaras som byggnadsminne sedan 1994 därför att det sägs utgöra ett unikum och ett ”miljöskapande inslag” i gatubilden.⁴ Om de människor som använt huset efter stormaktstiden säger beskrivningar och inventeringar däremot inget. Husets senare historia var i stort sett okänd tills jag och Gunhild Erikssdotter 2015 publicerade en artikel om husets brukshistoria fram till sekelskiftet 1900.⁵ Jag började då också förstå att de berömda målningarna i huset inte är så välbevarade som sägs i Visby innerstads byggnadsinventering, utgiven 2002, utan att de har förbättrats och förändrats flera gånger under 1900-talet.⁶

Syftet med artikeln är att visa hur omvärdering, historisering och bruk av en byggnad kan förstås som det artificiella skapandet av minne. Byggnaden bär inte endast på en ackumulerad historia, utan förståelsen av dess förflutna och vilken mening byggnaden ska ha för samtiden

kan ha konstruerats vid ett eller flera tillfällen. Minnesskapandet kan ske genom att använda byggnaden som besöksplats, museum, souvenirbutik, med mera, beroende på hur den är avsedd att fungera som minnesplats. Det är välkänt att restaurering innebär att historiska minnen konstrueras och knyts till en plats, men denna artikel ska illustrera hur olika slags bruk såsom turism och andra kommodifierande praktiker också bidrar till minnesskapandet kring platser.

För att bättre förstå hur ett 1600-talshus uppmärksammas i ett världsarv, som framför allt ska spegla medeltidens handelsstad, behövs en undersökning av hur byggnadens historia har uppfattats tidigare och hur dessa uppfattningar har fått ge avtryck i bruket av byggnaden. Den historiesyn som ligger bakom tolkningen av husets betydelse behöver friläggas för att vi ska förstå varför ett avvikande och särpräglat inslag anses bevarandevärdt i ett världsarv som är uppbyggt kring berättelsen om medeltiden.

Teoretisk utgångspunkt

Undersökningens betoning ligger på hur huset från sent 1800-tal till och med 1940-talet har iscensatts som en minnesplats över borgerligt liv under stormaktstiden. Inspiration till analysen har hämtats från den franske historikern Pierre Noras begrepp *les lieux de mémoire*, som har översatts till ”minnesplats”.⁷ Restaureringar och andra förändringar av Burmeisterska huset är någorlunda väl kända sedan tidigare och återges därför mer kortfattat.⁸

Pierre Nora har utvecklat tesen att det västerländska samhället i grunden har förändrat sitt

FIGUR 1. Akvarell av Per Arvid Säve, föreställande Donners plats och Burmeisterska huset i Visby.
KÄLLA: *Gamla svenska städer II*.

sätt att skapa och använda kollektiva minnen. En förutsättning för denna förändring har varit att tiden upplevs gå fortare i det moderna samhället. Det förflutna tycks numera tendera att bli historia fortare än för 100–150 år sedan, då de europeiska samhällena fortfarande präglades av en agrar ekonomi med dess sociala struktur. Nora, och andra historiker före honom, talar därför om "historiens acceleration". Med det menas ett behov av att i det moderna samhället skapa och bevara minnen av det förflutna. Pierre Nora har inte varit ensam om att beskriva denna acceleration utan idén har, som historikern Francois Hartog påpekat, vid olika tillfällen kommit upp till ytan i modern historieforskning.⁹ Känslan av att det förflutna är flyktigt och lätt kan glömmas, och dess spår därmed raderas, och därför måste bevaras har också varit en drivkraft för kulturminnesvårdande verksamheter sedan 1800-talets senare del. Historielöshet ses i dag i allmänhet som en fara som samhällen aktivt behöver förebygga med hjälp av institutioner som skolväsende, museer och arkiv. Dessa institutioner ges uppdrag att bevara minnen från det förflutna som tillskrivs en särskild betydelse för samhället.

För att kunna analysera hur samhällen har förhållit sig till sitt förflutna och till minnesskapande myntar Nora begreppet minnesplatser. Jag kommer att använda begreppet tämligen fritt i denna artikel, och jag uppfattar det också som att Nora själv har förhållit sig ganska fritt till det. Hans arbete har inspirerat en enorm mängd forskning i Europa, och det finns inte utrymme att här redogöra för karaktären och resultaten av den forskningen.¹⁰ Noras begrepp har naturligtvis också kritiserats, bland annat för att

reproducera en hierarkisk historieskrivning där det i hög grad är samhällselitens röst som gör sig hörd.¹¹ För att motverka en sådan tendens används i denna artikel olika källor som låter en rad aktörer komma till tals.

Minnesplatser har uppstått som ett substitut för mer autentiska och naturliga minnen, hävdar Nora. Han har liknat dem vid de snäckor som blir kvar på stranden efter att ett hav av levande minnen dragit sig tillbaka. Det gamla bondesamhället och dess kultur, till exempel, är hopplöst förlorat i dag, men minnet av det vårdas ännu i museer, i agrarhistorisk forskning och i olika hembygdsföreningar. Men detta minne är konstruerat på så sätt att det inte är direktupplevt av de som tar del av det. Det är indirekta minnen som skapas av agrarhistoriker och andra forskare som är engagerade i hanteringen av samhällets minnen. Deras legitimitet bygger på att de använder historievetenskapliga metoder och arkiv, snarare än att de själva skulle ha upplevt livet i jordbrukssamhället. Minnesplatser är museer, monument och minnesmärken där det förflutna har blivit historia, en tid som flytt och som samhället kan utforska, reflektera över och förhålla sig till. På minnesplatser måste det för-

flutna aktivt konstrueras och tolkas genom historieskrivning.¹²

För att en minnesplats ska bli till och fortsätta existera behöver det dels finnas aktörer som är villiga att reproducera minnesplatsen, dels behöver det finnas en efterfrågan i form av besökare som är intresserade av att konstruera minnesplatsen. Det betyder att historiker, antikvarier och konstnärer och andra inte skapar kulturminnen och deras berättelser oberoende av idéer om vilka som förväntas vilja ta del av dem. Här finns, menar jag, ett samspel mellan aktörer inblandade i skapandet av minnesplatsen, och turister, invånare och andra som förväntas vara med och reproducera platsen.¹³ Viljan att forma platser genom en förståelse av deras historia har traditioner i Europa som går tillbaka till 1800-talet. Som kommer att framgå är Visby inget undantag.¹⁴ Skapandet av världsarvet har i viss mån förändrat platser i Visby och även deras berättelser, men har i sig inte tillfört mycket nytt.

Traditionen att se Burmeisterska huset som en minnesplats tar sin början under 1800-talets andra hälft, då huset i den offentliga historieskrivningen om Visby gavs rollen att representera 1600-talets borgerliga liv.¹⁵ Det fanns alltså ett inarbetat sätt att tolka huset som i sig inte var nytt när världsarvet pekades ut hundratalet år senare. Skillnaden var framför allt att huset skulle förstärka världsarvets beskrivning genom att knyta det abstrakta och nutida världsarvets idé till konkreta byggnader i staden.

Produktionen av minnesplatsen "Burmeisterska huset" har drivits av kommersiella behov, även om platsens betydelse alltid har motiverats med konst- och kulturhistoriska referenser. Som vi ska se fanns dock olika uppfattningar om platsens historiska och framtida betydelser innan husets omvandling till museum påbörjades 1904. Det faktum att huset var en privat egendom som dessutom hade flera funktioner utmanade synen på det som i första hand en minnesplats att vårda och akta.

Material och metod

Metodologiskt vänds i denna artikel blicken från Burmeisterska husets materialitet mot de aktörer

som betraktat, beskrivit och använt huset sedan 1800-talet. I stället för att se det som en självklarhet att huset representerar 1600-talets borgerskap och dess byggnadstradition, problematiserar studien detta synsätt. Det blir då tydligt hur huset medvetet har gestaltats och beskrivits för att fungera som attraktion och representant för Visbys 1600-tal. Det innebär att beskrivningar av huset – så som turistguider, dokumentation och tolkningar – blir källor till en undersökning av hur minnesplatsen har kommit till och utvecklats.

En mängd olika källmaterial, både tryckta och otryckta, tas i bruk för att ge en så rikhaltig bild som möjligt av hur den historiska berättelsen om huset framställdes och användes. Bland det tryckta materialet är olika guideböcker, tidsningsartiklar och särskilt publicisten Carl Johan Bergmans (1800-talets andra hälft) och antikvarien Gunnar Svahnströms (1940-talet) skrifter särskilt viktiga.

En rad olika arkiv har genom sökts för att finna upplysningar om hur huset har beskrivits och använts. Gotlands turistförening bildades 1896 för att främja besöksnäringen. Dess arkiv är bevarat men har tidigare inte använts i forskning. Det är omfattande och dessutom oförtecknat, vilket gör det tidsödande att söka i. För den som vill få en uppfattning om vilken verksamhet som pågick i Burmeisterska huset efter att staden köpt det är arkivet emellertid en oundgänglig informationskälla. Protokoll och årsberättelser har använts för att belysa hur huset kom att bli en minnesplats.

I Krigsarkivet finns handlingar från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet i överste Gustaf Björlins samling. I Landsarkivet i Visby finns en del av Gotlands fornvännars arkiv, och en del som rör Burmeisterska huset i arkivet har använts här. Personliga minnen från en kvinna, Gudny Bolling, som växte upp i huset på 1880-talet finns nertecknade i Gotlands museums arkiv och utgör en intressant kontrast till den officiella historieskrivningen. För sen tid har upplysningar samlats in från medier och från personer som varit inblandade i husets verksamheter.

Vidare har bildmaterial från ett antal arkiv och publikationer använts för att visa på hur huset har tolkats och presenterats vid olika tidpunkter.

Det finns offentliga bildsamlingar i Landsarkivet i Visby (Steffen-Stahrbäcks arkiv), Gotlands museum (Hugo Beyers samling och den topografiska samlingen) och i Antikvarisk-topografiska arkivet (bl.a. Sigurd Curmans arkiv). I Kungliga Bibliotekets samlingar finns också fotografier som producerats för vykort och andra kort för försäljning. Det finns målningar av huset från 1800-talet i dels Uppsala universitetsbiblioteks konstsamling, dels i Lunds universitetsbibliotek.

Turism och minnesproduktion

Turism till gamla städer blev under 1800-talet ett sätt för väl bemedlade och utbildade resenärer att förkovra sig i nationens historia och för entreprenörer att få intäkter från resenärernas besök. För att göra orter mer attraktiva för besökare konstruerades minnesplatser som kunde bidra till att skapa eller bekräfta efterfrågade identiteter. Historikern Joshua Hagen har visat på hur stadslandskap har använts i det syftet genom exemplet med den pittoreska staden Rothenburg ob der Tauber i södra Tyskland.¹⁶ Staden har aktivt omgestaltats sedan 1800-talets början för att attrahera fler besökare som vill uppleva tysk medeltid. Med hjälp av Noras analys av hur tillskapandet av materiellt förankrade minnen (i form av hus, dokument, föremål etc.) sker, kan analysen av hur en stad börjar betraktas som "historisk" fördjupas ytterligare.

Byggnader kan, i likhet med andra materiella minnen som dokument och föremål, förmedla ett intryck av historisk kontinuitet och permanens. Hur detta går till – hur ett samhälle förhåller sig till dåtid, nutid och framtid – varierar mellan olika kulturer och tider.¹⁷ I det moderna samhället har restaurering och konservering men även historisk beskrivning och kontextualisering hört till sådana temporala praktiker. Särskilt under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, men även efter andra världskriget, experimenterade arkitekter, stadsplanerare och antikvarier med olika sätt att förhålla sig till landskaps tidsbundenhet eller tidlöshet.¹⁸ Minnesplatser skapades aktivt för att konstruera och förstärka grupptillhörigheter och identiteter. Kulturminnesvården syftade ytterst till att dämpa förnimmelser av

stark förändring orsakad av urbanisering, industrialisering och avindustrialisering och andra stora förändringskrafter.¹⁹

Där den sociala och demografiska strukturen tycktes förändras fort kunde byggnader användas som minnesplatser för att förmedla en känsla av historisk kontinuitet. På så sätt kunde den upplevda klyftan mellan det gamla agrarsamhället och det framväxande urbana industrisamhället överbryggas. Namngivningen av platser kan vara tydliga markeringar av hur de ska fungera som "ankare" i tiden, eller som minnesplatser. En rad hus i Visby är döpta efter personer eller släkter: Johan Målares hus, Donnerska huset, Liljehornska huset och så vidare.²⁰ Namnet "Burmeisterska huset" blir ett slags varumärkning som hör till skapandet av minnesplatsen. En rad familjer har bott i och ägt huset efter Burmeister, och även förändrat huset påtagligt, men utan att deras historia blir synlig i beskrivningar av minnesplatsen. Husets identitet förblir förankrad i en enda familjs liv och öden.

Burmeisterska husets funktion och gestalt 1654–1895

Burmeisterska huset är ett knuttimrat hus i två våningar och källare. Husets vind har korsvirkesgavlar. Det är beläget på Strandgatan, den gamla handlgatan i Visby, och vid Donners plats som är en mycket gammal marknadsplats. När huset byggdes låg det mycket strategiskt där många människor passerade, och det låg då mycket nära hamnen. Än i dag ligger huset vid en plats där många människor passerar, särskilt under turistsäsongen, eftersom huset är beläget längs ett stråk som går från Almedalen till Visbys centrum.

Interiört dekorerades salen på övervåningen och stugan på bottenvåningen med oljemålningar på väggar och tak. På 1940-talet tillskrevs de för första gången den gotländske målaren Johan Bartsch den äldre.

Huset ska enligt en fastighetsinventering ha täckts med en stående panel i början av 1800-talet. Den avlägsnades mot slutet av seklet.²¹ Den sista medlemmen i Burmeistersläktens Visbygren gick bort 1851 – änkefrun Johanna Fredrika Bur-

meister (gift Brobäck).²² Under 1800-talets andra hälft passerade det sedan mellan ett antal ägare.

Hovkamreraren Gustaf Magnus De Berg, som var änkefruns måg, ägde huset fram till 1868.²³ Därefter såldes det till en skomakare Blomqvist.²⁴ Åren 1886–95 fungerade huset som en kombination av bostad och läkarmottagning då det ägdes av medicinalrådet G. Bolling.²⁵ Bolling lät bygga om huset väsentligt och gav uppdraget till arkitekten Emil Viktor Langlet som befann sig i staden.²⁶ På bottenvåningen inreddes ett modernt kök och i det norra rummet inrättades en matsal. Timmerväggarna i den nya matsalen täcktes med ekpanel och mot trädgården öppnades väggen för att ge plats åt en dubbeldörr och nya fönster. Utvändigt var väggarna ännu täckta med gulmålad stående panel. Tegeltaket ersattes med bleckplåt. Det gamla taket hade läckt kraftigt. Exteriört försåg Langlet huset med olika fornnordiska attribut, bland annat en veranda på norra gaveln som inte finns kvar. Avlopp och rinnande vatten installerades i huset tillsammans med ett nytt kök. Sedan tidigare fanns ett kök i källaren. En kakelugn sattes in i bottenvåningen. En öppen eldstad i salen från 1600-talet byggdes om till en kakelugn för att förbättra värmekomforten. I den norra delen av bottenvåningen fanns ett gammalt kök, en butik och ett förråd som nu gjordes om till ett stort matrum.

Det som är av intresse här är hur Burmeisterska huset kom att uppfattas som en offentlig angelägenhet och ett gemensamt kulturarv – en konkret gestaltning av Visbys 1600-talshistoria. Burmeisterska huset var ännu på 1880-talet inte en etablerad minnesplats i Noras mening, utan snarare en miljö där en familj levde sitt liv och anpassade huset efter sina behov. Samtidigt tycks det ha funnits anspråk inom Visbys offentlighet på att husets exteriör inte borde få förändras och att målningarna borde bevaras. Enligt en av Bollings döttrar, Gudny Bolling, som på 1950-talet skrev ner barndomsminnen från huset, ska Bolling ha blivit kritiserad – oklart av vem – för att ha gått med på att låta det gamla tegeltaket ersättas med zinkplåt eftersom det gamla taket läckte kraftigt.²⁷ Här framgår hur Gudny Bollings personliga och konkreta minnen från huset kolliderade med kritikernas anspråk på att huset

inte enbart hade funktionsvärden utan också utgjorde ett objekt på vilket abstrakta minnen av svensk stormaktstid med dess formspråk kunde projiceras.

I slutet av 1800-talet ventilerades kritik i pressen mot just hur tak på monumentala byggnader behandlades. Det är mycket möjligt att det var konsthistorikern och museimannen John Kruses kritik av takreparationen som Gudny Bolling kom ihåg i sina memoarer. I en beskrivning av Burmeisterska huset från 1899 nämnde han Tidö slott som ett avskräckande exempel på hur moderna material tilläts förstöra nationella monument.²⁸ Slottet hade nyligen getts ett blänkande nytt plåttak. Detta var också den tid då de stora och genomgripande restaureringarna av Gripsholms slott och Uppsala domkyrka kom att kritiseras häftigt.²⁹ Några krav på musealisering och omdaning av Burmeisterska huset till en minnesplats över svenskt 1600-tal tycks dock inte ha formulerats förrän i början av 1900-talet.

Historieskrivningen kring Burmeisterska huset under 1800-talet

Hur gick då husets betydelse från att utgöra en del av det vardagliga livet i staden, till att handla om en representation av ett utsnitt av det förflutna; en rekonstruktion av 1600-talets Visby? Staden har en lång historia som turistort med historiska förtecken, vilket inte minst Burmeisterska husets förvandling till museum år 1904 pekar på. Kyrkoruinerna i Visby skyddades för första gången av staten 1805 och underhållet av den medeltida stadsmuren fick med början 1880 ett årligt statsanslag.³⁰ Dessa försök att skydda särskilt utpekade monumentala byggnadsverk i staden var till stor del en effekt av att besökare utifrån – konstnärer, arkitekter, konsthistoriker – uppmärksammade Visbys medeltida byggnadsarv. År 1874 öppnade Gotlands fornsal dörrarna. Medeltidens materiella kultur hamnade snabbt i museets blickfång, men även den nya tidens kultur lockade museets grundare Per Arvid Säve. I Fornsalen öppnades ganska snart en utställning av de olika ståndens vardagsliv i äldre tid.

Vad var det då som bidrog till att Burmeisterska huset kom att uppfattas som ett bevaran-

devärt kulturminne? Huset var välkänt i Visby redan vid 1800-talets mitt, och en attraktion för den ångbåtsturism som höll på att utvecklas. Den som mer än någon annan bidrog till att sprida kännedomen om huset utanför Gotland var publicisten och lokalhistorikern Carl Johan Bergman. Det tycks ha varit Bergman som på nytt väckte liv i namnet "Burmeisterska huset". Tidigare på 1850-talet hade det kallats det Brobäckska, eller Gamla Burmeisterska huset.³¹

Bergman gav ut en rad skrifter om Visbys och Gotlands historia i populär form. För att göra sina skrifter attraktiva för samlare och turister behövde han berättelser om intresseväckande platser som var lättillgängliga. Hans beskrivning av huset i det kommenterade planschverket *Gotland och Wisby i taflor* (1858) kom att fungera som en källa för guideboksförfattare.

Gotland och Wisby i taflor ägnades till större delen Gotlands medeltida historia så som den kunde upplevas genom olika minnesplatser. Det hindrade inte Bergman helt och hållet från att också inkludera berättelser från senare epoker. Han ansåg sig emellertid behöva motivera att ett hus från 1600-talet togs med i en beskrivning av det pittoreska och historiska Gotland. Huset föll helt visst i skuggan av den medeltida bebyggelsen, men saknade ändå inte värden. Burmeisterska husets upptagande bland monumentala ruiner och kyrkor kunde trots allt försvaras genom att det var unikt i sitt slag. Det var märkvärdigt och avvikande från omgivningen (även om ett antal sådana hus hade funnits i Visby och anorstädes), men också unikt för att det representerade en samhällselits konstnärliga smak. Bergman förklarade:

Burmeisterska huset, som bland Wisbys forntids-minnen intager ett ganska märkligt rum. Detta borgerliga minne tillhör icke Wisby' egentliga historiska tid, och har ej heller den kraft och fasthet, hvarmed nämnda tid utprägla- de äfven sina hvardags-tankar; men ehuru det i interesse och betydelse icke kan täfla med 12- och 13-hundrata- lens af sten uppförda hanseatiska köpmanshus, innehå- ler dock det på 1600-talet af trä byggda Burmeister'ska köpmanshuset något så konst-egendomligt och borgare- ståtligt, att vi icke draga i betänkande att deraf lemna en utförligare skildring.³²

Detta var ett första artikulerat försök att skapa en minnesplats av Burmeisterska huset och

andra byggnader i Visby. Vad var det då som motiverade husets unicitet och "konstegendom- lighet" enligt Bergman? Det var salen på övervå- ningen, med dess vägg- och takmålningar, som ägnades lejonparten av beskrivningen. Övriga rum i huset hade ändrats sedan 1600-talet efter- som huset kontinuerligt hade rymt både bostad och affärsverksamhet. Målningar i salen som beskrev berättelser ur Bibeln, företrädesvis ur Gamla testamentet, gavs ett uppbyggligt syfte som borgerliga kretsar kunde sympatisera med på 1800-talet. Bergman avslutade sin beskriv- ning med en förmaning till husets dåvarande ägare De Berg: "[...] af honom hoppas man med skäl, att inga moderniseringar skola förstöra de 200-åriga, egendomliga och interessanta dekor- ationerna."³³ Detta var uppenbarligen en uppma- ning till De Berg att vårda huset med passande pietet. Burmeisterska huset borde enligt förfat- taren ses inte enbart som en privat fastighet utan som en angelägenhet för många, genom att det kunde fungera som ett tittskåp för 1600-talets bildvärld. I Bergmans olika framställningar om huset beskrevs det som en av de stora turistatt- raktionerna i 1800-talets Visby.³⁴

Tillskapandet av en minnesplats från och med slutet av 1800-talet föregicks av olika syn- sätt på vad huset egentligen representerade. Var det enbart en privat egendom? Eller var det, som Bergman hävdade, också en del av en berättelse om Visbys förflutna som borde användas för att iscensätta en framväxande turistnäring?

På en turistkarta tryckt 1892 finns huset sär- skilt utmärkt, vilket tyder på att det definitivt hade blivit en attraktion.³⁵ Dess exteriör (sedd från Donners plats) avbildades i konstnärers målningar och teckningar före 1870-talet, och blev därefter ett populärt motiv på fotografier från Visby och på vykort.³⁶ I vilken mån turister kunde få möjlighet att själva se vägg- och takmål- ningarna är oklart, men att visningar förekom för särskilt intresserade personer ur överklassen innan huset blev museum är tydligt eftersom de finns beskrivna i olika publicerade texter.³⁷ De allra flesta fick dock nöja sig med att betrakta huset utifrån och kanske med hjälp av Bergmans målande beskrivning föreställa sig hur det såg ut invändigt.

I jämförelse med medeltiden uppfattades 1600-talet som en definitiv nedgångsperiod för det gotländska samhället. I den tid av fosterländskt sinnad historieskrivning som 1800-talets mitt var kunde Burmeisterska huset ändå beskrivas som en värdefull rest från det borgerliga samhällets tidiga liv. Burmeister hade flyttat till Visby strax efter att ön hade kommit i svenska händer, och hans verksamhet kunde tjäna som ett uppbyggligt exempel på borgerlig nit och gott affärssinne. Personer intresserade av svensk kulturhistoria bidrog tillsammans med utgivare av guideböcker och turistkartor till att göra huset till en minnesplats över den tid då återuppbyggnaden av Visbys och Gotlands handel började under den svenska kronans beskydd.

Det fanns (enligt Bergman) en konstnärlig och arkitektonisk tradition, som i stort sett var uttraderad men vars kvardröjande spår var värda att bevara och berätta om. Anledningen var att detta hus gick tillbaka till svensk stormaktstid, då Gotland slutligen hade inlemmats i det svenska riket och kunde lyftas in i en större berättelse om nationell integration, och en nationell konstnärlig kanon. Bergman vävde en framgångssaga om hur en strävsam invandrad köpman kom upp sig genom hårt arbete och kloka investeringar, men också genom att ta ansvar för stadens affärer.³⁸

Debatten om Visbys bebyggelse kring 1900

Uppskattningen av det gamla hindrade inte att stadens bebyggelse förändrades kraftigt under 1800-talets senare del. Under seklets sista decennium flyttade många gotlänningar till Visby för att söka arbete och staden växte kraftigt. Bostadsbristen blev stark. Delar av den äldre träbebyggelsen revs och ersattes. Samtidigt pågick en relativt livlig debatt om vad som höll på att hända med Visby och hur staden möjligen skulle kunna behålla en förment unik och ålderdomlig prägel. Argumentet var vid denna tid inte att ålderdomligheten skulle locka turister till Visby, utan närmast att det gamla ansågs stå för en välbekant och fungerande samhällsordning samt en arkitektur som var mer äkta än den nya. Ge-

nom att i möjligaste mån hålla fast vid det gamla skulle känslan av modernitetens förändringar av samhället dämpas.

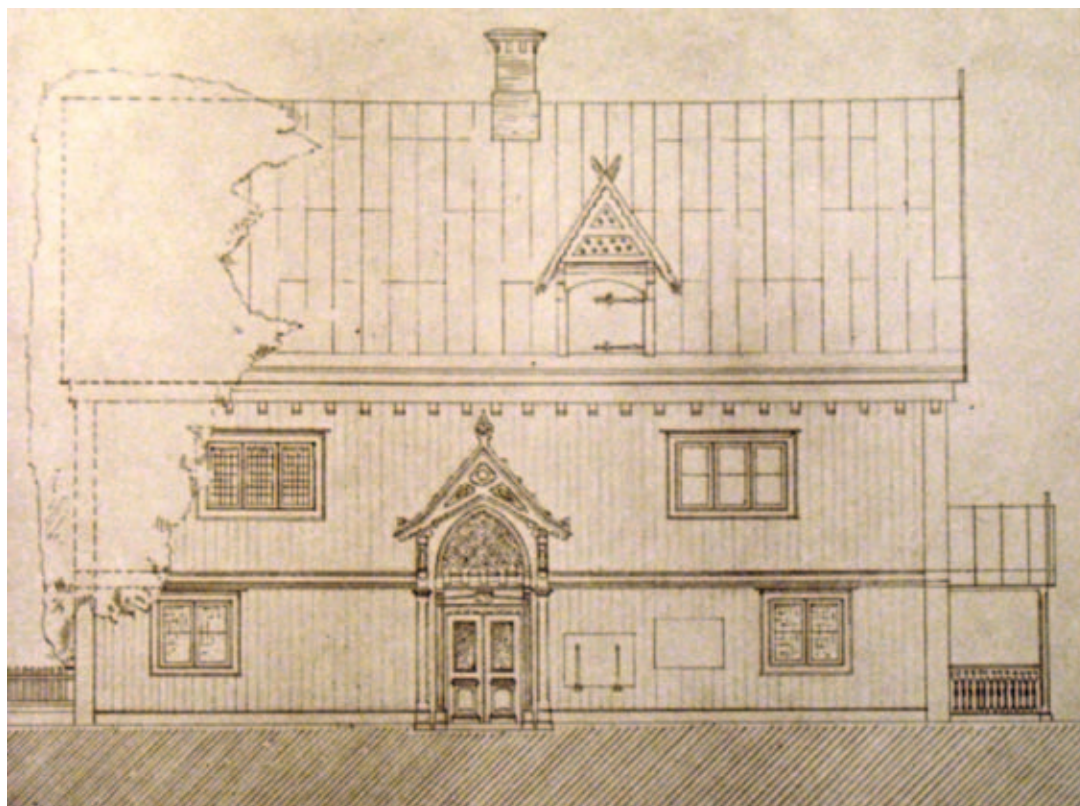
Debatten refererades i rikstidningar, vilket visar på att Visby hade börjat uppfattas som en nationell angelägenhet för sin gamla bebyggelse. Särskilt konservativa kulturskribenter förfasade sig under tidigt 1900-tal över den nya arkitekturen och den ”förstörelsemani” som de ansåg Visby vara drabbat av.³⁹ Dessa skribenter förespråkade i stället för förnyelse av bebyggelsen bevarande av äldre bebyggelse utmed gatorna, särskilt sådan som låg i mycket synliga lägen så som på Adelsgatan, som var den nya handelsgatan i Visby. Burmeisterska huset skulle också komma att omfattas av denna bevarandeiver.

Denna berättelse förstärktes ytterligare under slutet av 1800-talet. 1873 hade den nybildade Svenska fornminnesföreningen haft ett möte i Visby och detta möte utövade ett starkt inflytande på den lokala viljan att skydda och bevara gotländska fornminnen. En omedelbar effekt var att föreningen Gotlands fornvänner bildades året därpå och att ett kulturhistoriskt museum öppnade på Strandgatan i Visby. Ett av de rum som iscensattes var en borgarfamiljs hem under 1600-talet.⁴⁰ Det ligger nära till hands att tro att Burmeisterska huset var en förebild för utställningen och att museet därigenom aktivt började forma minnesplatsen.

Konstruktionen av minnesplatsen 1895–1904

När Gustaf Björlin utsågs till överste och militärbefälhavare på Gotland 1895 sökte han efter ett hus. Varför han köpte Burmeisterska huset går inte att belägga, men han hade ett djupt historiskt intresse och köpte även det så kallade Gamla apoteket i Visby, som är en medeltida byggnad. Det sålde han snart till Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien i Stockholm.⁴¹ Björlin var aktiv även som politiker och författare, och hade tidigare skrivit ett verk i två band om Sveriges krig mot Ryssland 1808–09.⁴²

Även om Björlin var intresserad av husets historia ville han också ha alla moderna bekvämligheter. Han lät ta fram ett förslag som innebar

FIGUR 2. Stadsingenjör Nils Börnings uppmätning av huset från 1905, då Visby stad förvärvade huset, visar att det fortfarande hade plåttak, baldakiner och stående panel. KÄLLA: Gotlands museum.

att ladan väster om huset revs och ersattes med en ny tillbyggnad, som skulle innehålla kök och pigkammare.⁴³ Idén var förmodligen att tillföra ett nytt kök och få mer utrymme, utan att behöva göra omfattande ingrepp i huset. Förslaget genomfördes uppenbarligen inte, kanske för att Björnin avskräcktes av bevarandeivrare i Visby och Stockholm. I stället påbörjades ett program för att ge huset en mer ålderdomlig karaktär. Programmet lät också Björnin använda huset för olika mottagningar. Flera olika förslag till ändringar finns bevarade i arkiven.⁴⁴ Salens öppna spis restaurerades.⁴⁵ Matrummet på bottenvåningen hade försetts med höga väggpaneler och kassetak, vilket det aldrig hade haft tidigare.

John Kruse blev Björnlins språkrör och förde ut nyheten om restaureringen i flera nationella tidskrifter.⁴⁶ Som ägare till huset kunde Björnin framställa sig som en försvarare av fosterlandets konst och kultur. Den pittoreska murgröna som

täckte den södra gaveln på huset bibehölls och ansågs vara en del av attraktionen.⁴⁷ Att döma av en uppmätning från 1905, utförd av stadsingenjören Nils Börning, tycks nästan inga exteriöra ändringar alls ha utförts under Björnlins tid.⁴⁸ Huset såg ut som det hade gjort tio år tidigare.

Husets dörr öppnades uppenbarligen för en del besökare som var intresserade av måleriet eller huset i övrigt.⁴⁹ Hemslöjdspionjären Lilli Zickerman rapporterade från ett besök som elever från Högre konstindustriella skolan 1898 hade gjort i Visby. Zickerman beskrev den tid som Burmeisterska huset representerade som en storhetstid, som hade gått hopplöst förlorad och ersatts av en tid präglad av slapphet och förfall.⁵⁰ För de som ansåg att svenskt konsthantverk hade fallit för fäfat kunde Burmeisterska huset således vara en källa till inspiration, men också till nostalgi. Det är fullt möjligt att en bildad, kulturkonservativ elit kunde samlas kring

(och rent konkret i) huset för att frammana föreställningen om en svunnen storhetstid för svensk kultur. I huset hade Björlin samlat en del föremål, uppenbarligen antikviteter, som också lockade Zickermans intresse.

År 1903 blev Björlin befördrad till generalmajor och hade för avsikt att lämna Gotland. Huset såldes till den kände hovjuveleraren och konst-samlaren Jean Jahnsson i Stockholm. Enligt egen utsago ska Jahnsson inte ha varit intresserad av huset i sig, utan endast av en Haupt-byrå som Björlin ägde.⁵¹ Men Björlin vägrade sälja byrån om Jahnsson inte samtidigt köpte huset av honom. Alltså köpte Jahnsson hela fastigheten.

Enligt ett rykte som snart började cirkulera i Visby övervägde Jahnsson att låta sälja målningarna i huset till ett museum i en tysk stad. En inte namngiven dansk konsthandlare påstods kunna sälja målningarna till museet för minst 30 000 tyska mark.⁵² I Jahnssons långt senare utgivna memoarer, där han var mycket öppen-hjärtig, menade han att han ville ta material från huset för att använda i restaureringen av van der Nootska huset i Stockholm, som han ägde och lät restaurera under tidigt 1900-tal. Detta var inte heller någon hemlighet för samtiden utan skrevs om öppet i dagstidningar. Det var närmast plankorna med väggmålningar som han ville använda, men även de öppna spisarna var attraktiva. För Jahnsson betydde huset enbart en ekonomisk investering. Arkitekten Clason ska dock ha vägrat att ta delar från ett 1600-talshus till ett annat. Huset borde i stället bevaras som museum. Då tycks Jahnsson snabbt ha tröttnat och försökt sälja huset.⁵³

Vid en besiktning utförd år 1900 (då Björlin fortfarande ägde huset) och som i dag finns på Krigsarkivet hade fastigheten värderats till 39 000 kronor.⁵⁴ Hänsyn hade då tagits till den konstnärliga utsmyckningen med spisar och målningar. Värderingen kom att ligga till grund för inlösen av huset. Konstnären Carolina Benedicks-Bruce, som med sin make tillbringat några somrar på Gotland, tog initiativ till en insamling för att kunna köpa huset från Jahnsson så att det skulle kunna bevaras. Hon var aktiv i den ovan refererade debatten om Visbys arkitektur och hur den gamla stadsbilden möjligen kunde bevaras.

Det var inte bara kultureliten i Visby som mobiliserades. Insamlingen organiserades från Stockholm och gick ut på att förvandla huset från en privat egendom till ett offentligt ägt museum.⁵⁵ I pressen ventilerades idén att huset var en turistattraktion som skulle locka fler besökare till Gotland.⁵⁶ Insamlingen slutade på 7 000 kronor.⁵⁷ Med hjälp av detta belopp, och ett räntefritt lån på 15 000 kronor från staden, hoppades Gotlands fornvänner kunna köpa huset för att göra ett museum av det.⁵⁸ Samtidigt skulle ett korsvirkeshus på S:t Hansgatan som hotades av rivning kunna flyttas till Burmeisterska husets tomt, menade biskopen i Visby stift von Scheele som tillhörde den lokala elit som intresserade sig för husets bevarande.⁵⁹ Även för detta hade en insamling gjorts.

Intressant i sammanhanget är att ledamöter i fornvännernas styrelse också återfanns som ledamöter i stadsfullmäktige och i den så viktiga drätselkammaren. Förhandlingar vidtog med staden. I fullmäktige väcktes förslaget att det var en bättre affär för staden att köpa fastigheten än att enbart låna ut pengar räntefritt till fornvännerna. I september 1905 beslutade Visby stadsfullmäktige att köpa huset efter att Benedicks-Bruce insamling avslutats. Staden sköt till de ytterligare 28 000 kronor som Jean Jahnsson begärde.⁶⁰ Genom att huset övergick i offentlig ägo, i syfte att bli en turistattraktion, påbörjades ett mer medvetet arbete med att skapa en minnesplats.

Huset blir museum, butik och restaurang

Stadens övertagande av fastigheten ledde fram till en omfattande restaurering som genomfördes 1905-06. I samband med köpet fördes emellertid en diskussion i fullmäktige där konsuln Carl E. Ekman ifrågasatte om det verkligen var motiverat att restaurera huset. Han anförde att det under senare år hade blivit viktigare att gå försiktigt fram med gamla hus.⁶¹ Ekman avsåg den debatt som hade pågått under det senaste decenniet om hur Sveriges historiska monument borde vårdas. Bland andra författaren Verner von Heidenstam hade i slutet av 1800-talet vänt sig mot stilhistoriska restaureringar av nationella

FIGUR 3-4. Fotografiet ovan visar att en eldstad i övervåningens nordöstra rum revs ut och ersattes med en öppen spis vid restaureringen. Väggmålningarna runt spisen fylldes i av Nordström. Omfattande skador på målningarna i rummet är synliga. Fotografiet nedan är taget av Sigurd Curman och visar resultatet. Båda odaterade men härrör från tidigt 1900-tal. KÄLLOR: Gotlands museum, Hugo Beyers samling, och Antikvariskt-topografiskt arkiv, Sigurd Curmans arkiv, vol. F7b.

monument.⁶² Debatten, som särskilt gällde domkyrkorna och de äldre slotten, kom att få återverkningar på hur man förhöll sig till autenticitet och historisk utveckling i senare restaureringar.⁶³

Uppenbarligen var Ekman i minoritet i fullmäktige, eftersom det snabbt slogs fast att huset skulle restaureras. Hur man så snabbt kunde fatta det beslutet är oklart, men Benedicks-Bruce hade före affären tydligt uttryckt att huset borde återställas till sitt ursprungliga skick. Hon hade en idé om hur huset borde användas och det var också den planen som kom att följas till punkt och pricka.⁶⁴ Den övre våningen möblerades med tidstypiska föremål från Gotlands fornsal, för att inge en känsla av att familjen Burmeister fortfarande bodde där. För dessa inventarier an-

FIGUR 5. Övervåningen av Burmeisterska huset möblerades 1906 och blev ett museum som visades sommardag.
KÄLLA: Visby landsarkiv, Landsarkivets fotosamling, vol. T11b:1.

svarade turistföreningen.⁶⁵ Fönstren borde förminska något, eftersom de hade bytts ut mot större under 1800-talet. Från bodluckan ut mot Strandgatan kunde karameller och små souvenirer säljas sommardag och det skulle också gå att få något att äta och dricka.

För att skapa minnesplatsen ansågs det vara nödvändigt att förändra huset både till det yttre och det inre. Den gula ytterpanelen avlägsnades, liksom de baldakiner över dörrarna som hade lagts till på 1800-talet. Den kritiserade bleckplåten ersattes med enkupigt taktegel. Väggmålningarna på bottenvåningen, som åtminstone delvis hade dolts under tapeter, togs fram och bättrades på avsevärt. Fönstren fick blyinfattade rutor och kakelugnar ersattes med öppna spisar.

Den attraktion som Bergman först hade beskrivit på 1850-talet förstärktes nu både gestaltningmässigt och funktionsmässigt. Redan till sommaren 1906 kom huset att hyras av Gotlands turistförening för 1 100 kronor per år.⁶⁶ Fastigheten fick i grunden fyra olika funktioner. Den skulle tjäna som turistbyrå, läsesal, restaurang

och museum. Turistföreningen betjänade från början samtliga dessa funktioner. En person, Knut Falck, utsågs att utöva tillsyn över både huset och restaurangverksamheten. Det verkar också som om två äldre kvinnor anställdes för att vaka över huset sommardag, eftersom det skulle vara öppet klockan 10–14. Det nordvästra rummet på bottenvåningen hyrdes ut för att användas som butik.⁶⁷

För föreningen var det allra viktigast att verksamheten kunde drivas med förtjänst och att man hade daglig kontroll över kassaflödet.⁶⁸ Verksamheten finns dokumenterad i Gotlands turistförenings arkiv. Turistföreningen öppnade en informationsbyrå och visningsverksamhet i huset med början 1906. I det södra rummet på bottenvåningen, ”stugan”, inrättades byrån. Parallellt fortsatte man att driva en turistbyrå även i hamnen (på Skeppsbron). I det norra rummet öppnades en läsesalong där man mot betalning kunde läsa rikstäckande tidningar inte bara från Sverige utan även Danmark.⁶⁹ Den övre våningen blev en museivåning, som möblerades med

föremål från Fornsalens samlingar men som visades av turistföreningen.

Hur restaurangverksamheten skulle se ut och var den skulle inrymmas var dock inte avgjort, eftersom servering inte kunde komma i fråga i huvudbyggnaden. Staden ville inte att mat och dryck skulle intas i det känsliga huset. Serveringen skulle efterlikna en tysk "kneipp" och drevs till att börja med i föreningens regi. Ett hus, "Kneippen", med målningar inspirerade av de i Burmeisterska huset hade uppförts på gården för att gäster skulle kunna serveras inomhus.⁷⁰ Den första krögaren, Victor Schiller, rekryterades från Tyskland. Säsongen skulle vara från 16 maj till 15 september, men avbröts 1 september på grund av det dåliga vädret som påverkade ekonomin negativt.⁷¹

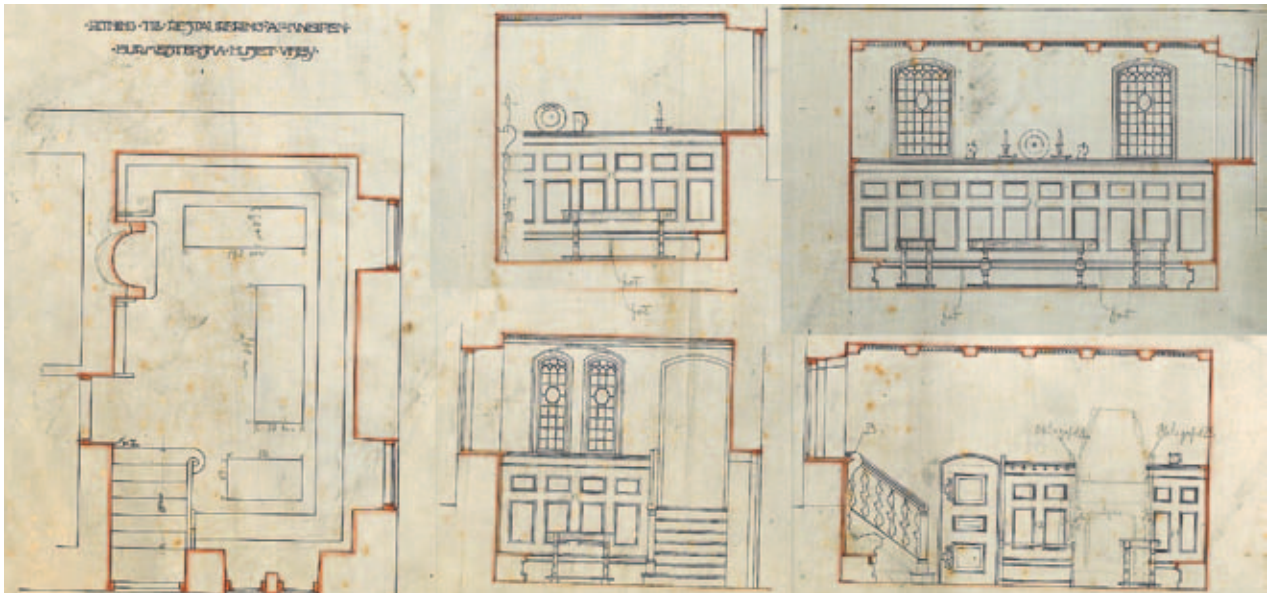
Det är tydligt att man med ett tyskinspirerat öl- och vinhus ville attrahera fler tyska besökare till Gotland, genom att anspela på den roll som tyska borgare historiskt sett hade haft i Visby. Men Burmeisterska huset knöts också till en nationell historieskrivning, genom att det kunde ge "en närmare föreställning om hur den hanseatiske köpmannen bodde och hade det i denna den svenska kungakronans smaragd".⁷² Denna tolk-

ning hade inte uttryckts i tidigare beskrivningar av huset, utan den tillkom i början av 1900-talet då huset tydligare knöts till Sveriges historia.

I ett referat i *Gotlands Allehanda* 1906 beskrevs hur "turisterna vandrar (...) i täta flockar runt i de gamla rummen och betrakta med tillbörlig vördnad dess älderdomliga och vackra interiörer".⁷³ Genom den påkostade restaureringen och turistbyråns inrättande i huset hade det blivit en av "Visbys vackraste sevärdheter", enligt skribenten. Artikeln avslutades med konstaterandet att man genom turisternas besök lätt skulle kunna tjäna in de utgifter som hade lagts ut på restaureringen. En annan artikel prisade turistföreningens "sträfvanden att för resandeströmmen underlätta och höja trefnaden af ett besök i den gamla hansestaden, hvaröfver historien och talrika minnesmärken sprida ett för turisten så tilldragande och tilltalande romantiskt skimmer".⁷⁴ Att turistföreningen och staden sökte lägga husets historia till rätta för att kunna förmedla en pittoresk känsla var inget som ansågs märkligt. Tvärtom var det den avsedda effekten med restaureringen och den verksamhet som bedrevs sommartid.

Det rådde konsensus mellan staden, museet

FIGUR 6. Efter att staden köpt Burmeisterska huset byggdes en serveringslokal på gården i tysk 1600-talsstil. "Kneippen" kom att användas sommartid. Den är sedermera rivet. KÄLLA: Gotlands museum.

och turistföreningen om att huset skulle bli en attraktion som gav vinst på investeringar. Minnesplatsen hade funktionen att ge en god avkastning för de tre aktörerna. Avslutningen på artikeln ”Ett återställt Visbysmycke” i *Gotlands Allehanda*, som behandlade restaureringen, avslutades med en slutsats om möjligheterna att driva en lönsam verksamhet i huset:

Man torde kunna säga, att Burmeisterska huset efter restaureringen är Visbys trefligaste sevärdhet. Det bör icke bli svårt för turistföreningen att här taga in hvad det kostat att få det gamla minnet i värdigt skick.⁷⁵

Den nyöppnade restaurangen serverade kalla och varma rätter, kaffe, läsk men även ”äkta tyskt öl från fat, billiga och goda Rhenviner”.⁷⁶ I bodluckan mot Strandgatan sålde turistföreningen sommartid vykort, fossiler, Visbysouvenirer i marmor, med mera.⁷⁷ Denna utveckling av minnesplatsen kan ses som en kommodifiering av det förflutna. Förvandlingen av historien till ett kulturarv eller kulturminne tycktes förutsätta ett entreprenöriellt handlande där minnesplatsen kunde omsättas i form av lätt konsumerade produkter (skrifter, souvenirer, livsmedel).

Detta entreprenöriella synsätt utvecklades de närmast följande åren. Från och med 1908 drevs restaurangen på entreprenad sommartid, då turistföreningen inte ville ta risken att driva en verksamhet som var starkt väderberoende och som i värsta fall kunde gå med stora förluster. Med början 1914 slöts femåriga kontrakt, inledningsvis med Carl Gustaf Spannert som fick betala 1 800 kr i arrende.⁷⁸ Föreningen kunde härigenom täcka sin hyra för huset och mer därtill genom att arrendera ut trädgården, Kneippen, källaren (där köket fanns) och det gamla korsvirkeshuset som restaurang.⁷⁹ Samtidigt hölls turistbyrå i huset öppen klockan 9–17 på vardagar och helgdagar klockan 13–17.⁸⁰

En anledning till varför Burmeisterska husets restaurering och öppnande som museum, turistbyrå och restaurang lockade ett så stort medialt intresse både i Visby och i Stockholm hade inte bara att göra med att en ny attraktion uppstod. Det berodde också på att restaureringsarbetet hade lett fram till nya rön om husets ålder. Det verkade inte längre som om Hans Burmeister

hade uppfört huset 1661. Istället påstods huset ha ett ursprung i 1500-talet.⁸¹ Burmeister skulle alltså ha köpt ett befintligt hus som han sedan hade låtit bygga till och utsmycka. Bland annat påstods att man hittat målningar från 1500-talet under de väggmålningar i salen på övervåningen som Burmeister låtit utföra. Detta påstående återkom dock inte någonstans senare.

En skribent i lokalpressen kommenterade de tillagda målningarna och berömde målaren Emil Nordström för hans förmåga att kopiera: ”Ingen som icke känner till förhållandet på förhand skall kunna ana, att man här står inför ett till allra största delen nytt målningsarbete, så stiltroget är arbetet, så äkta färgerna, och så väl förstår hr Nordström att måla nytt så att det ser gammalt ut.”⁸² Målarens arbete är mycket bristfälligt dokumenterat, men det finns ett fotografi i Gotlands museums arkiv som visar att han gjorde omfattande tillägg i det nordöstra rummet på övervåningen, vilket också bekräftas i den ovan citerade artikeln.⁸³ Det var viktigt att få den nya minnesplatsen att framstå som historiskt autentisk, genom att låta huset undergå en restaurering. Samtidigt förstärktes alltså de egenskaper som gjorde huset attraktivt, framför allt väggmålningarna, och nya delar tillfördes. Om detta arbete skrevs öppet i lokalpressen. Autenticiteten låg i helhetsupplevelsen – att besökaren skulle låta sig omslutas av en 1600-talskänsla – snarare än i detaljerna.⁸⁴

Minnesplatsen anpassas till en historievetenskaplig syn 1942–47

Under 1940-talet genomfördes omfattande ändringar av huset såväl interiört som exteriört. Ett antal åtgärder vidtogs för att rusta upp huset och göra bevarandet av det möjligt. Dessutom ville landsantikvarien uppenbarligen förstärka intrycket av att detta var ett hus som lämnats mer eller mindre orört sedan 1720-talet. Antikvarien vid Gotlands fornsal, konsthistorikern Gunnar Svahnström och arkeologen Greta Arwidsson var ansvariga för dokumentationsarbetet och de åtgärder som därefter vidtogs. Huset lyftes därmed in i ett vetenskapligt sammanhang.

Arbetet började på grund av två yttre förhål-

FIGUR 7. Burmeisterska huset som det såg ut mellan 1907 och 1942. Murgrönan täckte den södra gaveln till och med början av 1940-talet. Utan datering. KÄLLA: Visby landsarkiv, Landsarkivets fotosamling, vol. TIIb:1.

landen som Svahnström inte kunde påverka. Det ena var kriget, som innebar att man dokumenterade många kulturhistoriska byggnader i Sverige eftersom det före 1942 fanns en uppenbar risk att Sverige skulle dras in i kriget. Om hus skadades eller förstördes skulle de kunna återuppföras efter kriget. Det andra förhållandet var att den murgrönan som helt täckte södergaveln dog på grund av den kalla vintern och behövde avlägsnas. Timmerväggen bakom visade sig vara i gott skick, eftersom den hade täckts med en panel. På 1800-talet hade hela huset varit täckt med panel, men på andra delar hade den avlägsnats.

Konsthistorikern Svahnström beskrev husets historia och målningar i boken *Burmeisterska huset. Ett köpmanshus från 1600-talets Visby* som gavs ut av Nordisk Rotogravyr 1942. Här fördes tolkningen fram att huset var en närmast unik lämning från ett 1600-tal som hade försvunnit i förflutenhetens dimmor, vilket gjorde det än viktigare att bevara och restaurera detta hus även om det hade byggts långt efter Visbys "storhetstid".⁸⁵ I boken lades tonvikten på be-

skrivningen av vägg- och takmålningarna och deras upphovsman Johan Bartsch den äldre, som också hade målat interiörer i många gotländska kyrkor, identifierades och hans verksamhet på Gotland beskrevs.

Syftet med 1940-talets åtgärder var dels att hålla Burmeisterska huset i ett fortsatt funktionellt skick för turistbyrån, dels att genom ingrepp i byggnadskonstruktionen förstärka det visuella intrycket av att detta var ett hus som i stort sett hade lämnats orört sedan 1700-talet. Restaureringen genomfördes 1947, delvis på turistföreningens initiativ, som hade påtalat för Riksantikvarieämbetet att huset befann sig i ett "mindre tillfredsställande skick".⁸⁶ Det södra gavelröset, som nu var panelbeklätt, rekonstruerades med en korsvirkesstomme.⁸⁷ I vissa avseenden valdes rekonstruktion och återuppförande av delar av 1600-talets gård, i andra inte. Den äldsta bostadsdelen som ska ha legat på västra sidan av huset återskapades exempelvis inte. Den norra delen av bottenvåningen ansågs vara så förändrad att det inte fanns skäl att försöka återskapa

den, även om ett steg togs i den riktningen genom att ta bort panelbeklädnad på väggar och i tak i förstugan.⁸⁸ Restaureringen gick i stort sett ut på att ekpanelen togs bort och timret under blottades. Efteråt skulle rummet användas som resebyrå.⁸⁹ I den södra delen av våningen ”renoverades” stugan, ”vilket föranledde omändring av diskanordningarna” som byrån behövde.⁹⁰

Hur påverkades minnesplatsen av dessa ingrepp? Svahnströms beskrivning av huset, som populariserats i form av en kortfattad guide, har bildat kanon om hur huset skall beskrivas och används ännu i dag.⁹¹ En av de stora förändringarna av minnesplatsen som ägde rum med Svahnströms beskrivning var att upphovsmannen bakom de ursprungliga interiörmålningarna identifierades. Det element som redan tidigare hade värderats högst, salens vägg- och takmål-

ningar, förstärktes genom att detta måleri kunde knytas till målningar i kyrkor och andra hus på Gotland.

Turistbyrån flyttar ut

Det finns bara enstaka uppgifter om besöksfrekvens i Burmeisterska huset bevarad, som skulle kunna visa hur välanvänd minnesplatsen har varit. I turistföreningens årsberättelser presenteras i stort sett endast statistik över hur många personer som hade deltagit i stadsvandringarna. Åren runt 1950 deltog cirka 6 000 personer (exklusive skolbarn och värnpliktiga) per säsong i stadsvandringarna.⁹² Till det kom omkring 2 500 skolbarn och några hundra värnpliktiga som fick särskilda visningar i Visby innerstad. En del av dessa besökare borde ha gått in i Burmeisterska huset, och samtliga fick säkerligen passera det och höra Svahnströms tolkning av det.

Besök i enskilda fastigheter bröts inte ut ur turistföreningens besöksstatistik. Ett undantag finns dock i årsberättelsen från 1966, då 5 682 personer sades ha besökt huset under sommarsäsongen.⁹³ Siffran är inte särskilt intressant utan jämförelsepunkter. Samma år hade Bungemuseet (Fårösund) cirka 30 000 besökare och ruinererna i Visby 34 150. Kattlunds, en medeltida gård på södra Gotland som i dag är en långt större attraktion än Burmeisterska huset, hade 4 739 besökare. I det skenet framstår Burmeisterska huset som ett populärt besöksmål på 1960-talets Gotland. Efter det decenniet nämns huset knappt i turistföreningens styrelseprotokoll eller årsberättelser.

Besöksfrekvensen till Burmeisterska huset har utan tvivel gått ner sedan 1993, som var den sista sommaren huset användes som turistbyrå. Turistbyråverksamheten expanderade kraftigt och det fanns mer ändamålsenliga lokaler att ta i anspråk.⁹⁴ Efter 1993 kom huset att endast öppnas för museets guidade visningar och därmed har antalet besökare också kommit att sjunka.

FIGUR 8. Ett besökande par på väg in i Burmeisterska huset. Utan datering, något beskuren. KÄLLA: Visby landsarkiv, Landsarkivets fotosamling, vol. T11b:1.

FIGUR 9. Vykort från sent 1950-tal eller 1960-tal. Murgrönan, som tidigare var en del av attraktionen, är avlägsnad och gavelröset rekonstruerat. Donners plats framstår som ett livligt promenadstråk, där också biltrafik var ett naturligt inslag.

Sommaren 2015 genomfördes turer för totalt 500 personer i huset.⁹⁵

Konflikten om världsarvscentret

Året därpå (1994), det vill säga samma år som Visby nominerades till UNESCO:s världsarvslista, byggnadsminnesförklarades huset av länsstyrelsen. Byggnadsminnesförklaringen innebar, i kombination med att huset upphörde att användas som turistbyrå, att minnesplatsen förändrades. Det kan tyckas vara en paradox att huset under sin historia sannolikt inte har använts så litet som efter att det blev ett byggnadsminne. Användningen av huset begränsades framför allt för att målningarna skulle skyddas.

Huset har långt färre besökare i dag än vad det hade för femtio år sedan. En restaurangverksamhet pågår än i dag sommartid, men den har ingen anknytning till Burmeisterska huset. Huset går inte att värma upp vintertid utan att riskera vägg- och takmålningarna, vilket betyder att det är en kall och fuktig miljö under stora delar av året. Att turistbyrån flyttade ut berodde just på att den fann mer ändamålsenliga lokaler i ett hus tvärs över torget, det s.k. Donnerska huset.⁹⁶

I början av 2000-talet togs minnesplatsen i anspråk för att marknadsföra stadens nyvunna världsarv. Under några somrar fanns där ett besökscentrum för världsarvet, bemannat av Gotlands fornsal och finansierat av kommunen,

turistföreningen, länsstyrelsen och fornsalen. Redan från början rådde en osäkerhet från kommunens sida om hur mycket centret kunde få kosta i drift.⁹⁷ Snart sinade också kommunens finansiering och en konflikt om hur lokalhyran skulle bekostas fick fornsalen att avsäga sig ansvaret för centret.⁹⁸ Vid ungefär samma tid styckades fastigheten av för att restaurangdelen norr om huset skulle säljas.⁹⁹ Försäljningen var en del av en omfattande och omdiskuterad privatisering av kommunägda fastigheter. Avstyckningen, försäljningen och konflikten om uteblivna hyresintäkter från fornsalen pekar på hur minnesplatsen under 2000-talets början var föremål för konflikter, som i grunden rörde vilka värden den ansågs ha och hur de skulle få exploateras.

Ett besök i huset i dag visar att det finns sentida minnen som inte riktigt passar in i minnesplatsens berättelse. Det finns spår från husets tid som resebyrå och läsrum. På väggen i matrummet finns exempelvis ett tidningsställ kvar där dagstidningar brukade hänga. Fram tills helt nyligen fanns i en skrubbe på bottenvåningen en mängd bråte från turistbyråns tid. På övervåningen finns ett rum där det på dörren står en skylt med texten "Privat". Här pekas alltså en tydlig (men i dag inaktuell) gräns ut mellan minnesplatsen och personalens vilorum. Där inne återfinns en icke gestaltad, till synes autentisk miljö från turistbyråns tid. Bland annat finns här en nersutten soffa, en kvarglömd täckjacka och en karta över världsarven från tiden för världsarvscentret.¹⁰⁰ Uppe på vinden återfinns ytterligare några möbler och dörrblad från husets tid som turist- och resebyrå. 1800-talet får man leta mer ingående efter: på vinden finns ett på 1800-talet inrett rum med förrådshyllor, där det står föremål från olika tidpunkter i husets historia.

Undanträngda minnen?

Tillsammans visar dessa spår på minnen av verksamhet i huset under 1900-talet, som är synliga men inte räknas till minnesplatsen. Om det tidiga 1900-talets restaurering var kreativ och funktionsinriktad följde 1940-talets restaurering vetenskapliga metoder och principer, framför allt genom den minutiösa rekonstruktionen av

det södra gavelröset. Minnesplatsen ska ge sken av permanens och kontinuitet, även om den ofta har förändrats. Den visar en vördnad för livet som en gång varit i huset men som inte längre är. Skyltarna i de olika rummen berättar om familjen Burmeisters liv i huset, men inget sägs om senare verksamheter. Denna vördnad tycks rent av ha förstärkts med tiden samt kulminerat i och med byggnadsminnes- och världsarvsförklaringarna på 1990-talet.

Jag har i denna artikel argumenterat för att Burmeisterska huset började konstrueras som en minnesplats i slutet av 1800-talet. Huset hade en potential som turistattraktion, där en berättelse om Gotlands slutgiltiga inlemmande i det svenska riket kunde kommodifieras i form av tjänster (visningar, resor, information om andra besöksmål) och varor (souvenirer, godis, mat, dryck). Konstruktionen av minnesplatsen påbörjades medan huset fortfarande var en bostad och miljö som förändrades genom att människor levde där, men accelererade kraftigt i och med musealiseringen. Under större delen av 1900-talet tycks huset ha fungerat tämligen effektivt som minnesplats, där tolkningar av svenskt 1600-tal iscensattes och kommodifierades.

Byggnadsminnesförklaringen är i sig inte orsaken till att minnesplatsen använts mindre under senare år, men den ingår i en trend som påbörjades i slutet av förra seklet när hela innerstaden började betraktas som ett kulturarv av aktörer som Gotlands fornsal, kommunen och länsstyrelsen. Om vi jämför dagens utbud av kulturarv i Visby med det som presenterades på turistkartan från 1892 är skillnaden slående. Burmeisterska huset utgjorde då en del av ett mindre antal attraktioner, som i dag har utökats mycket och även förändrats kvalitativt genom att det är långt mer kommersialiserat.

Samtidigt framstår inte ett vikande intresse från omgivningen som den viktigaste anledningen till varför huset används mindre i dag än under 1900-talet. De visningar som äger rum sommartid är fullbokade. Den tillfälliga användningen av huset som världsarvscenter innebar en viss förändring, på så sätt att huset blev en lins genom vilken en föreställning om innerstaden som världsarv konstruerades. I dag finns en osä-

kerhet om hur minnesplatsen kan användas dels på grund av att det inte finns finansiering för att bedriva någon verksamhet i huset, dels för att det finns frågetecken kring hur bevarandekraven (den vördnadsfulla hållningen till målningarna) påverkar möjligheterna att exploatera huset.

Burmeisterska huset borde dock åter kunna bli ett besökscentrum för världsarvet, så som det var under en period i början av 2000-talet. För att det ska fungera lär en mer långsiktig samsyn behövas mellan de inblandade om hur en sådan verksamhet ska finansieras och drivas på längre sikt. För att använda huset mer aktivt som minnesplats igen fordras en genomtänkt strategi, kanske liknande den som faktiskt togs i bruk för 110 år sedan.

MATTIAS LEGNÉR, f. 1973, är professor i kulturvård vid Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala Universitet, och forskningsledare för "Kulturarvsnoden" vid Campus Gotland. Han disputerade 2004 på avhandlingen *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. Hans senaste bok är utgiven tillsammans med bebyggelseantikvarien Mia Geijer: *Kulturarvet och komforten. Inomhusklimatet och förvaltningen av kulturhistoriska byggnader och samlingar 1850-1985* (2015). För närvarande leder han bland annat ett treårigt projekt om energieffektiviseringspolitikens påverkan på svensk bebyggelse sedan 1970-talet, finansierat av Energimyndigheten.

mattias.legner@konstvet.uu.se
Konstvetenskapliga institutionen
Kulturvård
Uppsala Universitet Campus Gotland
621 67 Visby

Noter

- 1 Ronström 2008.
- 2 "The Hanseatic Town of Visby", Sveriges nominering av Visby till UNESCO 1994-09-16, s. 10-11.
- 3 Svahnström 1942, s. 48.

- 4 Hansson 2002, s. 47.
 5 Eriksdotter & Legné 2015.
 6 Hansson 2002.
 7 Nora 2001 (1989), s. 365-368.
 8 Svahnström 1942 och 1947; Eriksdotter & Legné 2015.
 9 Hartog 2015, s. 122ff.
 10 T.ex. Hartog 2015, s. 123; Smith 2006.
 11 Green 2008, s. 102-103.
 12 Hartog 2015, s. 126f.
 13 Jämför t.ex. Andersson 2008.
 14 Eriksen 2014.
 15 T.ex. Bergman 1858.
 16 Hagen 2001, s. 7.
 17 Hartog 2015.
 18 Glendinning 2013, kap. 4, 5, 8.
 19 Pendlebury 2009, kap. 2.
 20 "The Hanseatic Town of Visby", s. 10-11.
 21 Hansson 2002.
 22 ViLa, Rådhusrätten, Magistratens i Visby arkiv, bouppteckningar, parallellserie F2B/4 (1847-52), Johanna Fredrika Burmeisters bouppteckning.
 23 ViLa, Visby stads församlings kyrkoarkiv, Husförhörlängder, vol. A1:54 (1860-1883).
 24 Svahnström 1942, s. 47.
 25 Bergman 1892, s. 64.
 26 GM, Burmeisterska huset, Nils Börnings uppmätning 1905.
 27 GM, Stenbergska arkivet, "Burmeisterska huset" 1953-09-20, av Gudny Bolling.
 28 Kruse 1899, s. 11.
 29 Ljungström 1987.
 30 Legné, Del Curto & Balksten 2016.
 31 Sjöberg 1851, s. 17.
 32 Bergman 1858, s. 57.
 33 Bergman 1858, s. 59.
 34 Se även t.ex. Bergman 1874.
 35 Bergman 1892.
 36 Johansson 2009, s. 96.
 37 T.ex. Bergman 1874; Zickerman 1898; Kruse 1899.
 38 Bergman 1874, s. 150.
 39 Blomgren & Assar Monsen 2011, s. 112-120.
 40 Legné 2013, s. 137.
 41 KrA, Björlinska arkivet, vol. 17, brev från Wilhelm Montelius till Gustaf Björlin 1901-01-30.
 42 Gustaf Björlin i Svenskt biografiskt lexikon.
 43 KrA, Björlinska arkivet, vol. 17, planritning och sektion, odaterad: "Förslag till ändring".
 44 GM, Burmeisterska huset, ritningar till restaurering av Burmeisterska huset, odaterade från tiden 1895-1904.
 45 Kruse 1899.
 46 Kruse 1899 och 1907.
 47 Gotlands allehandas vägvisare 1894, s. 10; The Ancient City 1902, s. 11.
 48 GM, Burmeisterska huset, Nils Börnings uppmätning 1905.
 49 Jahnsson 1941, s. 177.
 50 Zickerman 1898.
 51 Jahnsson 1941, s. 175.
 52 *Gotlänningen* 1903-07-24.
 53 Jahnsson 1941, s. 175 f.
 54 KrA, Björlinska arkivet, vol. 17, "Protokoll hållet vid besigtning och värdering af byggnaderna i fastigheten N. 55 (...) 19 september 1900".
 55 *Östgötaposten* 1904-07-01.
 56 *Gotlänningen* 1904-09-02.
 57 *Gotlänningen* 1904-09-09.
 58 *Gotlänningen* 1903-10-04.
 59 *Gotlänningen* 1903-06-03.
 60 *Gotlänningen* 1904-09-14. Totalt kostade fastigheten alltså 35 000 kronor.
 61 *Gotlänningen* 1904-11-09.
 62 Heidenstam 1894.
 63 Edman 1999, s. 13.
 64 GM, Burmeisterska huset, Carolina Benedicks-Bruce förslag (1904).
 65 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, vol. A:1, protokoll 1907-09-14.
 66 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, vol. A:1, protokoll 1906-03-15.
 67 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, vol. A:1, protokoll 1906-03-26, 1906-06-16.
 68 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, vol. A:1, protokoll 1906-06-16.
 69 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, vol. A:1, protokoll 1906-03-26.
 70 Den revs och ersattes med en ny restaurangbyggnad på 1960-talet.
 71 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, vol. A:1, protokoll 1907-02-18, 1907-08-13.
 72 *Gotlands Allehanda* 1906-06-18.
 73 GM, fotografier i Hugo Beyers samling.
 74 *Gotlands Allehanda* 1906-06-18.
 75 *Gotlands Allehanda* 1906-08-18.
 76 *Gotlands Allehanda* 1906-06-18.
 77 ViLa, Gotlands fornväänner, "Förteckning på föremål, tillhörande föreningen 'Gotlands Fornväänner' och förvarade i Gotlands Fornsales afdelning i Burmeisterska huset" (avskrift).
 78 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, vol. A:1, protokoll 1913-10-28.
 79 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, vol. A:1, protokoll 1913-12-04.
 80 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, vol. A:1, protokoll 1915-04-16.
 81 *Gotlands Allehanda* 1906-06-18.
 82 *Gotlands Allehanda* 1906-06-09.
 83 GM, fotografi i Hugo Beyers samling.
 84 *Gamla svenska städer II* (paginering saknas).
 85 Svahnström 1942, s. 14-17.
 86 GM, Burmeisterska huset, brev från Erik Lundberg, RAÅ 1946-03-05.
 87 Svahnström 1947, s. 73.
 88 Svahnström 1947, s. 81.
 89 GM, Burmeisterska huset, Gunnar Svahnströms åtgärdsförslag till RAÅ 1946-12-21.
 90 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, årsberättelse 1947 s. 3.
 91 Svahnström 1970.
 92 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, årsberättelser 1948-52.
 93 ViLa, Gotlands turistförenings arkiv, årsberättelse 1966 s. 5.

- 94 E-post från Hélène Viotti till författaren 2015-12-21.
 95 E-post från Lars Kruthof, Gotlands museum, till författaren 2015-09-03.
 96 E-post från Inger Harlevi, Region Gotland, till författaren 2015-05-11.
 97 Region Gotland/Gotland kommun, Kultur- och fritidsnämnden 2000-11-22, "Remiss angående framtida världsarvscenter i Visby" (dnr 2000/246-76).
 98 "Ovisst för Världsarvscenter", Sveriges Radio P4 Gotland 2001-11-12; "Det blir inget Världsarvscenter här i sommar", *Helagotland* 2002-06-26; "Bur' får världsarvsinformation", *Gotländska nyheterna* 2003-06-12.
 99 "60 fastigheter kan säljas", Sveriges Radio Gotland 2004-10-29. Affären kom att orsaka en debatt om hur försäljningen av kommunala fastigheter gick till.
 100 Senast iakttagna 2016-02-16.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA):

Sigurd Curmans arkiv

Gotlands museum (GM):

Burmeisterska huset
 Hugo Beyers samling
 Stenbergiska arkivet

Krigsarkivet (KrA):

Björönska arkivet

Landsarkivet i Visby (ViLa):

Gotlands fornvänner
 Gotlands turistförening
 Landsarkivets fotosamling (Starbäck-Steffens arkiv)
 Rådhusrätten – Magistratens i Visby arkiv
 Visby stadsförsamlings kyrkoarkiv

Region Gotland:

Kultur- och fritidsnämnden
 "The Hanseatic Town of Visby" 1994-09-16

e-postkommunikation:

Inger Harlevi 2015-05-11
 Lars Kruthof 2015-05-03
 Hélène Viotti 2015-12-21

Tryckta källor och litteratur

- Andersson, J., 2008, *Skilda världar. Samtida föreställningar om kulturarvsplatser*.
 Bergman, C.J., 1858, *Gotland och Wisby i taflor*.
 Bergman, C.J., 1874, "Burmeisterska huset i Visby", *Svenska Familje-Journalen* 13 (s. 150-152).
 Bergman, C.J., 1892, *Visby. Korta anteckningar om stadens topografi, historia, statistik, fornlemningar och nejder*.
 Blomgren, F., Assar Monsen, P., 2011, *Visby – de arkitektoniska vidundrens tid. Byggnadsverksamhet i Visby innerstad 1895-1920*.
 "Bur' får världsarvsinformation", *Gotländska nyheterna* 2003-06-12.

- "Det blir inget Världsarvscenter här i sommar", *Helagotland* 2002-06-26.
 Edman, V., 1999, *En svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*.
 Eriksdotter, G., Legnér, M., 2015, "Indoor Climate and Thermal Comfort in a Long-Term Perspective: Burmeister House in Visby, Sweden, c. 1650-1900", *Home Cultures: The Journal of Architecture, Design and Domestic Space* 12:1 (s. 29-53).
 Eriksen, A., 2014, *From Antiquities to Heritage. Transformations of Cultural Memory*.
 "Följande fastigheter skall säljas enligt beslut i kommunstyrelsen", *Helagotland* 2002-12-02.
 Glendinning, M., 2013, *The conservation movement: a history of architectural preservation. Antiquity to modernity*. *Gotlands Allebanda*.
Gotlands allebandas vägvisare för turister till Visby och Gotland, 1894.
Gotländska nyheterna.
 Gotlänningen.
 Green, A., 2008, *Cultural History*.
 Hagen, J., 2006, *Preservation, Tourism and Nationalism. The Jewel of the German Past*.
 Hansson, J. (red.), 2002, *Visby innerstad – en bebyggelseinventering. Del 1*.
 Hartog, F., 2015, *Regimes of Historicity. Presentism and Experiences of Time*.
 Heidenstam, V. v., 1894, *Modern barbarism*. *Helagotland*.
 Jahansson, J., 1941, *En gammal guldsmed berättar*.
 Johansson, C., 2009, *Visby visuellt: föreställningar om en plats med utgångspunkt i bilder och kulturarv*.
 Kruse, J., 1899, "Burmeisterska salen i Visby", *Meddelanden från Svenska slöjdföreningen*, s. 11.
 Kruse, J., 1907, "Burmeisterska huset i Visby." *IDUN, Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet* 4 (s. 44 f.).
 Legnér, M., 2013, "Gotlands fornvänner 1875-1925: Början till en kanonisering av gotländskt kulturarv", i U. Palmfelt (red.), *Mellan nation och tradition. Idéströmningar i 1800-talets insamling av folklore*.
 Legnér, M., Del Curto, D., Balksten, K., 2011, "Valorization and management of the built heritage of fortified towns: The cases of the UNESCO World Heritage Sites of Sabbioneta, Italy, and Visby, Sweden", *Sguardi esperienze sulla conservazione del patrimonio storico architettonico: Proceedings of the International Conference Preventive and Planned Conservation*, Monza och Mantua 5-9 maj 2014.
 Ljungström, L., 1987, *Aendnu gamblare: Fredrik Lilljektivs restaurering av Gripscholms slott och 1890-talets restaureringsdebatt*.
 Nora, P., 2001 (1989), "Mellan minne och historia", i S. Sörlin (red.), *Nationens röst – texter om nationalismens teori och praktik*.
 "Ovisst för Världsarvscenter", *Sveriges Radio P4 Gotland* 2001-11-12.
 Pendlebury, J., 2009, *Conservation in the age of consensus*.
 Ronström, O., 2008, *Kulturarvsolitik: Visby – från sliten småstad till medeltidsikon*.
 Sjöberg, C.J., 1851, *Några ord om Wisby fornlemningar m.m.*

Smith, L., 2006, *Uses of Heritage*.

Svahnström, G., 1942, *Burmeisterska huset*.

Svahnström, G., 1947, "De senaste restaureringarna i Burmeisterska huset", *Gotländskt arkiv*.

Svahnström, G., 1970, *Burmeisterska huset: Ett köpmanshus från 1600-talet*.

Svenskt Biografiskt Lexikon.

Sveriges Radio P4 Gotland.

The Ancient City of Wisby once the Queen of the Baltic. Island of Gothland, Sweden, 1902.

Zickermann, L., 1898, *Från en Studieresa till Gotland. Östgötaposten*.

Constructing a site of memory: the use of Burmeister House in Visby

By *Mattias Legnér*

Summary

The article deals with how a 17th-century building in Visby, the Burmeister House, has been used as a site of memory since the end of the 19th century. The theoretical starting point is the concept by the French historian Pierre Nora on how historians actively create sites of memory (*les lieux de mémoire*). We can regard the house as a site of memory to try and understand the historical significance previously ascribed to it and how the house is seen today. A site can be conserved or preserved through alteration, which emphasizes a selection of its characteristics that become tangible expressions of abstract narratives about the national or local community. This is the case with Burmeister House, which, after being bought by Visby council in 1904, went from being a private home to a public museum, tourist office, restaurant, and reading room, later becoming a listed building and a visitor centre for the World Heritage Site. Hand in hand with the house becoming a place that provided experiences by way of guided tours, and where various kinds of merchandise were sold, the building underwent a number of major renovations. These were designed to reinforce the impression of a well-preserved merchant's

home from the early period of Swedish control on Gotland. Reminders of the post-18th-century history of the house can be seen in various places. The building has an almost 90-year history as a tourist centre and travel agency, yet we can glimpse this narrative only by way of various "forgotten" objects. An increasingly respectful attitude to the building's 17th-century wall paintings, viewed through the lens of cultural history, led to the tourist centre moving out in around 1993. At the beginning of the 21st century the building became a visitor centre for the newly designated World Heritage Site of the Hanseatic town of Visby. This led to a shift in focus for this site of memory, away from the building itself towards the conceptualization of the World Heritage Site and notions of Visby's unique nature. At the end of the article the author discusses problems and possibilities if the building were to be used more actively again. The article draws on records held by the Antiquarian-Topographical Archive, Gotland Tourist Association, Military Archives in Stockholm, Gotlands fornvänner, Museum of Gotland and Region Gotland.

Keywords: Tourism history, Heritage, Conservation, *les lieux de mémoire*, World Heritage, memory sites, Burmeister House

En stad i Europaklass

Stockholm bygger slakthus i Enskede

av Mari Ferring

Bilden ovan visar en händelse som ofta återkommer i berättelsen om Slakthusområdet i Enskede: dagen i januari 1912 då kung Gustav V inviger det nya Slakthusområdet – en betydelsefull tilldragelse inte enbart för Stockholm utan också för livsmedelsförsörjningen i Sverige. Sällskapet är fotograferat i farten – en reportagebild från ett allt mer modernt Stockholm på väg in i framtiden. Slakthusområdet var en stor satsning, där tidens nya veterinärmedicinska kunskaper om djurhållning och slakt kom att organiseras i en funktionell anläggning, byggd med delvis helt nya material och metoder. Anläggningens placering i staden ger uttryck för den moderna människans förhållande till att

döda och äta (andra) djur: Slakteriverksamheten hade flyttats allt längre utanför staden, avskärmad från medborgarnas blickar.

Bredvid kungen går en person som hade stor betydelse för slakthusområdets tillkomst, funktion och drift: veterinär Martin Sandeborg, Stockholms slakthus- och saluhallsdirektör 1908–34.

Artikeln syftar till att undersöka ett sammanhang av inspirationskällor och kontakter i byggandet av Stockholms stads slakthus och kreatursanläggning, framför allt vad gäller funktion och planer. I förberedelserna för det nya slakthusområdet inhämtades kunskap från flera håll. I artikeln ställs följande frågor om anlägg-

FIGUR 1. Gustav V med prinsessan Ingeborg, ordförande Rosengren och direktör Sandeborg. FOTO: Bildarkivet, Stadsmuseet i Stockholm.

ningens bakgrund: Fanns förebilderna enbart i Sverige, i Europa eller hämtades de kanske från andra sidan Atlanten? Vilka var de tongivande aktörerna i processen? Utifrån vilka positioner och kompetenser argumenterade de för olika lösningar?

I samband med detta är syftet också att genom aktörer och sammanhang bidra till att belysa frågan om modernitet, slakt och rumslighet i norra Europa i början av 1900-talet. Den rationalitet som var ett mål i moderniteten kommer till uttryck i anläggningen i Stockholm som uppfördes enligt de senaste rönen om livsmedelshygien. I analogi med Le Corbusiers bild av den moderna arkitekturen som ”en maskin att bo i” kan den nya rationella slakthusanläggningen beskrivas som ”en maskin att dö i”.¹ I denna artikel undersöks inte inspirationskällorna till den ”arkitektoniska dräkten” i lika stor utsträckning som de dödliga ”rationella förhållandena” för slakt- och kreaturshållning. Wickmans arkitektgärning finns redovisad i Fredric Bedoires kandidatuppsats från 1969 samt i doktorsavhandlingen från 1974.² Förebilderna för slakthusområdets funktionella utbyggnad har inte beskrivits i nämnvärd omfattning tidigare, även om det finns ett rikhaltigt utbud av litteratur om Slakthusområdet. Den källa som framför andra kan ge information om byggnadsarbetet är *Stockholms stads slakthus med tillhörande kreatursmarknad: berättelse över anläggningens utförande åren 1906-1912 jämte historik och kostnadsredogörelse*.³ Denna innehållsrika volym publicerades av slakthus- och saluhallsstyrelsen två år efter att anläggningen hade färdigställts (1914). Därefter har ett antal festskrifter publicerats som regelbundet tar upp anläggningens historik. Senast inträffade det år 2012 med *Kött & blod. Slakthusområdet i Johanneshov 100 år* av Anders Brundin, Anders Johnson och Eta Kroon, som gavs ut lagom till 100-årsjubileet.⁴

Fredric Bedoire skriver i sin avhandling om arkitektens verksamhetsfält och arbetslivets bygg-

nader kring sekelskiftet 1900. Till en början handlade det om att ”rita fasader till ingenjörprojekt där så behövdes i väl synliga lägen”.⁵ Omkring första världskriget blev arkitektens insats i uppdragen bättre formulerad. Wickmans arkitektur i Enskede var väldigt olik den som tidigare förekommit i andra svenska slakthusanläggningar. Med sin karaktär av jugendbarock i betongkonstruktion, eternittak och ljusa släta murar av kalksandstegel var Stockholmsexemplet till lika delar modern arkitektur och rationell fabrik för djurhållning och slakt. Anläggningarna i Malmö och Göteborg hade fått ett mer traditionellt uttryck och de slakthusområden som byggdes senare i de nordiska länderna, såsom den Hvite Ködbyn i Köpenhamn och Teurastamo (Slakthus) i Helsingfors, fick en ännu tydligare modern dräkt jämfört med Wickmans arkitektur.

En långdragen process föregick beslutet om lokaliseringen till Enskede, en process som inleddes under andra hälften av 1800-talet och som pågick ända fram till 1904. Samma år stod Malmö slakthus färdigt och Göteborg kom att få sitt moderna slakthus ett år senare, 1905. Det handlade alltså till en del för Stockholm om att hämta ikapp. I detta sammanhang var huvudstaden inte endast efter i jämförelse med kontinenten, utan även i ett nationellt perspektiv. Yvonne Hirdman visar i sin bok *Magfrågan. Mat som mål och medel. Stockholm 1870-1920* hur debatten i den segdragna ”Slakthusfrågan” inleddes redan under 1870-talet och bordlades gång på gång på grund av bristande kunskaper i veterinärhygieniska frågor, men också på grund av framhållande av näringsfrihet.⁶ Bönderna ville vara självständiga i sin djurhållning, slakt och försäljning. Så småningom blev det dock mer ekonomiskt intressant att låta kontrollera köttet, vilket sammanförde intressen i ett genomförande av en ny lagstiftning.

Jenny Lee tar i sin avhandling *The Market Hall Revisited. Cultures of consumption in urban food retail during the long twentieth century* (2009) upp torg och marknadshallar i Stockholm med diskurser om mat och miljö. I avsnittet berörs även slakt- och köthanteringen i Stockholm. I avhandlingen tecknas sammanhang som innehåller influenser från städer i utlandet,

influenser som på olika sätt påverkade hur handel med mat tog plats och bildade rum i staden. En viktig ansats med Slakthusområdet var att gradvis förvandla en relativt liten stad till en modern storstad med moderna och hygieniska institutioner, liknande dem som sedan länge funnits på kontinenten.⁷ Stockholm strävade efter att bli en stad i *Europaklass*, vilket kunde motivera en kostsam satsning. Debatten bland beslutsfattare om hur Stockholm skulle kunna närma sig den moderna "civiliserade" världen var utbredd. Importen av idéer sågs som positivt och utländska exempel studerades genom studieresor och skriftliga källor. I ett avslutande avsnitt i den här artikeln diskuteras stadens dåtida vilja att närma sig kontinenten och avancera i "Europaklass" jämfört med vår samtids strävanden enligt den nyligen begagnade devisen "en stad i världsklass" samt hur detta kan leda till olika angreppssätt när det gäller stadsplanering.

Slakt i Stockholm

Offentliga slakthus fanns i de flesta större städer redan under medeltiden.⁸ Slakten var för det

mesta underkastad tvång, det vill säga att djur skulle slaktas under överinseende och i särskilda lokaler. I en förordning från 1622 påtalades att slakteriverksamhet skulle försiggå i ett eget rum, skilt från exempelvis vägning och försäljning.

Två slakthus uppfördes i Stockholm på 1600-talet: ett vid Slussen och ett vid Norrström. Det vid Norrström ersattes med ett nytt år 1784 och slakteriverksamhet och försäljning flyttades till Kyrkoholmen, det vill säga den nuvarande Blasieholmens yttersta udde. Där slaktades djur och såldes kött ända fram till 1840-talet då byggnaden revs eftersom Nationalmuseum skulle byggas. Vid samma tid fanns en stor oenighet mellan slaktare och stadens myndigheter om var en ny slaktinrättning skulle byggas och bland annat på grund av denna konflikt upphävdes slakthusvånget år 1847.⁹ Detta blev inledningen till en oordnad slakt där i princip vem som helst kunde genomföra slakt och sälja slakteriprodukter utan krav på kunskaper, besiktning eller avgifter till staden.

Slakthusområdets bakgrund och första år

En viktig målsättning med en modern slakthusanläggning var förstås att förbättra hygien och kontrollen över det kött som medborgarna skulle äta. Årtionden hade ägnats åt kampen att bemästra utbrott av mul- och klövsjuka, bekämpa trikiner i fläskkött men även ta kontroll över en annan fruktad bakteriesmitta som kan överföras från djur till människa genom infekterad mjölk: tuberkulos.¹⁰ Hemsaktning hade visserligen alltid varit en naturlig del av gårdarnas verksamhet, men det som staden räknade med att få bukt med var "köttmånglarna", det vill säga en fördyrande mellanhand mellan bönder och konsumenter. Därtill var förslaget till ett kommunalt slakthus ett sätt att stoppa försäljningen av kött från självdöda djur.

Under 1800-talets andra hälft påtalades allt fler problem med den okontrollerade slakten.¹¹

FIGUR 2. Slakt av storboskap i Enskede slakthusområde genom användning av en så kallad slaktmask. FOTO: Axel Malmström 1932. Bildarkivet, Stadsmuseet i Stockholm.

Flera kommittéer och utredningar tillsattes i syfte att finna ett svar på hur Stockholms stads engagemang i slakteriverksamheten skulle se ut. Det fanns under en period ett hinder, nämligen att lagen föreskrev ett avgiftsfritt slakt- och besiktningstvång. Emellertid ändrades denna lagparagraf 1897, vilket gav staden rätt att ta betalt för bland annat köttbesiktning och marknadsplatser.¹² Samma dag som den nya lagen trädde i kraft började stadsveterinären Gustaf Kjerrulf (1861–1931) med flera att driva frågan om ett nytt slakthus och en plats för kreaturshandel i huvudstaden.¹³ Den så kallade slakthusfrågan blev en segdragen historia i Stockholm, mycket på grund av lantmännens motstånd och olika syn på hygien samt att det var så svårt att besluta om den mest lämpliga platsen för en sådan verksamhet.¹⁴ Det fanns också en osäkerhet om huruvida offentliga slakthus kunde bära sig, utan att bli till en stor utgiftspost för staden.

Efter en mångårig följetong i ”Slakthusfrågan” där möjliga platser såsom Kräftriket vid Brunnsviken, Hjorthagen och Traneberg beaktades, föll valet till slut på nyligen inköpt mark i Enskede. Efter stadsfullmäktiges beslut att anlägga ett slakthus där tillsattes den 15 juni 1905 en beslutande kommitté som bestod av byggnadschefen Axel Otto Alrutz, medicinalråd Gustaf Kjerrulf, stadsveterinären Sven Nystedt, direktör Anders Olin, direktör Gustaf Piehl, professor Johan Gustaf Richert och direktör Gustaf Fredrik Östberg.¹⁵ Kommittéen uppdrog i sin tur åt arkitekt Gustaf Wickman att i samråd med Kjerrulf utarbeta planer för en anläggning som så småningom skulle uppföras 1906–1912. I samband med uppdraget genomförde Kjerrulf och Wickman en utrikes studieresa tillsammans.¹⁶

Gustaf Wickman (1858–1916) var en arkitekt med intresse för internationella händelser inom sitt yrkesområde.¹⁷ Han hade ansvarat för Sveriges utställningsbyggnad på Världsutställningen i Chicago 1893 och Stockholms stads utställningsbyggnad på Stockholmsutställningen 1897. Han arbetade ofta i en eklektisk jugendbarock, vars gestaltning hade utvecklats från och med 1800-talets mitt.¹⁸ Under Wickmans studieresa till Tyskland 1896 studerades moderna byggnadskonstruktioner, inte minst med avseende på

bankhus, och Wickman kom att bli bankarkitekten framför andra.¹⁹ Han var ofta på långa resor, i studiesyfte men också för att delta i olika arkitektkonferenser. Han följde noga utvecklingen på kontinenten och i arkitekturen finns tydliga kopplingar både till den österrikiska och amerikanska jugendstilen.²⁰ När jugendstilen ersattes av nationalromantiken fann sig Wickman väl tillrätta i samhällets administrativa maktcentrum. Han satt i många kommittéer, styrelser och prisnämnder. I egenskap av ledamot, medlem, representant etcetera reste han till Italien (1903), Madrid (1904), Paris och Liège (1905) samt London (1906).²¹ 1903–1914 var han ledamot av Stockholms stadsfullmäktige och han blev medicinalstyrelsens arkitekt från och med 1913. Slakthusområdets arkitektur har drag av jugendbarock med fasader i ljusgrå kalksandsten och avancerade takkonstruktioner som från början var täckta med eternit. Som förebilder nämns Deutsche Werkbund och den samtida moderna arkitekturen i Wien.²²

Martin Sandeborgs utlandsresor

Två personer, vid sidan av arkitekten Gustaf Wickman, kan ses som centrala för Slakthusanläggningens planering och funktion: Veterinärerna Martin Sandeborg (1869–1955) och den tidigare nämnde Gustaf Kjerrulf.

Gustaf Kjerrulf gav bland annat ut flera skrifter om tvånget att slakta djur i offentliga slakthus, såsom *Fördyras köttet genom slakthus- och köttbesiktningstvång?* samt *Kunna offentliga slakthus bära sig?* (1894).²³ Argumentationen handlar om huruvida det lönar sig för staden att införa restriktionerna samt om köttet kommer att bli dyrare för konsumenten. Kjerrulf var först en motståndare mot dessa regler men blev sedan en övertygad förkämpe för slakthus- och köttbesiktningstvång. Kjerrulf hade nämligen sänt ut frågeformulär till 560 tyska städer för att undersöka hur slakthus- och besiktningstvånget hade påverkat marknaden och stadens ekonomi.²⁴ 21 städer svarade att priset på kött hade gått upp och 18 svar berättade om att slakthusen *inte* var lönsamma för det offentliga. Hela 361 tyska magistrater svarade emellertid

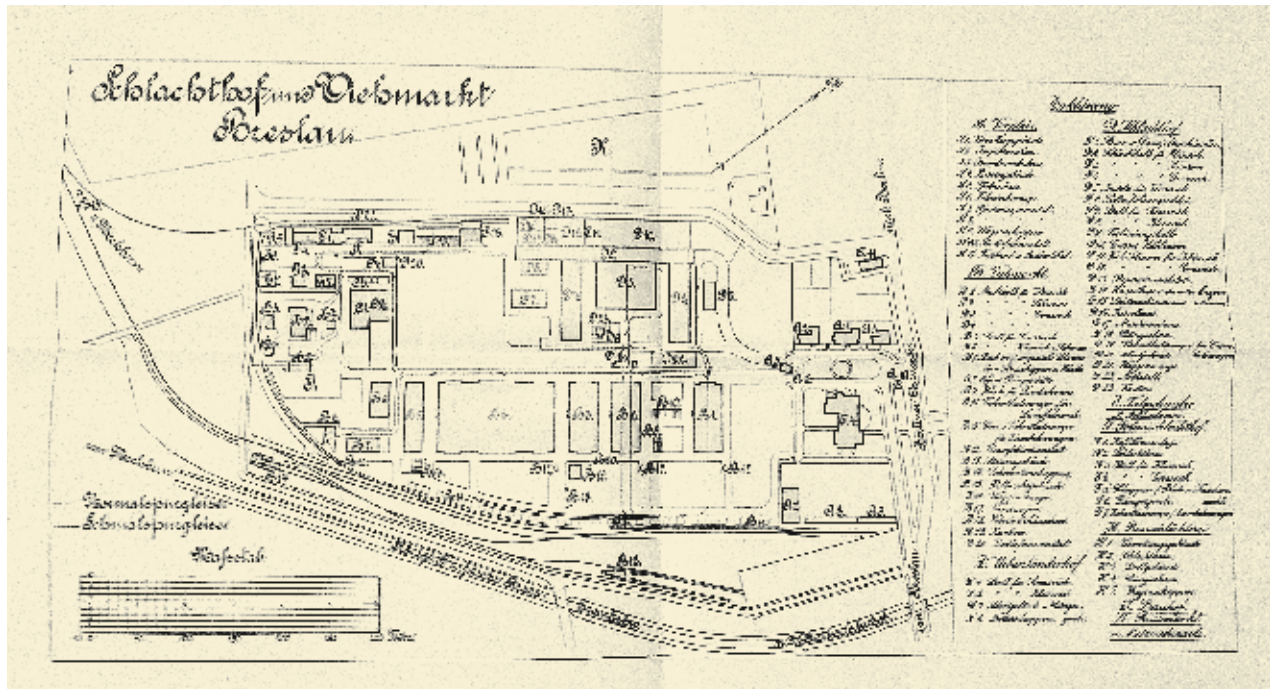
att köttet inte gått upp i pris och 308 gav ett jakande svar på frågan om det nya slakthus-tvånget förräntade sig. I många sammanhang förde Kjerrulf fram själva huvudpoängen med slakthusvång: kvalitetssäkring och skydd mot spridning av sjukdomar.

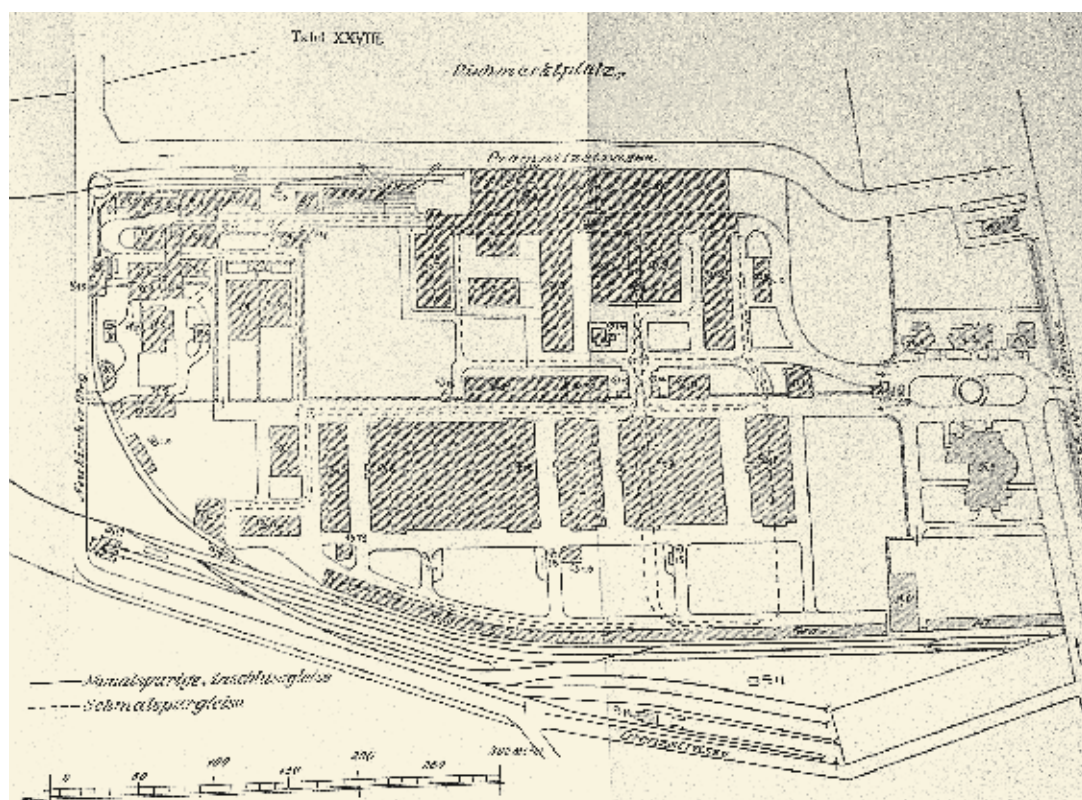
Martin Sandeborg (1869-1955) hade tidigare varit biträdande stadsveterinär i Stockholm under Gustaf Kjerrulfs tid som stadsveterinär. 1904 blev Sandeborg direktör för slakthusanläggningen i Göteborg som startade sin verksamhet våren 1905. Sandeborg var vid sidan av Kjerrulf en av tidens främsta experter på alla delar av slakthusverksamhet. Bevarade anteckningar från Sandeborgs utlandsresor är mångtaliga. Hans stora intresse för allt från helhet till detaljer visar sig i anteckningsböcker från resorna. Han antecknade flitigt från sin resa till Breslau (nuvarande Wrocław i Polen) september-oktober 1903. Här finns noteringar om allt från konstruktion, materialval, löner, arbetsförhållanden och givetvis slaktmetoder, till färg på staket, stämpelar, dörrstängningsapparater, bokföring, höjd på biträdenas pulpeter, mått på boxar och hante-

ringen av djurens sjukdomar. Han hade också tagit med sig en situationsplan hem. En del av hans egna anteckningar är på tyska och Sandeborg var, liksom Kjerrulf och många av tidens utbildade män, väl förtrogen med språket. 1903 i augusti var Sandeborg även i Århus samt i Zittau i Sachsen. 1905 var det dags för en studieresa till Danmark via Malmö till Köpenhamn, Odense, Århus, Randers, Ålborg och Fredricia.²⁵ Vidare finns skrifter i Sandeborgs arkiv om slakthuset i Heidelberg (1905, 1906, 1907), anteckningar från besök i München, Stuttgart och Mannheim (1909). Dessa innehåller noggrann statistik över hur många djur av respektive sort som slaktats, hur mycket av djurens delar i kilo som tagits tillvara, sjukdomsförekomster (till exempel tuberkulos), prisstatistik på slaktade djur, hyror och andra kostnader, ofta uppställt i listor och diagram, år för år, djur för djur. I slakthus- och saluhallsstyrelsens arkiv hör mappen som behandlar Breslaus slakthusområde (prislistor, instruktionsböcker, arbetsböcker, ordningsregler, brev och planer) till de tjockare.²⁶

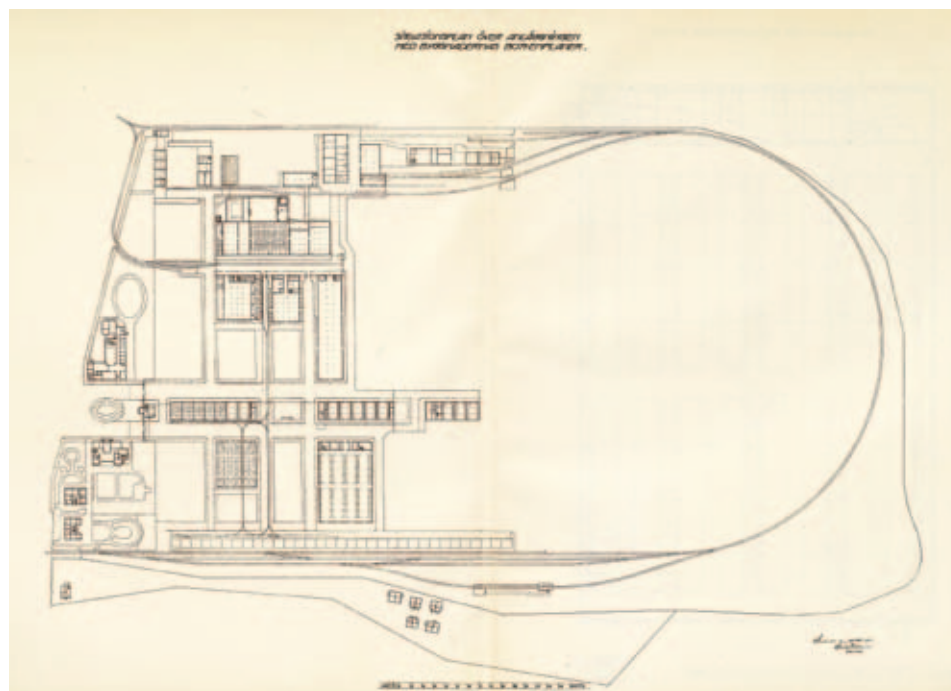
I en sammanfattning av intrycken från ”ut-

FIGUR 3. Situationsplan för Breslaus slakthus- och kreatursmarknad. SSA, Martin Sandeborgs arkiv. U.å., sannolikt äldre än 1900.

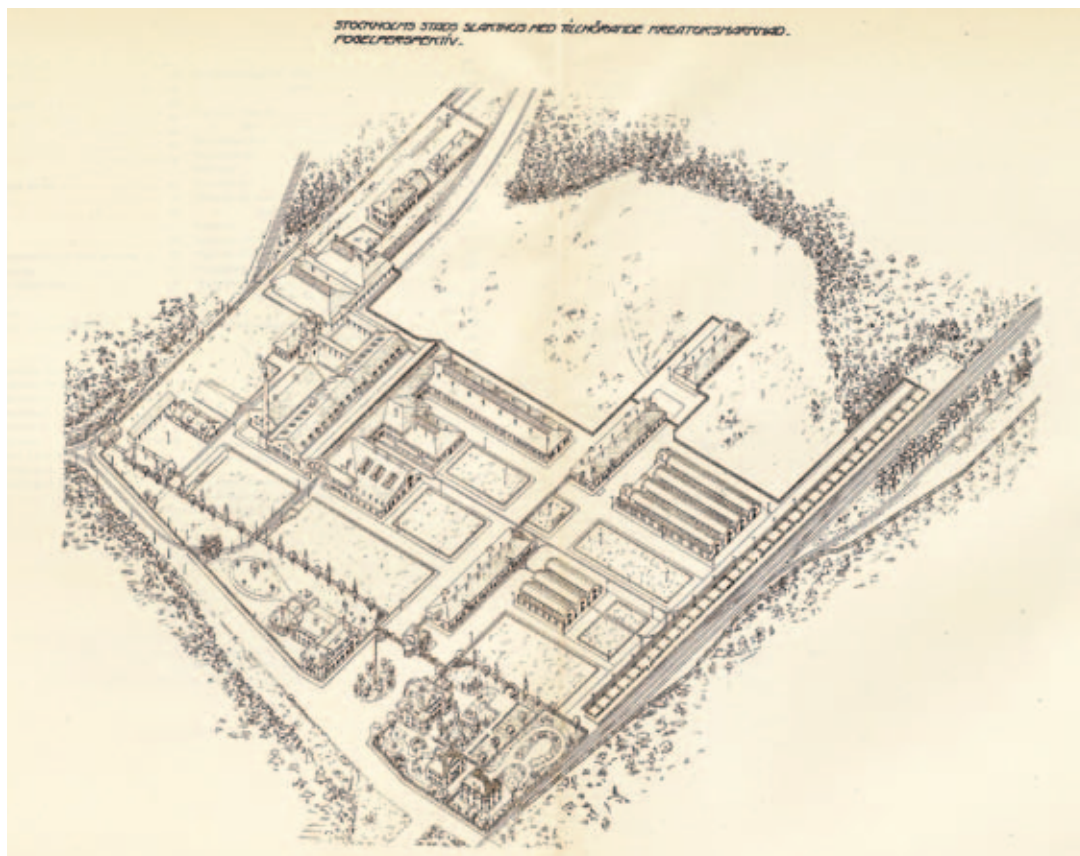

FIGUR 4. Ändring- och utbyggnadsplan för Breslaus slakthusområde. Ritningen daterad 1907. SSA, Martin Sandeborgs arkiv.

FIGUR 5. Planen för Slakthusområdets bottenvåningar 1914. Likheten med den tyska planen för slakthusanläggningen i Breslau syns i det rationella arrangemanget av funktioner, från att djuren anländer med tåg längst ner på ritningen, sorteras in i marknadshallar respektive vidare till slakt, för att där delas upp i slakthusen för svin-, små- (t.ex. får) eller storboskap i den kamliknande planformen högre upp på ritningen. I förbindelsegången mellan slakthusen och det stora kyl- och maskinhuset fördelades djurkropparna vidare. Högst upp till höger tas hudar och tarmar tillvara. Den inhägnade tomten markeras av järnvägsrälsen och är väl tilltagen för att kunna rymma framtida expansion. Likheten med planen för Breslaus slakthusanläggning är påfallande. KÄLLA: Slakthus- och saluhallsstyrelsen, Boken om Slakthusområdet 1914.

FIGUR 6. Axonometri, Slakthusområdet 1914. Slakthus- och saluhallsstyrelsen lät publicera en innehållsrik bok om anläggningens uppförande 1914. Bilden visar bland annat hur administration, börs och hotell samt personalbostäder var placerade tillsammans i nedre hörnet. I övrigt syns området vara planerat utifrån inhägnader och räls samt bebyggelsens placering och positionering i förhållande till flödet av marknads- respektive slaktdjur.

landet” hänvisar Sandeborg nästan enbart till tyska förhållanden och många tyska städer såsom Köln, Dresden, München, Stuttgart, Berlin, Mannheim och framför allt Breslau, men gör även en del referenser till Budapest och Wien (1905).²⁷

Planerna granskas

Den 19 juni 1906 blev skisserna till den nya slakthusanläggningen i Stockholm färdiga, inklusive ett kostnadsförslag. Förslaget var upprättat av arkitekt Gustaf Wickman efter program av Gustaf Kjerrulf. Den 29 juni samma år beslöt stadsfullmäktige att bifalla skisser och kostnader minus 300 000 kronor. Därefter var det dags för en granskning utifrån. I Sandeborgs anteckningar

från resan till Breslau 1903 hänvisade han flera gånger till ”Rieck”, vilket borde vara M. Rieck, direktören för slakthuset i Breslau, som 1906 fick uppdraget att tillsammans med direktör Martin Sandeborg i Göteborg granska planerna för den nya anläggningen i Stockholm.²⁸

Uppdraget var mer specifikt att uttala sig om ”plananordningen som helhet” men också hurvida de föreslagna takkonstruktionerna i hallar och slakthus kunde göras billigare med en förändamålet lika god funktion. Det senare kunde inte Sandeborg och Rieck säga något om eftersom de inte var ”tecnici”.²⁹ Däremot kunde de konstatera att det såg ut som om förslaget till takkonstruktion erbjöd ”flere betydande fördelar gentemot de hittillsvarande konstruktionerna”.³⁰ Ljusinsläpp och den fria överblicken i lokalerna

var två av dem. Situationsplanen ansåg de vidare vara "alltigenom ändamålsenlig". De hade ändå ett antal synpunkter, framför allt angående process och flöden, såsom möjligheterna till utvidgning av anläggningen och flytt av kylhuset ett 10-tal meter och slopande av en kassabyggnad och en foderbyggnad (och därigenom en besparing). Även kolskjulet kunde slopas. De möten som genom förslaget kunde uppstå mellan nötkreatur och svin var inte att rekommendera eftersom boskapen kunde bli uppretad av svinens närvaro. Vidare menade Sandeborg och Rieck att det behövdes fler staket vid järnvägen eftersom djur försökte rymma från slakt: "Kreatur vid fösning till hallarne bryta leden, springer tillbaka till perrongen och faller från perrongen". De hade också synpunkter på många mått inom anläggningen, mellan järnvägsspår, körbanors bredd och med avseende på byggnadernas planering (förbindelsehallen borde ha en bredd av 18 meter istället för 15 och kylhuset borde få 7 meter större djup). De saknade också materialbod, verkstäder, stall och lider för hästar och vagnar samt en tvättinrättning. Samtidigt ansågs vissa byggnader vara för stora, som till exempel slakthallen för småboskap. Svinslakthallen och slakthallen för hästar var å andra sidan för små. När det gällde sjukstallar för djur var inte dessa nödvändiga eftersom sjuka djur genast skulle slaktas för att "icke bringa ännu friska djur i fara".

I förslaget till börshus kritiserades de långa, illa upplysta gångarna. De hade även synpunkter på dess arkitektoniska uttryck, vilket riskerade att förfulas genom en tillbyggnad till marknadshallen för storkreatur. Samtidigt, och i motsats till en estetisk bedömning, föreslog de att gångspångar skulle sättas upp utanför exteriörens fönster "hvarifrån man kan företaga fönstrens rengörning". Det gällde också den stora marknadshallens interiörvolym: Sandeborg och Rieck menade att denna skulle avdelas med en vägg för att hallen skulle kunna fungera för större och mindre tillströmning av djur, och även med hänvisning till uppvärmningskostnaderna om vintern. I utlåtandet dröjde granskarna vid fönstersättning utifrån behovet av dagsljus invändigt, till exempel vad gällde kylhuset. Inredningen borde

också vara mer uppdaterad och modern utifrån nya rön om svinslakt. Bättre ventilation till slakthallarna rekommenderades genom takryttare i lanterniner. De avslutade med att förslå att hela anläggningen borde dras tillbaka för att vinna mark i ett av de allra viktigaste kraven: flexibilitet och utbyggnadsmöjligheter för framtiden.

Sedan de utomstående sakkunnigas utlåtande kommit in (som vi sett med en referensbotten bland annat i den tyska mönsteranläggningen i Breslau), uppdrogs åt arkitekten Gustaf Wickman att bearbeta ritningarna och förslaget. Den 9 mars 1907 godkände kommittén dessa och den 1 juni 1907 fanns det även ett godkännande från stadsfullmäktige för samma sak. Anläggningen kom att kosta i allt 6 400 000 kronor.³¹ I en jämförelse kan nämnas att Göteborgs slakthusanläggning, ritad av arkitekt Otto L. Dymling, kostade 2 951 490 kronor.

Sandeborg ersätter Kjerrulf – utökade ansvarsområden

Kjerrulf var som sagt stadsveterinär i Stockholm medan Sandeborg var biträdande stadsveterinär. Sandeborg blev därefter direktör för slakthusanläggningen i Göteborg, och Kjerrulf blev så småningom medicinalråd och ledamot i slakthusstyrelsen i Stockholm. I Martin Sandeborgs arkiv finns urklippta och inklistrade artiklar som handlar om Gustaf Kjerrulf. Ett exempel är slakthusstyrelsens framställning år 1907 om arvode till styrelseledamoten Kjerrulf för arbete "utom styrelsens sammanträden" i samband med planläggningen av den nya slakthusanläggningen i Stockholm. Flera i stadsfullmäktige tog till orda och underströk vikten av Kjerrulfs sakkunskap. Professor J.G. Richert var en av dem. Han menade att om stadsfullmäktige avlog begäran om 2 000 kronor om året och Kjerrulf därmed avgick ur styrelsen skulle Stockholms slakthusfråga bli dyrare, eftersom man då måste anställa en slakthusdirektör. Andra inlägg handlade om att samtiden började kräva att även män "utan förmögenhet" måste ges möjligheten att inneha betydelsefulla poster. Arkitekten Gustaf Wickman, som också var ledamot i stadsfullmäktige, försvarade förslaget om arvode till Kjerrulf

och förklarade att han ”icke kunde åtaga sig att fullgöra sitt uppdrag som slakthusets arkitekt, om han ej längre finge påkalla medicinalrådet Kjerrulfs sakkunskap”.³² Av principiella skäl beslutade dock stadsfullmäktige att med ett överväldigande nej (52 röster mot 17) avstå från att betala ut extra lön. Konsekvent lämnade Kjerrulf slakthusstyrelsen i januari 1908.

Därefter gick det som professor Richert hade befarat. Slakthusdirektörstjänsten i Stockholm utlystes samma år. Inte undra på att Gustaf Kjerrulf, som 1909 blivit ledamot av stadsfullmäktige, var en stor motståndare till att den nya slakthusdirektören även skulle få tjänsten som saluhallsdirektör, med en extra löneförhöjning om 2 000 kronor om året.³³ Detta var samma summa som Kjerrulf äskat för alla sina insatser för slakthusstyrelsen. När saken diskuterades i stadsfullmäktige röstade 37 ledamöter för att slakthusdirektören även skulle vara direktör för saluhallarna, 33 röstade med Kjerrulf, det vill säga emot.

Stadsfullmäktige hade redan ett tilltänkt namn till tjänsten: Martin Sandeborg. Han utnämndes den 1 november 1909 till ny slakthus- och saluhallsdirektör i Stockholm. Sandeborg, som alltså hade varit biträdande stadsveterinär i Stockholm (1901–1903) under Gustaf Kjerrulf, fick nu en eftertraktad position med 8 500 i årslön innehållande arbetsuppgifter som Kjerrulf tidigare skött gratis. Kjerrulf hade som nämnts många andra uppdrag, till exempel som medicinalråd inom Medicinalstyrelsen och som ledamot av Stockholms stadsfullmäktige, en position han innehade åren 1909–1913.³⁴ Sandeborgs upp- sving på Kjerrulfs bekostnad måste ändå ha varit emotionellt kännbart.

Svenska (och tyska) influenser i Finland

För att vidare förstå Tysklands och även Sandeborgs stora inflytande i den nordiska ”Slakthusfrågan” kan en insats av Viborgs stadsingenjör Bern H. Gagneur nämnas. Efter hans föredrag vid Tekniska Klubben i Viborg den 6 oktober 1906 och den 11 mars 1907 publicerades två särtryck ur tidskriften *Teknikern*, och båda

särtrycken finns i direktör Sandeborgs efterlämnade arkiv.³⁵ Tillsammans med arkitekten Bertel Mohell reste Gagneur iväg för att för Finlands räkning studera moderna slakthusanläggningar i Sverige och Tyskland. Vid denna tidpunkt hade inte slakthustvång med tillhörande obligatorisk köttbesiktning införts i Finland, men en sådan lag var under bearbetning. Gagneur och Mohell redovisade förslaget genom nitton ritningar, inklusive en situationsplan med inritade järnvägsspår och en perspektivbild. Både planen och perspektivbilden av det nya området är mycket lika den tillhörande redovisningen av Breslaus slakthusanläggning, men även planen för Stockholmsanläggningen.

I situationsplanen tillämpades ett schema som utarbetats av ”en av Tysklands förnämsta auktoriteter på området”; doktor Schwarz. Gagneur hänvisade till moderna slakthusinrättningar som redan använt sig av detta schema: Göteborg, Malmö, Eskilstuna, Frankfurt am Main, Offenbach, Mannheim, Ludvigshafen och Mainz.

Gagneur redovisade siffror som visade att avsaknaden av offentliga slakthus och besiktningstvång gav både undermålig tillgång till och dålig kvalitet på kött där ”köttförsäljarna i sin fräckhet gå så långt att de tillsaluhålla till människoföda till och med kött af själföda djur”.³⁶ I skriften redogjorde han för alla delar av den ”moderna, sanitära och hygieniska” verksamheten, bland annat planlösning, anställda, rumsfördelning och funktion, slaktgång med alla detaljer inklusive antal slaktade djur indelade i storboskap, kalvar, får och svin per 10-timmars arbetsdag, vad som gäller för judisk ”ritual” för slakt, lufttemperaturer, avlopp, ventilation, en s.k. Freibank och kostnaden för att uppföra en dylik anläggning.³⁷ Just kostnaden måste ha varit en mycket stor fråga. Istället för de 300 000 mark som stadsfullmäktige hade beslutat om behövde Gagneur 800 000 mark till en modern slakthusanläggning.

Gagneur framhöll att en modern slakthusinrättning var en ”av vår tids förnämsta institutioner”.³⁸ I Tyskland, menade han, hade så gott som varje stad, även mindre orter med ca 5 000 invånare, fått en egen slakthusinrättning. I Dan-

mark var dessa institutioner praxis enligt Gagneur, och i Sverige var Malmö först ut (1904) för att sedan följas av Göteborgs, i förhållande till stadens storlek, påkostade anläggning (1905). Gagneur räknade även upp liknande projekt som i slutet av 00-talet var under uppförande (Eskilstuna) samt i inledningsfasen (Stockholm och Lund). När det gäller slakthus- och köttbesiktningstvånget var det allmänt i Tyskland sedan många år, medan kommunerna i Sverige då nyligen fått laglig rätt att kräva samma sak. Som nämnts diskuterades frågan i Finland och ”införandet av slakthus- och köttbesiktningstvång” är en argumentation för sådana regler och lagar.

Under den pågående utbyggnaden av slakthusområden i Finland anlätades Sandeborg 1907 som expert för att granska planerna på ett nytt slakthus i Helsingfors, ritat av arkitekt Karl Lindahl.³⁹ Men det var först i slutet av 1920-talet, när arkitekten Bertil Liljequist tog över frågan, som den fick en lösning. Sandeborg var hela tiden med som rådgivare.⁴⁰ Sandeborg anlätades även som expert i granskningen av slakthus i Tammerfors (1907) samt för slakthuset i Kristiania/Oslo (1910).

”Det tyska systemet”

I en intervju i *Svenska Dagbladet* den 24 oktober 1909 berättar Martin Sandeborg, nyss utnämnd direktör för slakthus- och saluhallarna i Stockholm, om sin syn på offentliga slakthusanläggningar. Han säger att de svenska anläggningarna tillämpar det så kallade ”tyska systemet” som finns ”i sin utvecklade och fulländade form, som en 40-årig erfarenhet kunnat lämna”.⁴¹ I Tyskland, menar han, har nästan alla städer ett eget offentligt slakthus. Han slår fast att slakthusanläggningen i Stockholm huvudsakligen kommer att ”uppföras och inredas efter mönstertinstitutionen i Breslau”. I övrigt hänvisar Sandeborg i intervjun till konsumentens bästa när det gäller kontroll av kött, samt att detta även borde gälla den stora kvantitet som importeras utifrån såsom hamburgerkött (rökt hästkött), salt kött från Amerika samt salt fårkött från Island. Sandeborg understryker ännu en gång föregångslandet för slakteriverksamheten i Sverige:

”Mästarbref” krävs i Tyskland för alla dem som slaktar kreatur eller driver charkuterihantering. Det tyska system som avses kan läsas i planen för slakthusområdet i Breslau. Den beskriver en rationell hantering som under fabriksliknande förhållanden längs ett löpande band förvandlar levande djur till föda för människor. Längs vägen upptäcks och sorterar sjuka djur och oätliga delar bort. Att verksamheten var organiserad längs ett löpande band är intressant i sammanhanget – denna innovation inom slakterinäringen som i USA kom att föregripa Henry Fords löpande band för biltillverkning.⁴²

I Tyskland var offentliga slakthus mycket vanliga vid tiden för uppförandet av Stockholms slakthus, och detta sedan flera årtionden tillbaka. Åtminstone vad gäller själva planeringen av svenska slakthusområden var Tysklands städer de viktigaste källorna till kunskap, liksom i viss mån Danmarks och Österrikes. Amerikas stora volymer i slakt och köthantering, med Chicago som främsta stad, ägnades däremot ett mindre intresse i Sverige. När det gällde slakthusområdet i Stockholm hämtades inspiration vad gällde organisationen av slakten, infrastrukturen på området, situationsplanen med volymer och placering från slakthusanläggningen i den då tyska staden Breslau (idag Wrocław i Polen). Planen (och planändringen) för anläggningen i Breslau är praktiskt taget identisk med den som lades ut för stockholmsanläggningen.

Slakthusområdet i Stockholm – en förlustanläggning

Efter invigningen den 31 januari 1912 öppnade slakthusområdet för allmänheten den 8 februari 1913. Köttbesiktningstvång hade då införts i Stockholm (1912). Bygget som inleddes 1906 hade hunnit påverkas både av en storstrejk 1909 (1 månad) och en lockout 1911 (2,5 månader). Tiden efter invigningen blev heller inte helt lyckad. Redan i slutet av 1913 hängdes emellertid slakthus- och saluhallsstyrelsen ut i *Stockholms Dagblad* på grund av förluster och ”misskötsel”.⁴³ Beräkningarna av anläggningens ekonomi hade visserligen slagit fel, men det fanns svar på tal. Sandeborg och hans medarbetare menade att fe-

let låg i att hemsaktning fortgick och att det därför fanns dålig tillgång på slaktdjur, att konkurrensen från utlandet om slaktdjur och kött var stor samt att de höga priserna på kreatursfrakt hindrade lönsamheten. Andra städer, och här nämndes speciellt Linköping, hade dessutom "parasiterat" på Stockholm genom att släppa på besiktningstvånet.

Men det skulle bli värre. Med första världskriget följde dyrtider och brist på slaktdjur. Under krigsåren kunde inte anläggningen utnyttjas fullt ut efter det att kreatursbeståndet till stora delar "nedslaktats" på grund av foderbrist.⁴⁴ Ett speciellt eländigt år var 1917.

De svåra ekonomiska förhållandena för Stockholms slakthus fortsatte även senare. I mitten av 1920-talet lades en motion i stadsfullmäktige om att sälja byggnader och tomtmark. Direktör Martin Sandeborg svarade 1924 att detta

inte lät sig göras, då han menade att bebyggelsen ingick i ett sammanhang, tillika med järnvägen i sin sträckning runt området. Men utredningarna fortsatte 1925, och bland annat föreslogs då en avyttring av den mark innanför tågspåret som lämnats obebyggd, inklusive några av de södra byggnaderna. 1928 avstod Slakthus- och saluhallsstyrelsen det obebyggda södra tomtområdet, ett handelsstall för kalvkor, hela järnvägsområdet, lokstallet och spolkaj samt lossningskaj, marken väster om järnvägen med f.d. kamrerbostaden samt fem arbetarebostäder inom anläggningen.⁴⁵

Martin Sandeborg var slakthus- och saluhallsdirektör 1908-1934.⁴⁶ I princip genererade verksamheten förluster för staden under hela denna period. Anläggningen var helt enkelt för stor, och kapaciteten kunde inte utnyttjas fullt ut. Framför allt hade det geografiska skäl. Stockholm låg för långt bort från de köttproducerande områdena

FIGUR 7. Slakthusområdet är nybyggt och har precis tagits i bruk (1914). Ljusa fasader och rationell ordning präglar anläggningen. Kanske har fotografen arrangerat en scen där personal med häst och vagn syns vara på väg mot en ensam kalv. FOTO: Slakt- och saluhallsstyrelsens arkiv.

FIGUR 8. Slakthusområdet 2015. I fonden syns Globen med shopping och kontor. Närmare kameran finns det före detta slakthuset för storboskap (t.v.) samt längre bort den mindre hudboden och tarmrenshuset som i kommande stadsomvandling är tänkta för småbutiker och restaurang. Platsen framför dessa kan med sitt soliga läge förvandlas till ett torg med uteserveringar. FOTO: Mattias Ek, Stadsmuseet i Stockholm.

i Sverige. Först 1938, efter Sandeborgs pensionering och i ett samarbete med Sveriges Slakteriförbund, kunde slakthusområdet för första gången visa ett litet överskott.⁴⁷ Med undantag för ett kortare uppsving under 1930-talet fortsatte förlusterna att tynga anläggningen. Under 1960-talets mitt slaktades endast 24 000 djur vilket motsvarade cirka 25 % av kapaciteten.⁴⁸ Siffran gick upp till 50 %, men föll sedan tillbaka igen. Den 1 juli 1988 avvecklades den kommunala verksamheten. Framöver handlade det mest om uthyrning av lokaler. Stora investeringar genomfördes 1990 i ny byggnation, ombyggnader och en upprustad kyl- och frysanläggning, detta trots tunga förluster i samband med konjunkturbedgången samma år.⁴⁹ För närvarande (2016) pågår en omvandling av området, där staden fortfarande äger mark, och framför allt en hel del av den ursprungliga bebyggelsen.

Slakthusområdet som modernitetens markör vid två sekelskiften

Stadens stora satsning på ett slakthusområde av europeisk rang är en viktig del av Stockholms historia. I sammanhanget av inspirationskällor och utlandsresor kring sekelskiftet 1900, där målsättningen var ett Stockholm som kunde mäta sig med Europas moderna metropoler, är det också intressant att notera den stadsbyggnadsretorik som färgar vår egen tid. Målet för Stockholms stad har formulerats som *en stad i världsklass* eller *The Capital of Scandinavia*.⁵⁰ I dessa begrepp ser vi hur stadens styrande visar en konkurrensvilja, inte bara när det gäller Europa, utan där hela världen ingår i spelet. I konkurrensen mellan städer på en internationell arena pågår en form av utbudsplanering, där marknadsföringen av platser får stor betydelse. Slakt-

husområdet ingår i Vision Söderstaden, enligt vilken närområdet ska förvandlas till ett "Stockholm Entertainment District". I planeringen av Stockholm hänvisas inte sällan till flera av världens stora metropoler. Men i omvandlingar ska hänsyn även tas till medborgarnas efterfrågan på samhällsservice, tjänster som inte får en lika stor plats i utbudsplaneringen (Harvey, 2011).

Det "moderna" idag kan således liknas vid det som ansågs framåtsyftande vid tiden kring 1900. Det handlar om att bygga stad som kan mäta sig med andra betydelsefulla städer. Sandeborg och andra aktörer i processen följde tidens tankar om en modern europeisk stad, där avlivandet av djur skulle ske långt borta från

medborgarnas synfält; i fabriksliknande, hygieniska och rationellt planerade anläggningar. I den internationella konkurrensen mellan städer idag framhävs inte produktion, utan istället konsumtion. Det som pekar framåt är inte sällan ett historiebruk, där bland annat kulturhistoriskt värdefull bebyggelse ses som en resurs i stadsomvandlingar. Men det moderna stadsliv som framhålls idag handlar framför allt om upplevelser – om människors möjligheter att shoppa, besöka evenemang, gå på kafé och restaurang. Det hygieniska tas för givet, och några rationella fabriker – eller arbetsplatser överhuvudtaget – är sällan med i visionsdokumenten.

Avslutning

Många äldre slakthusområden omvandlas idag som en del av utflyttningen av ”den urbana frontlinjen”, och så även Slakthusområdet i Stockholm.⁵¹ Städer växer och har behov av att använda offentligt ägd mark med citynära lägen för sina nya invånare. Det betyder att mark plötsligt blir intressant i relation till sitt läge – men även på grund av ett befintligt, äldre byggnadsbestånd som ofta kan utpekas som kulturhistoriskt värdefullt. Ola Andersson påpekar i sin bok *Hitta hem: Stockholm och bostadsbristen* hur stadens markägande i attraktiva lägen har blivit en betydande ekonomisk faktor i kommunal drift och planering. Dessa faktorer har av många forskare beskrivits som del av en gentrifieringsprocess.⁵²

Ätminstone sedan 1920-talet har ordföranden i slakthus- och saluhallsstyrelsen (med undantag för 1949–1950 samt på senare tid) alltid varit ett borgarråd. Valet av ett borgarråd signalerar att det offentliga åtagandet har en stor betydelse. Samtidigt har verksamheten vid Slakthusområdet, med några undantag genom åren, alltid gått med förlust. Slakthusområdet har varit för stort och kapaciteten har inte kunnat utnyttjas fullt ut. Före 1950 var Slakthus- och saluhallsstyrelsen stadens egen *kristidsnämnd*. Detta innebär att styrelsen skulle bistå försvaret under krig, avspärning eller annan fredskris. Kristidsnämndens uppgift var att medverka till att bränsle, livsmedel och andra dagligvaror i största möjliga utsträckning skulle

finnas tillgängliga i staden. Detta betydelsefulla uppdrag är troligen en av anledningarna till att Stockholms slakthus- och saluhallsstyrelse, sedermera Saluhallsförvaltningen, har åtnjutit status – trots att skattebetalarna under stora delar av 1900-talet fått stå för slakthusanläggningens förluster, men givetvis i utbyte mot friska djur och färskt och hygieniskt hanterat kött. Ledarna för Stockholms slakthus- och saluhallsstyrelser har med stor sannolikhet arbetat med en övertygelse om att kommunal kontroll är en garant för kvalitet. På grund av nya EU-regler upphörde slakten helt 1991, och livsmedelshandling av annat slag, men också andra verksamheter, har tagit över. 1900-talets slakthusområde är väl dokumenterat och flera jubileer har arrangerats och festskrifter har publicerats i samband med detta.⁵³ Det betyder att styret genom tiderna använt möjligheterna att använda offentliga medel för speciella tilldragelser.

Idag är Fastighetskontoret (en av stadens fackförvaltningar) ansvarigt för saluhallarna, men inte för verksamheten i slakthusområdet. Fastighetskontoret förvaltar fastigheter och därmed det betydande mark- och fastighetsinnehav som staden fortfarande har. Fokus är därmed lagt på mark- och fastighetsinnehavet inför den stundande omvandlingen. De gångna åren har ägnats åt att söka nya omgivning för de befintliga verksamheterna inom köttindustrin. Dessa kommer att erbjudas plats i Larsboda, ett område som kan rymma nya lokaler, bland annat för det stora behovet av kylhus.

Mot bakgrund av historien om det tidiga 1900-talets Slakthusområde, med dess storslagna rationalitet och vidhängande ekonomiska förluster, kan en viss besinning vara på sin plats. Idag är småskalighet och stegvis stadsplanering i ropet, omvandlingar som tar hänsyn till platsens karaktär och medborgarnas egen kraft i omvandlingsprocesser. Det är inte lätt, och vissa planerare hävdar att det inte alls är möjligt inom ramen för den extremt styrda plankontexten. Men detta vore ett sätt att ge tillbaka resurser som ackumulerats när markpriserna har stigit. Det offentligas roll blir i en sådan process att verka som ”möjliggörare”. Slakthusområdet förväntas om ett antal år rymma tusentals nya lä-

genheter. Stadens markinnehav och innehavet av den sekelgama bebyggelsen i ljus kalksandsten är en potential som har många fördelar, både ekonomiskt och kulturellt. Att göra stadsomvandling möjlig med medborgaren i centrum, för att inte säga ”i ögonhöjd” utifrån efterfrågan på kultur- och samhällsservice, är att verkligen tävla i ”världsklass”. Ett tecken i rätt riktning är att devisen om ”världsklass” har ändrats. Idag framhåller den nya och kommande översiktsplanen istället ”Stockholm, en stad för alla”.

*

Författaren vill tacka J.G. Richerts fond samt Gunhild och Sigrid Rossanders fond för finansiellt stöd i samband med arbetet med denna artikel.

MARI FERRING är bebyggelseantikvarie från Göteborgs universitet och fil. dr i arkitekturhistoria från KTH. Ferring har under många år varit anställd som antikvarie vid Stockholms stadsmuseum och är idag verksam som forskare och senior utredare i konsultföretaget WSP:s kulturmiljögrupp. Ferrings forskning är ämnesövergripande och handlar företrädesvis om integrerade kulturarv, arkitektonisk gestaltning och färg. F.n. studerar Ferring, tillsammans med fil. dr Gabriella Olshammar (projektledare) och fil. dr Eva Dahlsström Rittsél industriområden i förändring utifrån begrepp som presenteras och används i olika stadsomvandlingsprocesser. Forskningsprojektet finansieras av Riksantikvarieämbetet.

mari.ferring@wspgroup.se
WSP Samhällsbyggnad
Arenavägen 7
121 88 Stockholm-Globen

Noter

- 1 Lee Young 2008, s. 4
- 2 Bedoire 1974.
- 3 Årsberättelse för åren 1906–1912 jämte historik och kostnadsredogörelse. Stockholms stads slakthus- och saluhallsstyrelse, Stockholm, 1914.
- 4 Brundin, Johnson & Kroon, 2012.
- 5 Bedoire 1974, s. 15.
- 6 Hirdman 1983.
- 7 Lee 2009, s. 17.
- 8 Avsnittet bygger på innehållet i *Stockholms stads slakthus med tillhörande kreatursmarknad, Årsberättelse för åren 1906–1912 jämte historik och kostnadsredogörelse. Stockholms stads slakthus- och saluhallsstyrelse, Stockholm, 1914*, boken *Kött och blod* samt i en broschyr som Stockholms slakthus- och saluhallsstyrelse gav ut 1988.
- 9 Årsberättelse för åren 1906–1912 jämte historik och kostnadsredogörelse. Stockholms stads slakthus- och saluhallsstyrelse, Stockholm, 1914, s. I.
- 10 1912–40 bar ca 25–33% av storboskapen på tuberkulos. Från och med 1950-talet är tuberkulosen i stort sett helt försvunnen i Sverige. Tilstam 1997, s. 37. Under slutet av 1800-talet var kunsken om tbc låg och ansedda läkare menade att sjukdomen inte var en smitta, utan istället berodde på arv. Hirdman 1983, s. 169.
- 11 Hirdman 1983, s 158 ff.
- 12 Tilstam 1997, s. 37, s. 3.
- 13 Gustaf Kjerrulf var stadsveterinär i Stockholm 1892–1900. Svenskt biografiskt lexikon. Band 21 (1975–1977), s. 236. <http://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=11557> besökt 2015-03-10.
- 14 Hirdman 1983, s. 171.
- 15 Gustaf Kjerrulf var medicinalråd som del av medicinalstyrelsen åren 1900–28. Svenskt biografiskt lexikon. Band 21 (1975–1977), s. 236. <http://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=11557> besökt 2015-03-10.
- 16 Bedoire 1974, s. 136.
- 17 Bedoire, Fredric, *Arkitekten Gustaf Wickman*. Kandidatuppsats i konstvetenskap, SU, 1969, s. 7.
- 18 Bedoire 1969, s. 19.
- 19 Bedoire 1969, s. 24.
- 20 Bedoire 1969, s. 29.
- 21 Bedoire 1969, s. 41 samt Bedoire 1974, s. 93f.
- 22 Bedoire 1974 samt Årsberättelse för åren 1906–1912 jämte historik och kostnadsredogörelse. Stockholms stads slakthus- och saluhallsstyrelse, Stockholm, 1914.
- 23 En skrift som publicerades 1894 och gavs ut på tyska 1897. I *Libris* hittas 3 titlar till på tyska skrivna av Kjerrulf.
- 24 ”Införandet av slakthus- och köttbesiktningstvång”, föredrag hållet å Tekniska Klubbens i Viborg möte den 6/10 1906, särtryck 1907 ur *Teknikern*. I Slakthus- och Saluhallsstyrelsens arkiv, Stadsarkivet, F2:37 nr 611, s. 7.
- 25 Stadsarkivet. Slakthus- och saluhallsstyrelsens volym F2:35. Reseberättelser rörande offentliga slakthus. M. Sandeborg.
- 26 Stadsarkivet. Slakthus- och saluhallsstyrelsen volym F2:36. Insamlade av ”Wandekort”.

- 27 Stadsarkivet. Slakthus- och saluhallsstyrelsen volym F2:35. Reseberättelser rörande offentliga slakthus. M. Sandeborg, mapp nr 267.
- 28 Årsberättelse för åren 1906–1912 jämte historik och kostnadsredogörelse. Stockholms stads slakthus- och saluhallsstyrelse, Stockholm, 1914, s. 6. Handlingarna granskades också av lektor A.H. Lindfors i Göteborg (maskinteknik).
- 29 Stadsarkivet. Slakthus- och saluhallsstyrelsen, volym F 2:7 ”till Slakthuskommissionen i Stockholm”. Utlåtande över den planerade slakthusanläggningen i Enskede. Undertecknat M.A. Rieck och M. Sandeborg 20 augusti 1906.
- 30 Anläggningen hade tak av betong som hade konstruerats av brobyggaren och ingenjören Axel Björkman. Taken kom senare att väcka uppmärksamhet eftersom dessa i stor utsträckning kunde konkurrera vad gällde pris och funktion med konstruktioner i stål.
- 31 Stadsarkivet. Stockholms slakt- och saluhallsstyrelse F 2:22. ”Till pressen i samband med Slakthusets 10-års jubileum”, 1922.
- 32 SSA. Slakthus- och Saluhallsstyrelsens arkiv. Tidningsklipp 1896–1909 L:I. Sandeborg privat 1904–1909, s. 92. Gustaf Wickman var 1903–14 medlem i stadsfullmäktige. Bedoire 1974, s. 96. Hans ultimatum i försvaret för Kjerrulf ansågs vara en ”kabinettsfråga”. SSA. Slakthus- och Saluhallsstyrelsens arkiv. Tidningsklipp 1896–1909 L:I. Sandeborg privat 1904–1909, s. 92.
- 33 Slakthusdirektören skulle få 10 000 kronor om året med avdrag om 1 500 för bostad och bränsle, så lönen blev 8 500 kronor om året. Sandeborgs tidningsklipp i SSA 1896–1909 L:I, pärm 1909, s. 20.
- 34 *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 21 (1975–1977), s. 236. <http://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=11557> besökt 2015-03-10. I arkivet finns ett kort från Hannie Kjerrulf (född Johanna Baertling) till Martin Sandeborg med tack för vänskap, stöd och blommor under makens sjukdom och påföljande bortgång daterat 18 juli 1931. Kortet har eftersänts till ”Fru Thorén Grebbestad”. SSA. Slakthus- och Saluhallsstyrelsens arkiv F 2:24.
- 35 Bern H. Gagneur, ”Viborgs slakthusprojekt”, föredrag hållet vid Tekniska Klubbens i Viborg möte den 11 maj 1907 samt ”Införandet av slakthus- och köttbesiktningstvång” föredrag hållet å Tekniska Klubbens i Viborg möte den 6/10 1906, särtryck 1907 ut *Teknikern*. I Slakthus- och Saluhallsstyrelsens arkiv, Stadsarkivet, F2:37 nr 611. Insamlade av direktör Sandeborg. Föredragen var på svenska och handlade om slakthus- och köttbesiktningstvång med också om Viborgs slakthusprojekt i detalj. Gagneur berättar här om hans kritik av ”Helsingforsarkitekterna” och de, enligt hans mening, felaktiga planerna för ett nytt slakthus. Gagneur menade att anläggningen i Helsingfors hade dålig tillgång på ånga och varmvatten med högre temperaturer. I skriften redovisas två huvudprinciper: betydelsen av anläggningens flexibilitet avseende på utvidgning samt en så modern inredning som möjligt.
- 36 Ibid, s. 11.
- 37 En Freibank var en tysk term som användes för att beteckna en försäljningsplats för kontrollerat och godkänt kött som hämtats från tbc-smittade (tbc smittar framför allt genom mjölk) eller på annat sätt skadade djur. Detta kött såldes till lägre priser.
- 38 ”Införandet av slakthus- och köttbesiktningstvång”, föredrag hållet å Tekniska Klubbens i Viborg möte den 6/10 1906, särtryck 1907 ut *Teknikern*. I Slakthus- och Saluhallsstyrelsens arkiv, Stadsarkivet, F2:37 nr 611, s. 4.
- 39 I detta sammanhang finns hänvisningar både till Kjerrulfs enkätundersökning när det gällde slakthus- och köttbesiktningstvång samt tyska anläggningar som förebilder. I syfte att anordna en kommunal slakthus- och kreatursanläggning i Helsingfors fick docent Oscar von Hellers och arkitekt Karl Lindahl i uppdrag 1907 av Hälsovårdsnämnden att inhämta kunskaper utomlands. Efter att de hört sig för med specialister om vart det var lämpligt att resa anträdde de följande rutt: Stockholm, Göteborg, Malmö, Köpenhamn, Kiel, Magdeburg, Halle, Leipzig, Berlin och Stettin. Dessutom läste de på, främst om anläggningarna i Breslau och Offenbach. De redovisade därefter ett förslag. Men Helsingfors fick inget nytt slakthus direkt, det drog ut på tiden. Drätselkammaren skriver till Martin Sandeborg 1912 med frågan om de kan skicka Karl Lindahl till Stockholm för att få hjälp att driva frågan framåt, men ingenting händer.
- 40 När arkitekt Liljequist och veterinären dr H. Tallqvist reste iväg för att studera slakthusanläggningar begav de sig företrädesvis till nya, tyska anläggningar. De fann att dessa för det mesta liknade varandra samt att de huvudsakligen var uppdelade i tre avdelningar: En marknadsavdelning för försäljning och köp av levande djur, en slaktavdelning inklusive förbindelsegång och kylrum, besiktning av utifrån infört kött och partihandel (en funktion som finns i de nyare tyska anläggningarna), tvättning och tillvaratagande av tarmar m.m. samt en sanitetsavdelning, där sjuka djur eller djur med misstänkta infektioner slaktades. Förslaget till Slaktinrättning i Helsingfors granskades av Sandeborg 1929 i ett 8-sidigt (12 sidor handskrivet) utlåtande. Ritningarna stod klara våren 1930 och Sandeborg fick sitt exemplar av utredning och ritningar av Bertil Liljequist från Helsingfors Stadsfullmäktige på hösten samma år. För inredningen i Helsingfors anlätades en representant för det tyska företaget Mackeusen från Magdeburg, ingenjör W. Spiske.
- 41 ”Direktörsbefattningen vid Stockholms slakthus”. Sandeborgs samling av tidningsklipp. SSA Slakthus- och saluhallsstyrelsen 1896–1909. 1909, s. 90, L:I.
- 42 Fitzgerald 2010, s. 61.
- 43 Stadsarkivet. Stockholms slakt- och saluhallsstyrelse. F 2:15. ”Att märka beträffande Stockholms slakthus”. Genmäle till *Stockholms Dagblad*.
- 44 Stadsarkivet. Stockholms slakt- och saluhallsstyrelse F 2:30 M. Sandeborgs svar på Sven Falks motion i stadsfullmäktige om ”avsöndring av vissa byggnader och viss tomtmark” i Slakthusområdet.
- 45 Stadsarkivet. Stockholms slakt- och saluhallsstyrelse F 2:30. M. Sandeborgs brev till Stockholms stads fastighetskontor 11 juni 1928.
- 46 Tilstam 1997. Omslag.
- 47 Tilstam 1997, s. 40. 1939 sattes ett slaktrekord om 98 000 djur/år. Tilstam 1997, s. 41.
- 48 Tilstam 1997, s. 40.
- 49 Tilstam 1997, s. 43, 44.

- 50 Devisen om "världklass" används inte längre (kommande översiktplanen 2016). Målet är istället "ett Stockholm för alla"!
- 51 Thörn & Holgersson, "Göteborg – den urbana frontlinjen" och "Nya Kvillebäcken", ur Catharina Thörn & Helena Holgersson, *Gentrifiering*, Lund 2014, s. 163ff. Uttrycket "Den urbana frontlinjen" myntades från början av urbanforskaren Neil Smith.
- 52 I en antologi från 2014 görs ett försök att sammanfatta begreppets innebörd på svenska (*Gentrifiering* i redaktion av Catharina Thörn & Helena Holgersson).
- 53 Stadsarkivet. Stockholms slakt- och saluhallsstyrelse F 2:22. "Till pressen i samband med Slakthusets 10-års jubileum" 1922, Slakthusområdet 1912–2002: en jubileumsskrift, Stockholm, Saluhallsförvaltningen 2002, Tilstam, Rune: *I parti och minut: Stockholms stads saluhallsstyrelse 90 år – Med Stockholms stads saluhallsstyrelse 1907–1997: en festskrift* Stockholm, Stockholms stads saluhallsstyrelse, 1997. Brundin, Anders, Johnson, Anders & Kroon, Eta, *Kött & blod: slakthusområdet i Johanneshov 100 år: mat, människor och miljöer i Stockholms historia*, Informationsförlaget, Stockholm, 2012.

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Stadsarkivet

Slakthus- och saluhallsstyrelsens arkiv:

- Volym F 2:7 "till Slakthuskommissionen i Stockholm" Utlåtande över den planerade slakthusanläggningen i Enskede.
- Volym F 2:15. "Att märka beträffande Stockholms slakthus" Gemåle till *Stockholms Dagblad*.
- Volym F 2:22. "Till pressen i samband med Slakthusets 10-års jubileum" 1922.
- Volym F 2:24. Kort från Hannie Kjerrulf.
- Volym F 2:30. M. Sandeborgs brev till Stockholms stads fastighetskontor 11 juni 1928. M Sandeborgs svar på Sven Falks motion i stadsfullmäktige om "avsöndring av vissa byggnader och viss tomtmark" i Slakthusområdet.
- Volym F 2:35. Reseberättelser rörande offentliga slakthus. M. Sandeborg, mapp nr 267.
- Volym F 2:36. Insamlade av "Wandekort".
- Volym F 2:37. Nr 611. Bern H Gagneur, "Viborgs slakthusprojekt", föredrag hållet vid Tekniska Klubbens i Viborg möte den 11 maj 1907 samt "Införandet av slakthus- och köttbesiktningstvång", föredrag hållet å Tekniska Klubbens i Viborg möte den 6/10 1906, särtryck 1907 ur *Teknikern*.
- Volym L.1. Tidningsklipp. 1896–1909 Sandeborg privat 1904–1909.

Otryckta källor

Slakthusområdet, inventering 1995, Stockholms Stadsmuseum (ej tryckt, tillgänglig i Faktarummet, Stadsmuseet i Stockholm).

Tryckta källor och litteratur

- Andersson, Ola, 2014, *Hitta hem: Stockholm och bostadsbristen*.
- Bedoire, Fredric, 1969, *Arkitekten Gustaf Wickman*.
- Bedoire, Fredric, 1974, *En arkitekt och hans verksamhetsfält kring sekelskiftet: Gustaf Wickmans arbeten 1884–1916*. Akad. avh. Stockholms universitet.
- Brundin, Anders, Johnson, Anders & Kroon, Eta, 2012, *Kött & blod: slakthusområdet i Johanneshov 100 år: mat, människor och miljöer i Stockholms historia*.
- Fitzgerald, Amy J. "A Social History of the Slaughterhouse: From Inception to Contemporary Implications". *Human Ecology Review*, Vol. 17, No. 1, 2010, s. 58–69.
- Gagneur, Bern H., "Viborgs slakthusprojekt", föredrag hållet vid Tekniska Klubbens i Viborg möte den 11 maj 1907 samt "Införandet av slakthus- och köttbesiktningstvång" föredrag hållet å Tekniska Klubbens i Viborg möte den 6/10 1906, särtryck 1907 ur *Teknikern*.
- Harvey, D., 2011, "Från storskalig planering till entreprenörskap", i D. Harvey (red.), *Ojämlikhetens nya geografi. Texter om stadens och rummets förändringar i den globala kapitalismen*, Stockholm.
- Hirdman, Yvonne, 1983, *Magfrågan. Mat som mål och medel. Stockholm 1870–1920*.
- Industrimiljöer i Stockholm – Ytterstaden* (Stockholms Stadsmuseum 1980) s. 404–407 även på Stockholmskällan: http://www.stockholmskallan.se/php/fupload/SMF/SD/SSMB_0004083_06.pdf, pdf s. nr 3–6 (2015-04-30).
- Lee Young, Paula (red.), 2008, *Meat, Modernity and the rise of the slaughterhouse*, University of New Hampshire Press.
- Lee, Jenny, 2009, *The Market Hall Revisited. Cultures of consumption in urban food retail during the long twentieth century*. Diss. Department of Cultural Studies, Linköping.
- Slakthusområdet*, 1988, Broschyr från Stockholms slakthus- och saluhallsstyrelse.
- Slakthusområdet 1912–2002*, 2002, En jubileumsskrift. Saluhallsförvaltningen.
- Stockholms stads slakthus med tillhörande kreatursmarknad: berättelse över anläggningens utförande åren 1906–1912 jämte historik och kostnadsredogörelse*, 1914, Stockholms stads slakthus- och saluhallsstyrelse.
- Thörn, Catharina & Holgersson, Helena, 2014, *Gentrifiering*.
- Thörn Catharina & Holgersson, Helena, 2014, "Göteborg – den urbana frontlinjen" och "Nya Kvillebäcken", i Thörn & Holgersson, *Gentrifiering*, s. 163ff.
- Tilstam, Rune, 1997, *I parti och minut: Stockholms stads saluhallsstyrelse 90 år – Med Stockholms stads saluhallsstyrelse 1907–1997: en festskrift*. Stockholms stads saluhallsstyrelse. *Värdefulla industrimiljöer* (Stockholms Stadsmuseum 1984) s. 310–337 även på Stockholmskällan: http://www.stockholmskallan.se/php/fupload/KUL/SSM_Vardefulla_Industrimiljoer_I_Stockholm_1984_10.pdf (hela) 2015-03-30.
- Svenskt biografiskt lexikon*. Band 21 (1975–1977), s. 236 (om Gustaf Kjerrulf). Även <http://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=11557> besökt 2015-03-10.

A city of European class Stockholm builds an abattoir complex at Enskede

By Mari Ferring

Summary

When the Slakthus area, an abattoir complex, in Stockholm was completed in 1912, local politicians had for decades strived towards creating a city of European class. Major cities on the populous Continent served as a model for the hygienic, progressive modern city, far removed from rural and peripheral ideas of the 19th century. This major public investment in a European-standard abattoir complex is an important chapter in the history of Stockholm.

The article deals with the Slakthus area at Enskede in Stockholm (built 1906–12), its European prototypes, and the major figures behind its creation. The completion of the Slakthus area marked the end of decades of debate on how publically controlled animal husbandry and butchery should be organized. It also provides a link to present-day attitudes to meat consumption and the killing of animals, given that this process became industrialized via modernity, moving ever further from the public's gaze and their immediate vicinity.

In Germany, officially controlled slaughterhouses had been common for decades when the Stockholm abattoir was established. A study of the Stockholm City Archives reveals that the Slakthus area in Stockholm, in terms of how slaughter was organized, area infrastructure, and site layout as regards building size and distri-

bution, was inspired primarily by the abattoir complex in the German city of Breslau (present-day Wrocław in Poland). The person chiefly responsible for management and development in Stockholm was the veterinary surgeon, and later director of the Abattoir and Market Hall Administration, Martin Sandeborg.

Throughout most of the 20th century the taxpayer footed the bill for the losses that the abattoir complex incurred. Of course the trade-off was that the animals taken to slaughter were healthy, and that the meat produced was hygienic and closely monitored. Yet the complex, ever since it opened, was too big and its capacity was never fully exploited. New EU regulations led to the end of animal slaughter on the site in 1991.

Today central industrial areas in many major cities are being transformed, and urban abattoirs await their turn. At the beginning of the 21st century, Stockholm politicians emulated major cities worldwide by coining the term a World Class City. Today, the Stockholm property administration manages the wide range of land and buildings still in public ownership in the Slakthus area. The article concludes by discussing the forthcoming redevelopment that will create, among other things, thousands of new homes.

Keywords: Abattoir, meat industry, slaughterhouse, 20th century, hygienism, meat packing district, city transformation, Martin Sandeborg, Gustaf Kjerrulf, urban food retail, Breslau, Stockholm, Sweden.

Geologisk bebyggelsehistoria

– om sockelsten i Göteborgs innerstad

av Erik Sturkell, Ulrich Lange, Thomas Eliasson & Md. Tariqul Islam

Trästad och stenstad är centrala som begrepp i svensk bebyggelsehistoria. De används på skilda sätt och ger associationer åt olika håll. I dem anar vi tiden före respektive efter det industriella genombrottet, fattigdomen respektive rikedom och kanske en slags övertro på en evolutionistisk utveckling från trä till sten. I alla avseenden kan vi dock enas om att den förindustriella staden var en trästad med inslag av stenbyggnader, undantaget Stockholm där stenbyggnaderna varit dominerande sedan 1600-talet.

Materialmässigt skilde sig trä- och stenstaden åt genom timmer- och stolpverkshus respektive hus i tegel med naturstensdetaljer. Överhetens vilja att städerna skulle bli stenstäder tog sig olika uttryck, alltifrån illusionsverkan i målade träpaneler till krav på material i byggnadsordningar. Produktionen av byggsten i form av tegel och huggen sten var länge så kostsam att inte ens återkommande förödande stadsbränder drev på stenanvändningen i någon påtaglig grad, åtminstone inte före sekelskiftet 1800.

Begreppet trästad lanserades under rivningsvågen på 1960- och 1970-talen då bland andra Sten Rentzhog i sin avhandling *Stad i trä* från 1967 ställde 1800-talets rika panelarkitektur i fokus.¹ Intresset ledde några år senare till ett samnordiskt projekt under ledning av Göran Lindahl vid Kungl. Konsthögskolan som för Göteborgs vidkommande fick till följd att landshövdingehusens värden uppmärksammades.²

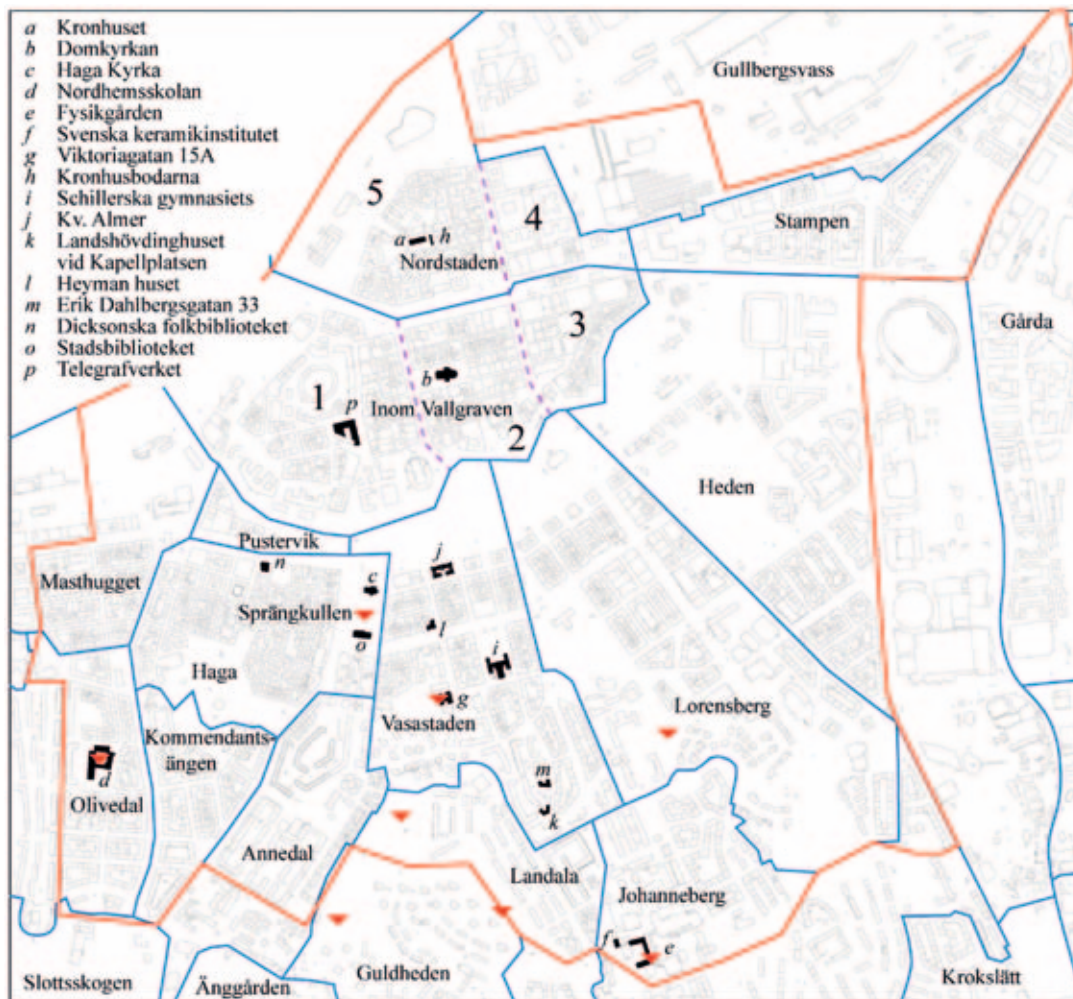
På detta följde stenstadsbegreppet, som fick genomslag i och med omhändertagandet av

Sundsvalls innerstad under 1970-talet.³ Jan-Bertil Schnell använde det 1977 i artikeln *Stenstad i trädistrikt* och följdes senare av en rad stadshistoriska arbeten.⁴ I Göteborg användes begreppet bland annat vid ett kommunalt seminarium 1983.⁵

Sten har emellertid under historiens lopp använts i allt byggande, även av trähus, och då som grund- och sockelsten samt i murstockar och skorstenar. Arkitekturhistorisk litteratur har i allmänhet inte specifikt behandlat detta, kanske beroende på att sådana byggnadsdelar inte ansetts höra till begreppet arkitektur utan endast betraktats som fundament till huset eller som tekniska element, i varje fall när det gäller hus före nationalromantiken och jugendepoken.⁶ Denna artikel belyser den tvärvetenskapliga information som kan utläsas ur just sockelsten med utgångspunkt från inventeringar i Göteborgs innerstad (Fig. 1).

Vid Göteborgs universitets geologiska institution har under flera år bedrivits en bergartsinventering av socklar i stadens centrala delar, vilken har använts inom undervisningen på grundnivå. Inventering har begränsats till observationer som kunnat göras från gatan i huvudsak i de stadsdelar som är belägna inom eller i nära anslutning till Vallgraven (Fig. 1). Inventeringen omfattar data från drygt 2 000 byggnader. Dessa härrör från tillkomsten av Göteborgs äldsta delar (Kronhuset från 1642, *a* i Fig. 1), fram till idag (Fig. 1, Tab. 1).

I en tidigare artikel har vi kombinerat geologisk och bebyggelsehistorisk kunskap och visat

FIGUR 1. Karta över Göteborgs centrala delar, med olika stadsdelar avgränsade med blå linjer. De två äldsta stadsdelarna, Nordstaden och Inom vallgraven, var uppdelade i fem områden (1-5) som avgränsades av kanaler. På slutet av 1800-talet fylldes de kanaler som låg i Östra och Västra Hamngatan igen. Dessa är markerade med violetta streckade linjer. Det undersökta området begränsas av en röd linje. Inom detta har 2 121 hus undersökts. Stenbrott som har konstaterats med observationer eller genom litteratur är markerade med röda trianglar. Detta är troligen endast en bråkdel av alla de stenbrott som har tagits upp och sedan försvunnit under hus och stadens gator.

hur den lokala stenbrytningen i Göteborg minskade i betydelse i konkurrensen med de industriella stenbrotten på bland annat Kinnekulle och i Närke, och att det kunde knytas till en förbättrad infrastruktur i form av först Göta kanal och sedan Västra stambanan.⁷

Syftet med föreliggande artikel är att tvärvetenskapligt beskriva sockelsten i centrala Göteborg utifrån frågeställningar om vilka bergarter som förekommer under olika tider, varifrån stenen har hämtats och hur länge de lokala sten-

brotten hade kvar en betydelse för byggandet. Att sockelsten har valts till studieobjekt beror på att sådan med bestämbara bergarter finns representerad från stadens grundande till idag.

Material och metod

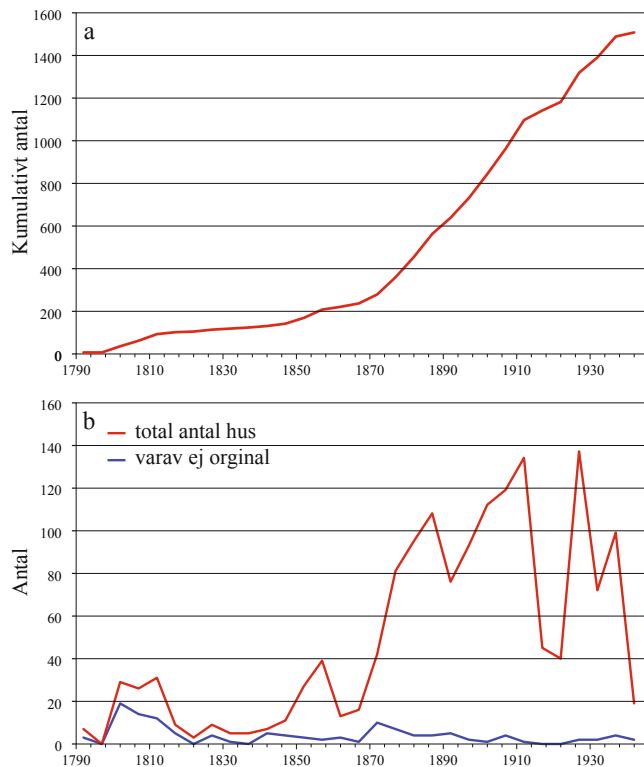
I denna artikel utgår vi ifrån 1 224 hus som är byggda efter 1793 (Fig. 2a), då en omfattande nybyggnadsfas inleddes som föranleddes av flera stadsbränder. Från tiden före 1793 finns dessut-

TABELL I. Förkortningar av stadsdelarna används för de individuella husbeteckningarna. Här anges antal hus totalt och äldre än 1793, inom intervallet 1793-1945 och yngre än 1944, och hur många som ej har originalsockeln kvar.

Område	kod	total	äldre än 1793	1793-1944	yngre än 1944	ej org.
Annedal	AD	89	0	60	29	4
Gullbergsvass	GV	14	0	9*	5	0
Haga	HA	244	4	99	141	5
Heden	HE	181	0	118^	63	3
Inom Vallgraven	IV	354	4	290*	60	88
Johanneberg	JB	136	0	114^	22	0
Kommendantsängen	KA	87	0	68	19	0
Lorensberg	LB	273	2	212	59	15
Landala	LD	50	0	20	30	1
Masthugget	MH	101	0	84^	17	5
Nordstaden	NS	128	21	68	39	19
Olivedal	OD	107	0	87	20	0
Pustervik	PV	16	0	9	7	3
Stampen	ST	105	3	60	42	3
Vasastaden	VS	236	0	214	22	2
Totalt		2 121	34	1 512	575	148

* varav ett hus rivet.

^ ett hus där det precisa byggnadsåret för ej känt men ligger inom intervallet 1793-1944.

om bara 35 byggnader i staden, varav fler än hälften med säkerhet inte har kvar sin ursprungliga sockel. Slutåret 1944 är satt på grund av att betong därefter blev totalt dominerande.

Kartläggningen har inriktats på att bestämma socklarnas bergart men omfattar även bedömningar av huruvida sockelstenen härrör från husets byggnadstid eller ej. Den undre kurvan i figur 2b visar andelen hus

FIGUR 2 a-b. Antal hus byggda inom undersökningsområdet under tidsintervallet 1793 till 1944. Diagram a visar expansionstakten i byggandet: den första ökningen motsvarar återuppbyggnaden efter stadsbränderna, den andra ökningen motsvarar den byggboom som inleddes under 1870-talet. Diagram b visar antalet idag bevarade byggnader från samma period, indelade i femårsintervaller (röd linje), och hus där den nuvarande sockeln inte är den ursprungliga (blå linje). Två stora inbromsningar märks under de två världskrigen.

där sockelmaterialet inte är ursprungligt.⁸ Det bör poängteras att eftersom socklar vanligtvis är smutsiga kan en bestämning ibland vara svår att göra. För att komplettera fältarbetet har därför så kallad gammaspektrometri tagits till hjälp där ett instrument mäter gammastrålning från kalium (K), uran (U) och thorium (Th) från bergarten, och som är diagnostiskt för framför allt bohustran.

Skriftliga källor har använts för att ta fram husens byggnadsår, beställare och arkitekter.⁹ Uppgifterna har kompletterats med information från arkivhandlingar i form av bygglovshandlingarna för nybyggnad och förändring.¹⁰ Även byggnaderna i sig kan svara på sådana frågor genom inbyggnadsårtal i sockelstenen.

Under senare tid har flera publikationer utkommit som varit till nytta för vårt arbete. I slutet av 1980-talet tog Riksantikvarieämbetet initiativ till en nationell kartläggning av sedimentära bergarter i byggnader, deras användning och känslighet för vittring till stöd för framtida konservering och utbyte av sten. Kartläggningen ägnade dock bara litet intresse åt sockelmaterialet som bara registrerades då det bestod av särskilda bergarter av intresse. Projektet resulterade bl.a. i Gunnel Fribergs och Barbro Sundnér's *Natursten i Byggnader* 1996 och i *Materialguiden*, 2013, men också i regionala rapporter, till exempel Stockholms stadsmuseums *Dekoratív fasadsten på Stockholms malmar. En bergarts- och skadeinventering*, 1993. Socklarna noterades men fokus låg på portaler och andra arkitekturelement. Till denna typ av litteratur hör också Ragnild Claessons och Anna Henningssons *Bemålad sten inom svensk kulturmiljövård. En studie av färg som ytskydd och kulturhistoria inom svensk stenkonservering och restaurering*, 2011.

Om natursten i äldre tiders byggande

Natursten har sedan medeltiden använts som byggnadsmaterial i såväl profant som kyrkligt byggande. Den i landet vanligen tillgängliga "gråstenen", det vill säga olika graniter och gnejser, var dock svårbruten i de fall den hämtades från fast urberg men enklare i form av lös

fältsten. En svårighet med stenbyggande var att det behövdes många människor för brytning och transport, och inte minst för stenens klyvning. Under medeltiden och 1500-talet användes gråsten främst vid kyrkobyggen och inom statligt byggande av befästningar. För det mer vardagliga byggandet kom gråsten däremot inte att få någon betydelse förrän under 1700-talet. Ett undantag fanns i det enastående gråstensbyggandet i kombination med kalkbruk på skånska herrgårdar med början redan under 1600-talet.¹¹

1700-talets statliga stenkampanjer blev början på naturstenens stora betydelse vid byggande av nya gårdar på landsbygden i södra Sverige. Anledningarna var skogsbrist och en önskan om mer varaktiga byggnadsmaterial. Gråstenen blev därefter och fram till början av 1900-talet vanligt förekommande främst inom lantbruket. Av tidens byggnadsläror, till exempel Carl Ståls *Utkast till lärobok i byggnadskonsten*, 1834, framgår att byggande fortfarande inte var någon enkel teknik och det allra svåraste var murning med oregelbunden gråsten.¹²

Utvecklingen tycks ha varit densamma i övriga Europa. Den tysk-brittiske arkitekturhistorikern Nikolaus Pevsner menar till exempel att gråstensbyggande förekom allmänt i mitten av 1700-talet i Northumberland i norra England trots att den lokala stenen var mycket hård och omöjlig att använda i alla sammanhang. Omfattningar gjordes därför alltid i ditforslad sandsten från andra delar av England.¹³

Något allmänt svenskt genombrott för gråstensfasader i bostadshus kom inte förrän i slutet av 1800-talet, främst med den nationalromantiska arkitekturen. Bland andra påvisade geologen Hjalmar Lundbom 1879 gråstens stora potential.¹⁴ Draghjälp kom också via modern amerikansk arkitektur, främst representerad av arkitekten Henry Hobson Richardson. I Göteborg fick denna gråstensarkitektur ett påtagligt genomslag kring sekelskiftet 1900 med bland andra arkitekten Hans Hedlund.

Stenstaden Göteborg

Göteborg grundades 1621 och till de första stora byggnadsverken hörde befästningar och sten-

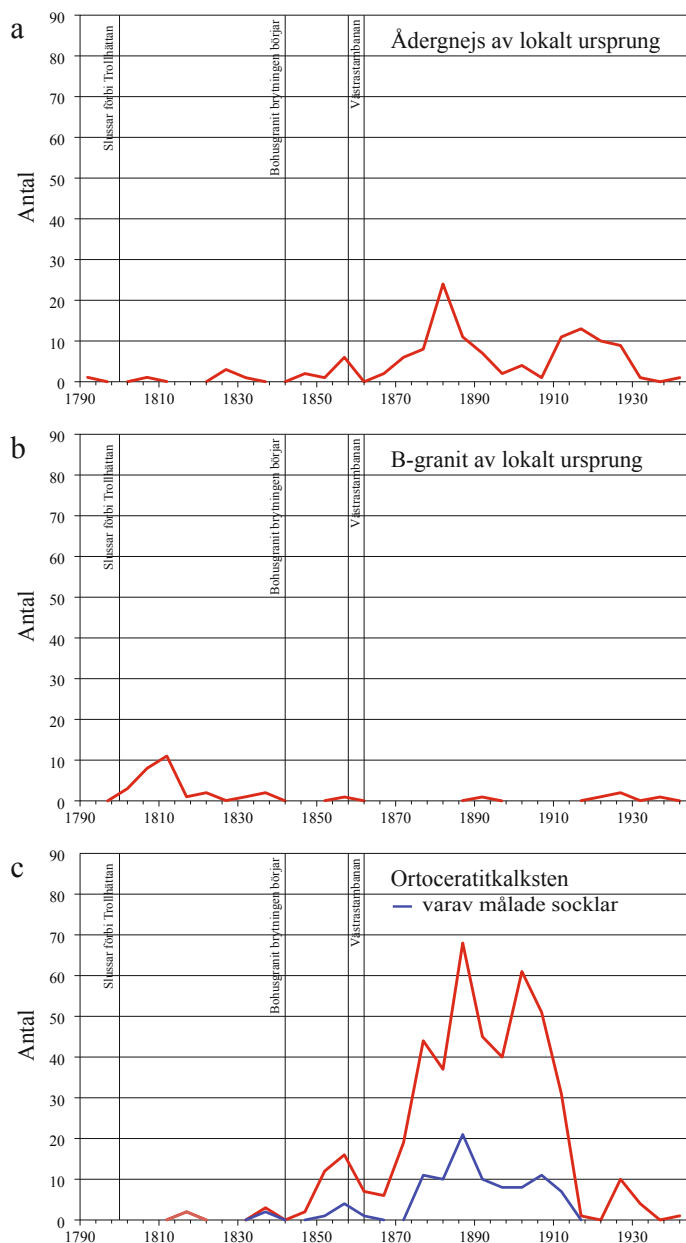
skodda kajer för vilka stora mängder sten åtgick. I staden ingick kanaler som delade in den i fem stadsdelar. Till största delen utgjordes dock bebyggelsen av hus i trä och korsvirke. Staden härjades flera gånger av bränder men tack vare att stadsdelarna (här benämnda område 1–5, se Fig. 1.) var åtskilda av kanaler brann vanligtvis bara en del i taget. En av de norra stadsdelarna ödelades vid två bränder 1669, varvid endast det så kallade Kronhuset skonades. År 1690 eldhärjades stadens rådhus, 1721 brann en hel stadsdel i söder och 1746 förstördes Tyska kyrkan, kommandantshuset, stadens barnhus och 196 privat-hus. Kvarteren runt kyrkan eldhärjades på nytt 1758. Område 3 brann till största delen ner 1792, Kvarnbergets fattigkvarter (inom område 5) året därpå och sedan följde bränder 1802 (område 2) och 1804 (område 1). 1813, slutligen, skedde den sista stora stadsbranden (område 4).¹⁵

I och med de senare bränderna började stadens styrande mer konsekvent tillämpa påbud om att nya hus skulle byggas i sten. Sådana påbud fanns redan men hade tidigare ignorerats.¹⁶ Elden förstörde även stenhus, men i vissa fall överlevde de helt eller delvis, såsom Kronhuset (*a* i Fig. 1). Gamla grunder kunde också återanvändas såsom vid återuppbyggnaden av Domkyrkan (*b* i Fig. 1) i början av 1800-talet.¹⁷

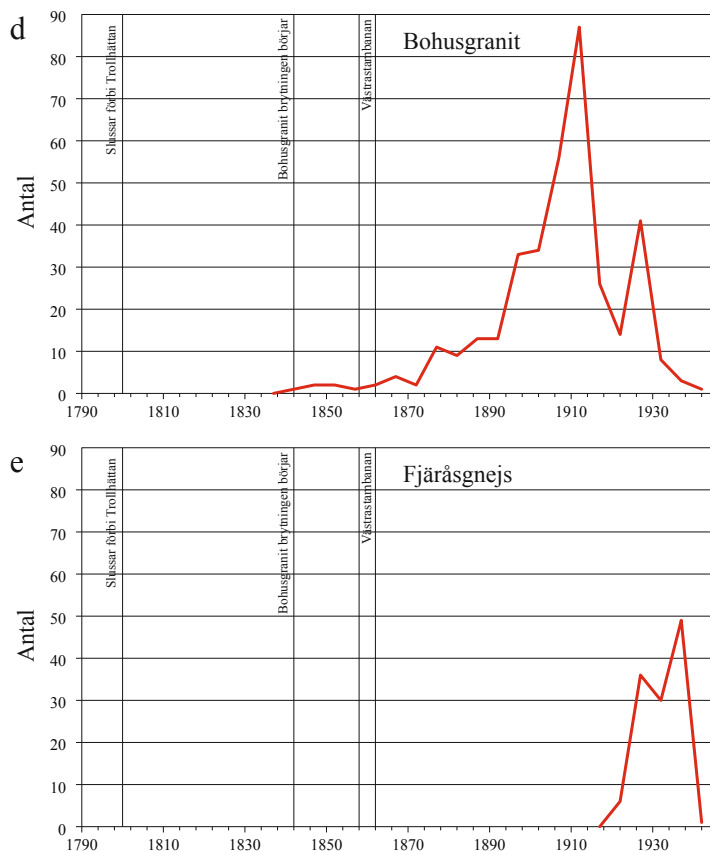
Efter att befästningsvallarna rivits under 1800-talets förra hälft började vallområdet bebyggas och utbyggnaden inom det centrala stadsområdet fortsatte fram till tiden för första världskriget. Tillväxten bromsades först under början av 1930-talet med den ekonomiska depressionen men även på grund av att stadsområdet hade blivit färdigexploaterat. Det fanns helt enkelt inte plats för fler hus. I figur 2a och 2b anges antalet nyuppförda hus kumulativt respektive per femårsperiod.

Den fem vanligaste bergarterna

Inventeringen har observerat femton olika bergarter som visar på en med tiden ökande variation. Fem huvudgrupper bergarter dominerar dock (Fig. 3), vilka tillsammans representerar 90 % av alla socklar: Ådergnejs, B-granit, Ortoceratitkalksten, Bohusgranit och Fjäråsgnejs. Efter

FIGUR 3, diagram a–c. De fem viktigaste bergartsgrupperna för sockelmaterial i Göteborg under tiden 1793–1944. De vertikala linjerna visar viktiga händelser som påverkat produktion och transport av stenmaterial. Diagram a: socklar av ådergnejs av lokalt ursprung, dock utan kännedom om den precisa platsen för stenbrottet. Diagram b: socklar av B-granit av lokalt ursprung. Diagram c: ortoceratitkalksten, framför allt från Västergötland (Kinnekulle och Billingen) och Närke. 20 % av dessa var målade (blå linje). Diagram d: socklar av bohusgranit, som började brytas kommersiellt 1842. Diagram e: Fjäråsgnejs, som slog igenom i och med Göteborgsutställningen 1923 då Götaplatsen fick sitt nuvarande utseende. (För diagram d och e se nästa sida.)

FIGUR 3, diagram d-e. För bildtext, se föregående sida.

1920 nyttades också några ytterligare bergarter, framförallt olika typer av skiffrar (Fig. 4).

Ådergnejs

Bergen i centrala och östra staden består av en grå ådergnejs som är förhållandevis lätt att klyva längs med ådringen. De veckande rödgrå ådrorna framträder tydligt i den annars i huvudsak grå gnejsen. Ådrorna består av kvarts och fältspat och bildades när urberget i samband med en bergskedjebildning utsattes för mycket högt tryck och hög temperatur djupt ner under jordskorpan. Berget smälte delvis upp och ansamlades i rödgrå kvarts- och fältspatrika ådror.

B-granit

I bergknallarna i de västra stadsdelarna finns en annan typ av gnejs, så kallad B-granit, även den i huvudsak grå, dock vanligen i en ljusare nyans än ådergnejsen. Texturen är vanligen medelkor-

nig och något ojämnkornig. I vissa områden är B-graniten porfyrisk och innehåller utspridda större kristaller av svagt rödfärgad fältspat. Den viktigaste skillnaden mot ådergnejs är att B-graniten är mer homogen och saknar de typiska ådrorna. Som sockelsten påträffas B-granit i huvudsak som rätvinkliga block.

Ortoceratitkalksten

Ortoceratitkalksten är grå eller röd och innehåller rikligt med fossiler av raka bläckfiskar (ortoceratiter). Den är en sedimentär bergart som är förhållandevis mjuk (lättbearbetad) och horisontellt skiktad, där skarvarna är lerrikare vilket gör att man lätt kan ta ut lager (kalkbankar). De mellanordoviciska lagren, med mindre lerinnehåll, är bäst för byggnadsändamål men så länge man använt den *liggande* har även de lerrika lagren fungerat. Om stenen däremot ställts på högkant har man valt de mest kalkrika lagren för att motverka vittring. Av undersökningen framkom att hela 460 (30 %) socklar har plattor ställda på högkant och att de ändå har hållit under lång tid.

Bohusgranit

Bohusgranit är den yngsta graniten (920 miljoner år) i det svenska urberget och bildar ett sammanhängande massiv från Lysekil till Sarpsborg i Norge (Fig. 5). Den har tämligen enhetlig mineralogisk sammansättning med en vanligtvis ljusröd till gråröd kulör. Även grå till blågrå nyanser förekommer. Texturen varierar från finkornig till grovkornig. På vissa platser har den också en så kallad porfyrisk textur, där större kristaller ligger utspridda i en mer jämnkornig matrix. Alla varianter har brutits sedan mer omfattande industriell brytning inleddes 1842 av bolaget C.A. Kullgren (senare C.A. Kullgrens Enka) på Bohus Malmön. Företaget fick snabbt många efterföljande konkurrenter.¹⁸

Fjäråsgnejs

Fjäråsgnejs finns inom ett tämligen begränsat område vid sjön Lygnern i norra Halland cirka 30 km från Göteborg (Fig. 5). Ursprungligen bestod den av olika bergarter och varierar därför i kulör och struktur. Den har vid två tillfällen

FIGUR 4. Förutom de fem stora bergartsgrupperna finns det socklar av andra bergarter. Av dessa (totalt 117 st.) utgör granit 33 st., icke lokal gnejs 24 st. och skiffer 38 st. Tiden fram till och med första världskriget dominerade granit (allt utom B- och Bohusgranit) och icke lokal gnejs de övriga bergarterna. Efter första världskriget börjar man använda skiffer, exempelvis från Grythyttan.

drabbats av uppvärmning, delvis smält och presats samman, vilket gett upphov till förskiffning som gjort stenen lätt att klyvas längs plan så att stora plattor kan tas ut. Brytning av Fjäråsgnejs började omkring 1917 och ett industriellt stenhuggeri startade året därpå.¹⁹ Verksamheten fick en lyckosam start i och med en stor beställning till Göteborgsutställningen 1923.²⁰

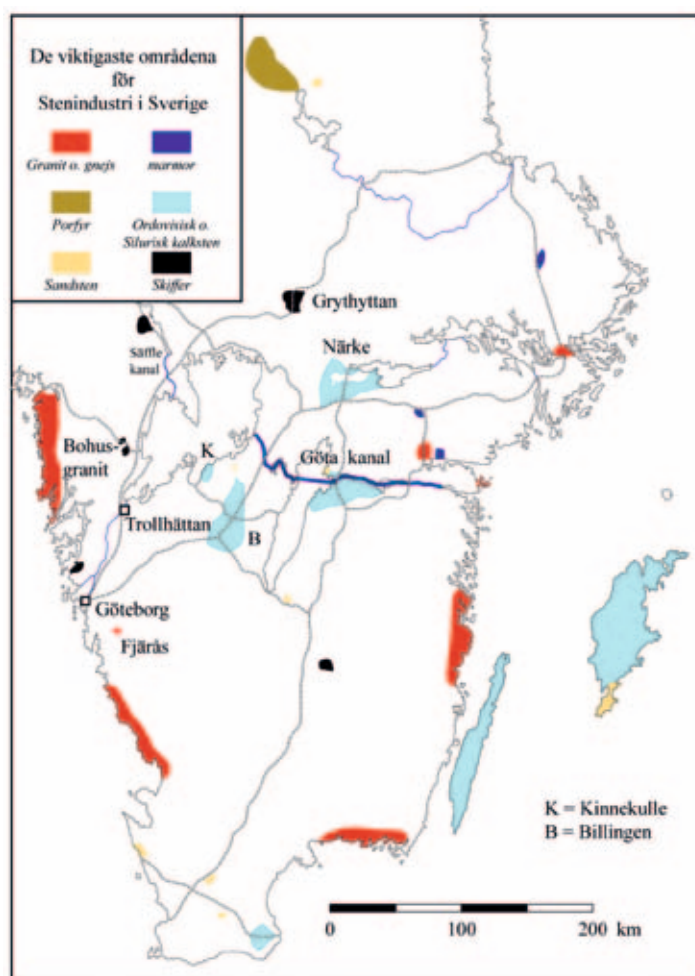
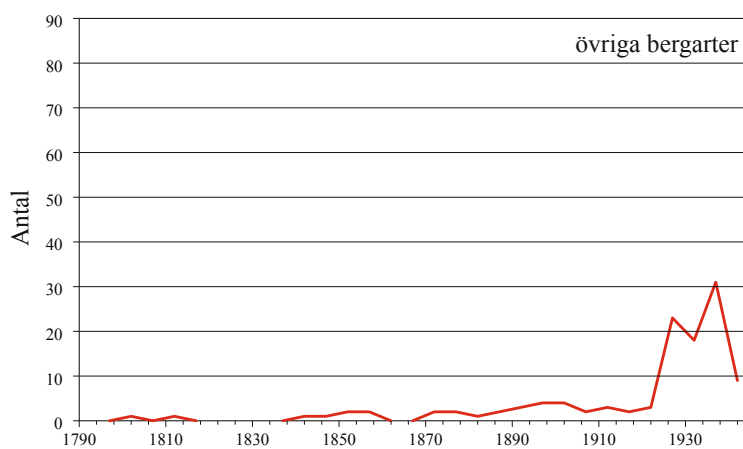
Ytterligare tre typer av lokala bergarter har påträffats i ett fåtal hus. Under 1850-talet användes en ljus grå gnejs från Råda socken i några hus, bland annat Haga kyrka (c i Fig. 1).²¹ Rådagnejsen är en variant av den ovan beskrivna ådergnejsen. I centrala Göteborg, mellan ådergnejsen och B-graniten, finns också ett stråk av röd gnejs som till exempel använts som sockelsten i murverk i Nordhemsskolan (d i Fig. 1).

Mindre kroppar av en gnejsig mörkt grå till svart bergart, så kallad amfibolit, finns allmänt i berggrunden i Göteborgsområdet. Även dessa har ibland använts som byggnadssten, bland annat inom Chalmersområdet (e och f i Fig. 1). Denna bergart kan man beskåda mycket fin i den sågade bergskärningen (2015) vid Chalmers hållplats.

Lokala stenbrott

Analysen visar att den dominerande andelen natursten som använts fram till början av 1800-talet kommer från lokala stenbrott inom en radie av någon kilometer från staden och från trakterna uppströms Göta älv. Där finns bergarter som är mer eller mindre förgnejsade, det vill säga med parallellställda mineralplan, som ger bergarten ett randigt utseende och gör den lätt att klyva. En annan viktig plats var stenbrottet vid Sanna hed, fem kilometer väster om centrala Göteborg.

Alltefter behov togs små lokala stenbrott upp. Material till förstaden Haga kom till ex-

FIGUR 5. Karta över de vid 1800-talets slut viktigaste förekomsterna av bergarter lämpliga för byggändamål samt över viktigare järnvägar och Göta kanal. Kartan är omritad efter en förlaga av Lundbohm (1888). Den har kompletterats med utbredningen av Fjäråsgnejsen, vilken började brytas i större skala direkt efter första världskriget.

FIGUR 6. Schillerska gymnasiet (i i Fig 1) har en sockel i Bohusgranit mot gatan. På denna står det inhugget att huset uppfördes 1886. Dock är detta inte helt rätt ty sockelstenen finns i en utbyggnad från 1911. Man har således flyttat på sockelstenen, troligen för att den inte skulle bli gömd. FOTO: Erik Sturkell.

empel från en höjd benämnd Sprängkullen (Fig. 1). Då kullen var borta togs platsen i anspråk för en park och uppförandet av Hagakyrkan, invigd 1856. De största enskilda stenbrotten under 1800-talets första hälft var emellertid de då övergivna försvarsanläggningarna, vars stenblock återanvändes i annat byggnad.

De lokala stenbrotten har till stor del försvunnit i takt med att staden vuxit, men det finns fortfarande platser med spår av verksamhet, bland annat i form av plåtåer i berget Blomsterås (Fig. 1) vid Besvärgatan i södra Vasastaden och vid det intilliggande vattentornet, där det finns inristningar som stenbrottsarbetarna har gjort.

Bergarterna i de lokala stenbrotten varierar. Intill huset vid Viktoriagatan 15 i Vasastaden har brytning av gnejs förekommit före husets tillkomst under 1890-talet (g i Fig. 1). Huset är inskuret i Fogelberget (Fogelbergsparken eller Utsiktsplatsen) men har i fasaderna Bohusgranit

och Ordovicisk kalksten. Var den utbrutna ådergnejsen har använts är okänt, men det är vanligt att lokalt utbrutet material använts i husgrunder och det är endast synligt inifrån. I källaren av hörnhuset vid Karl Gustavsgatan-Föreningsgatan finns exempel på detta, ådergnejs på insidan och en sockelsten av ortoceratitkalksten.

Lokalt bruten gnejs nyttjades långt fram i tiden. Under den nationalromantiska epoken i början av 1900-talet användes den särskilt ofta för att betona både det rustika och anknytningen till svensk natur (Fig. 3a). Berget där Nordhemsskolan (d i Fig. 1) nu står kallades tidigare Kråkstadsberget och var endast glest bebyggt. Skolan byggdes 1914-17 i nationalromantisk stil, materialet till de robusta terrassmurarna togs på plats.²² Skolan står på den röda gnejs som finns i bergshöjderna. Det yngsta exemplet på lokalt bruten sten, som vi funnit, är inom Chalmersområdet, bland annat i Fysikgården (e i Fig. 1) och i murarna längs uppfarten till Svenska ke-

FIGUR 7. Landshövdingehuset vid Kapellplatsen (k i Fig. 1), byggt 1887, har en grå ortoceratitkalksten som sockel. Kalkstensblocken står på högkant vilket medfört en ödesdiger vittring. Särskilt sker detta om kalken är märblig (lerig). Man har målat kalkstenen, troligen för att skydda den, dock har det inte hjälpt i detta fall. Kalkstensytornas karaktäristiska textur går här att urskilja bakom den tunna målningen. FOTO: Erik Sturkell.

ramikinstitutet (f i Fig. 1). Dessa tillkom under 1920-talet och stenen är en amfibolit som endast finns mycket lokalt.

På initiativ av Riksantikvarieämbetet genomfördes under tidigt 90-tal en kartering av byggnadssten i Stockholm, i vilken också sockelmateriäl inkluderades. I denna undersökning hittades två hus med ortoceratitkalksten.²³ Undersökningen har senare kompletterats med inspektion av 862 hus (byggår 1800–1944) i Vasastaden och Norrmalm. I den senare undersökningen har ytterligare tre socklar av ortoceratitkalk konstateras. Kring Humlegården har ytterligare två hus hittas, men här har inte alla hus inspekterats. Sammanlagt har färre än tio socklar med ortoceratitkalksten observerats i Stockholm.

Ortoceratitkalksten som billig handelsvara

Fram till 1800-talets mitt användes uteslutande

grovt huggen gnejs och fint huggen (eller sågad) B-granit i Göteborg. Därefter började dock ortoceratitkalksten snart bli vanlig. Denna var i huvudsak hämtad från Kinnekulle och fraktad till staden med båt efter att Trollhättesslussarna blev klara år 1800. Av de 1 225 husen i denna undersökning har 460 ortoceratitkalksten i sockeln.

Att en så stor andel av socklarna består av ortoceratitkalksten var tidigare okänt. Även i socklar från slutet av 1700-talet förekommer idag ordovicisk kalksten, men de flesta av dessa hus är ombyggda och sockelmaterialet är inte ursprungligt. Kronhusbodarna (h i Fig. 1) är ett exempel på detta där sockeln är klädd med ortoceratitkalksten utanpå ådergnejs.

Från och med mitten av 1800-talet tycks ortoceratitkalksten ha använts flitigt i socklar mot innergårdar och i arbetarbostäder. Det indikerar att den var ett billigare alternativ till annan sten. Exempelvis har Schillerska gymnasiet (i i Fig. 1 och Fig. 6) och bebyggelsen i kvarteret Almer

FIGUR 8. Under nationalromantiken fick den lokala gnejsen en renässans, såsom i det påkostade landshövdingehuset vid Erik Dahlbergsgatan 33 (*m* i Fig. 1). FOTO: Erik Sturkell.

i Vasastaden (*j* i Fig. 1) socklar i Bohusgranit mot gatan men i ortoceratitkalksten mot innergården. Av de 36 landshövdingehus som byggdes före 1914 har 34 sockel av grå kalksten, vilket tyder på att man till dessa enklare bostäder använde det billigaste materialet. I Haga finns, förutom ett antal landshövdingehus, 23 trähus från 1800-talet. Sockelmaterialet i de åtta äldsta består av lokal gnejs, medan de fyra yngsta från 1860-talet har en sockel av ortoceratitkalksten. Vad som döljer sig under putsen på de övriga elva är inte känt.

Av 460 hus med kalkstensplattor är 20 % bemålade. Det är hus som är uppförda mellan 1870 och 1915 och orsakerna är sannolikt både att man önskade en enhetlig färgsättning av huset och att man hade problem med vittring, särskilt om man ställt kalkstenen på högkant (Fig. 7). *k* i Fig. 1.

Kalksten framstår tydligt genom undersökningen som det billigare men mindre hållbara materialet, även om den ibland också använts i mer påkostade hus, till exempel i Heymanska villan (*l* i Fig. 1). Här har emellertid sten av bättre

kvalitet nyttjats som inte påvisar någon märkbar vittring. Även i de nationalromantiskt präglade landshövdingehusen utmed Erik Dahlbergsgatan från 1914–1915 (i området kring *m* i Fig. 1) har en röd kalksten från Kinnekulle använts.

Richardsson som arkitekternas ideal

Granit och gnejs (främst ådergnejs Fig. 3a och 8) blev under jugendepoken och nationalromantiken ett attraktivt byggnadsmaterial och i regel användes betydligt större och ofta omsorgsfullt huggna block än tidigare. Influenser kom från USA och framförallt den i Chicago verksamme arkitekten Henry Hobson Richardsson. Dennes tunga gråstensarkitektur påverkade många skandinaviska arkitekter, som Lars Sonck och Eliel Saarinen i Helsingfors, Ferdinand Boberg i Stockholm och Hans Hedlund i Göteborg. Hedlund mötte den nya stenarkitekturen vid världsutställningen i Chicago 1893 och kom att snabbt införa de amerikanska idealen i Göteborgs stadsbild. I den nordiska jugendarkitekturen blev resultaten ofta en kombination av gråsten och timmer men i Hedlunds göteborgsbyggnad

der sammanföll de nordiska jugendsträvandena totalt med den amerikanska stenarkitekturen.²² I synnerhet framstår Dicksonska folkbiblioteket från 1897 (*n* i Fig. 1), Stadsbiblioteket från 1900 (*o* i Fig. 1) och Telegrafverket från 1909 (*p* i Fig. 1), som självsäkra styrkeprov i bohusgranit, Ortoceratitkalksten och rött tegel och uppvisar tydliga kontakter med den internationella jugendstilen i framförallt Finland och USA.

Slutsatser

Inventeringen av sockelsten har visat att 90 % av alla ursprungliga naturstenssocklar i Göteborgs innerstad från perioden 1793–1944 utgörs av enbart fem olika bergarter och att andelen hade blivit ännu högre om undersökningen avslutats 1919. Stenen kommer dels från lokala stenbrott, dels från stenbrott i andra orter varifrån den fraktats till Göteborg med järnväg eller båt.

I en tidigare artikel har vi visat att tillkomsten av Göta kanal och Västra stambanan spelade stor roll för möjligheterna till att köpa råvaror. Tillsammans med den industriella stenindustrin i Bohuslän och senare i norra Halland kunde byggsten levereras till staden till en låg kostnad. Denna industriella produktion konkurrerade dock inte på länge ut de lokala stenbrotten. Inventeringen har istället visat att även dessa levde kvar parallellt vid sidan om den storskaliga stenindustrins produkter ända fram till början av 1920-talet. Med hjälp av inventeringen har vi således kunnat visa en mera nyanserad bild av

produktionen av byggsten under 1900-talet. De lokala stenbrotten fortlevde nästan lika länge som de industriella och båda kollapsade av samma orsak, betongens väg mot total dominans.

ERIK STURKELL är professor i tillämpad geofysik vid Institutionen för geovetenskaper vid Göteborgs universitet.

erik.sturkell@gvc.gu.se
Göteborgs universitet
Box 100, 405 30 Göteborg

ULRICH LANGE är docent och universitetslektor vid Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet.

ulrich.lange@conservation.gu.se
Göteborgs universitet
Box 100, 405 30 Göteborg

THOMAS ELIASSON är statsgeolog vid Sveriges geologiska undersökning, SGU, i Göteborg.

thomas.eliasson@sgu.se
Sveriges geologiska undersökning
Guldhedsgatan 5A, 413 20 Göteborg

MD. TARIQUL ISLAM är doktorand vid institutionen för geovetenskaper, Göteborgs universitet.

tariqul.islam@gvc.gu.se
Göteborgs universitet
Box 100, 405 30 Göteborg

Noter

- 1 Rentzhog 1967.
- 2 Lindahl 1972.
- 3 Sundborg 2001.
- 4 Schnell 1977.
- 5 Göteborgs stadsbyggnadskontor 1983
- 6 Se t.ex. Wirsin & Rosvall 2004.
- 7 Sturkell, Lange, Eliasson 2014.
- 8 För hus från tiden före 1792 har det varit svårt att fastställa huruvida sockelmaterialet är samtida eller ej. I den statistiska behandlingen har därför dessa hus exkluderats.
- 9 Lönnroth 1973; Lönnroth 1999.
- 10 En viss osäkerhet finns i studien då handlingarna anger år för bygglov vilket inte alltid är identiskt med byggår. För att avgöra variationens storlek utnyttjades information på husen, till exempel då byggåret är inhugget i sockeln eller som en del av fasaden, vilka har gjorts i samband med själva bygget. Äldre fotomaterial visar emellertid att vissa årtal har satts upp eller målats på fasaden i efterhand. I regel skiljer dock inte mer än ett eller två år från bygglovet och det är som finns angivet på huset.
- 11 Lange 2008.
- 12 Om profant stenbyggande i Skåne under förindustriell tid, se Arcadius 2002 och Lange 2009 samt om andra landskap, se Werne 1993.
- 13 Pevsner 1957, s. 13.
- 14 Ringbom 1987, kapitel 3.
- 15 Dahl 1989, s. 147-164.
- 16 Kjellin 1965; Fredberg 1921, s. 637.
- 17 Tollbom 1980.
- 18 Sandberg 1942.
- 19 Göteborgsköpmannen Pontus Nilsson lade vid tiden märke till att kyrkogårdsmuren i Fjärås var uppbyggd av platta stenar och såg en potential i dessa, vilket lade grunden för en industriell brytning.
- 20 Andersson 1991.
- 21 <https://www.svenskakyrkan.se/haga/om-hagakyrkan>, hämtad 2016-03-14.
- 22 Lönnroth 1999, s. 189.
- 23 Lindkvist 2013.

Käll- och litteraturförteckning

Informant

Benno Kathol, Stockholm 2014, stadsgeolog vid Sveriges Geologiska Undersökning.

Otryckta källor

Göteborgs stad

Stenstaden 1983. Referat från ett seminarium, *Göteborgs stadsbyggnadskontor*.

Göteborgs stadsmuseum

Lönnroth, Gudrun, 1973, Bebyggelsehistoriska undersökningar i Västsverige 1973, *Rapport 4, Vasastaden-Lorensberg i Göteborg*.

Lönnroth, Gudrun, 1999, *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse – ett program för bevarande, del 1*.

Stadsmuseet i Stockholm

Nilsson, Urban & Schönback, Hedvig, 1993, *Dekorativ fasadsten på Stockholms malmar. En bergarts- och skadeinventering*.

Tryckta källor och litteratur

Andersson, Ella m.fl., 1991, *Fjärås, bygd att vårda*.

Arcadius, Kerstin, 2002, "Stenvägg utåt vägen. Gårdarnas nya byggnadsmaterial", *Skånes hembygdsförbunds årsbok*.

Claesson Ragnhild & Henningssons Anna, 2011, *Bemålad sten inom svensk kulturmiljövård: en studie av färg som ytskydd och kulturhistoria inom svensk stenkonservering och restaurering*.

Dahl, Olga, 1989, "Stadsbor i gångna tider", *Sveriges Släktforskarförbunds årsbok*.

Fredberg, Carl R.A., 1921, *Det gamla Göteborg: lokalhistoriska skildringar, personalia och kulturdrag – den inre staden (del II)*. Faksimilupplaga 1977.

Friberg, Gunnel & Sundhén, Barbro, 1996, *Natursten i byggnader, Stockholm och Södermanlands län*.

Kjellin, M., 1965, *Kvarteret Kommersrådet i Göteborg – dess historia fram till våra dagar*.

Lange, Ulrich, 2008, *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar. Idéhistoriska speglingar i lantbrukets arkitektur*.

Lindahl, Göran, 1972, *Trästad och stenstad: Tradition och förändring i nordiskt stadsbyggande*.

Lindqvist, Håkan, 2013, *Göteborgsarkitekten Hans Hedlund: uppsatser, byggnadsbeskrivningar och verkförteckning*.

Lundbohm, Hjalmar, 1888, *Några upplysningar om Sveriges stenindustri, till Sveriges Geologiska Undersökningsutställning i Köpenhamn 1888*.

Lönnroth, Gudrun, 1999, *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg, del 1*.

Lönnroth, Gudrun & Ejderoth-Linden, Stina, 2003, *Hus för hus i Göteborgs stadskärna*.

Materialguiden, 2013, *Rapport från Riksantikvarieämbetet*.

Pevsner, Nikolas, 1957, *The Buildings of England. Northumberland*.

Rentzhog, Sten, 1967, *Stad i trä. Panelarkitekturen – ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria*.

Ringbom, Sixten, 1987, "Stone, Style and Truth: The vogue for natural stone in Nordic architecture 1880-1910", *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift*, 91.

Sandberg, Torsten, 1942, *Granit AB C.A. Kullgrens Enka 1842-1942*.

Schnell, Jan-Bertil, 1977, "Stenstad i trädistrikt. En kort Sundsvallshistorik", *Stadsbyggnad 1977:7-8*.

Sturkell, Erik, Lange, Ulrich, & Eliasson, Thomas, 2014, "Stenen berättar stadens historia", *Byggnadskultur* 2.14.

Sundborg, Peter, 2001, *Ornament och makt: Sundsvall från trästad till stenstad*.

Tollbom, Arne, Jonsson, Perolow & Åström, Gillis, 1980, *Gustavi Domkyrka, Utvändiga reparationer 1978-80, Dokumentation av utförda arbeten*.

Werne, Finn, 1993, *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadskick på landsbygden i Sverige*.

Wirsin, Ingrid & Rosvall, Jan (red.), 2004, *Göteborgs stenstad*.

Geological building history – stone plinths in central Gothenburg

By Erik Sturkell, Ulrich Lange, Thomas Eliasson & Md. Tariqul Islam

Summary

Studying the use of stone over time gives insight into the development of architecture and infrastructure alike. A study of just over 2 000 buildings in central Gothenburg found that 1224 buildings dating from 1800-1944 have stone plinths. Thereafter concrete became the predominant material. The prevalence of stone in buildings varies over time, the only constant being its use in plinths. In some periods the plinth was not integral to a building's design and simply formed the foundation; at other times the plinth would interact with the architecture of a building. Following several city-wide fires in the late 18th and early 19th centuries, existing regulations began to be enforced banning timber buildings in the area enclosed by the city moat. The present study has analysed all buildings erected after this date. The use of stone in the facades of the "new" city was limited to architectonic details such as portals, columns and window surrounds, mainly in public buildings and private palaces. Towards the end of the 19th century, stone became an important part of the language of the facade, mainly in terms of art nouveau and romantic nationalism but also in 1920s classicism. Five rock types predominate. Two were local: dark, veined gneiss and red-

grey gneiss. The other three were transported from further afield: limestone, Bohus granite and Fjärås gneiss. These main types account for 90% of all plinths until the end of the Second World War. When Gothenburg was built in the 17th century, stone was sourced locally or in the immediate vicinity. The earliest stone structures were the ramparts, which following their demolition in the early 19th century were used as "quarries". Later in the century local quarries opened on the city's hillsides, after which the ground was levelled off and built on. This local stone was a type of gneiss that was difficult to work. With the enlargement of the locks in Trollhättan and the coming of the railways, limestone became available, first from Västergötland, later from Närke. Of the buildings studied, 460 (30%) have limestone plinths. In 1842 Bohus granite was quarried for the first time, yet its heyday came in the late 19th and early 20th centuries when it saw use in both facades and plinths. In the era of romantic nationalism and 1920s classicism, locally quarried gneiss enjoyed a renaissance and after the First World War, Fjärås gneiss from northern Halland was finally introduced.

Keywords: Plinths, infrastructure, Gothenburg, dimension stone, rocks, architecture

Nobel Center – ett hot mot riksintresset Stockholm

Kristina Berglund

Projektet Nobel Center på Blasieholmsudden i Stockholm engagerar medborgarna i ovanligt hög grad och har väckt stor debatt i media. Under detaljplane-processen har många hundra kritiska yttranden inkommit från fastighetsägare, organisationer och enskilda vid båda remisskedena – samrådet respektive granskningen.¹ Projektet har ventilerats i ett stort antal tidningsartiklar. Demonstrationer har arrangerats vid två tillfällen. Ett välbesökt seminarium, där förslaget s efekter belystes, ordnades av Svenska byggnadsvårdsföreningen med stöd av Urban City Research våren 2015. Trots detta tycks Stockholms politiska ledning inte tveka att genomföra projektet – mot en stark opinion, mot avstyrkan från tunga sakägare, miljöorganisationer och remissinstanser och dessutom med påtagliga brister och oklarheter i förslaget. Jag kommer i denna artikel att beskriva hur jag uppfattar förslaget s konsekvenser och avslutningsvis diskutera några principiella frågor som projektet aktualiserar.

Effekter för stadsbilden

Nobel Center är tänkt att bli en 32 meter hög byggnad i sex våningar

och därutöver två källarvåningar. För byggnadens fasader föreslås glas och mässingsfärgat stål. Byggnaden skulle genom sin stora skala komma att sticka upp över stenstaden och dominera i inramningen av vattenrummet på ett sätt som slår knockout på omgivningen i stället för att berika stadsbilden. Det reducerade fasadspråket skulle kraftigt avvika från angränsande stenstadskvarter, vilket ytterligare accentuerar bristen på samspel med omgivningen. Dessutom skulle byggnaden skymma andra monumentalyggnader och försvaga deras roll i stadsbilden. Detta gäller främst Nationalmuseum som, när det stod klart på 1860-talet, var den dittills största byggsatsningen i Stockholm efter Slottet.

Uddens mjuka avslutning mot vattenrummet i samklang med Skeppsholmen skulle ersättas av en groteskt stor volym som kraftigt påverkar viktiga siktlinjer genom stadsdelarna främst från Strandvägen, Galärvarvet och Katarinavägen. Den väl sammanhållna inramningen av Nybrovikens vattenrum skulle brytas sönder och det vackra hörnkvarteret Hovslagargatan/Nybrokajen skulle skymmas. Den välbevarade hamnmiljön från 1800-talet på Blasieholmens östra

sida skulle uttraderas, ett viktigt stadsbyggnadselement som vittnar om Stockholms historia från den tid när sjöfarten var ett livsvillkor för staden.

Blasieholmen ingår i område av riksintresse för kulturmiljövården: *Stockholms innerstad med Djurgården (AB 115)*. Några viktiga uttryck för riksintresset som berör planområdet är

- den täta och enhetliga stenstadsbebyggelsen
- stadssiluetten med den begränsade hushöjden
- Stockholmska särdrag som fronten mot vattenrummen
- vyerna från viktiga utsiktspunkter, blickfång, kontakten med vattnet
- hamnanläggningar från skilda tider och byggnader som hör ihop med flottan och sjöfarten.

De utmärkta analyser av projektets konsekvenser för riksintresset som finns i stadens och Stockholms stadsmuseums utredningar har inte fått något genomslag i planförslaget – tvärtom nedvärderas snarare analysresultaten i planbeskrivningen.² Många av uttrycken för riksintresset skulle enligt min mening skadas påtagligt genom projektets förödande effekt på stenstadens avslutning, siluetten,

fronten mot Nybrovikens vattenrum och vyerna samt genom att Blasieholmsuddens historiska karaktär och roll i stadsbilden uttraderas.

Hamnmiljön, en del av stadens historia

Den välbevarade hamnmiljön vittnar om Stockholms historia från den tid när sjöfarten var grunden för handelsutbyte och tillväxt. Blasieholmsudden har sedan medeltiden varit en marin miljö med anknytning till skeppsnäringen. Organisationen av verksamheten under 1800-talet kan ännu avläsas genom byggnadernas placering kring hamnplanen och den stensatta kajen som binder samman Blasieholmen med övriga kajer runt Nybroviken och Strömmen.

Kok- och våghuset från 1832, där gods vägdes och hamnfolket lagade

ÖVRE BILDEN: Vy från Nybroviken mot Blasieholmsudden och Nobel Center.
FOTOMONTAGE: David Chipperfield Architects.

UNDER: Blasieholmsudden idag med den välbevarade hamnmiljön med tullhuset och magasinerna. FOTO: Lennart Johansson/Stadsbyggnadskontoret.

Tullhusets norra fasad. Att flytta byggnaden till annan plats, som föreslagits, är ingen lösning eftersom byggnaden då skulle brytas ur sitt historiska sammanhang. FOTO: IJ, SSMDIG012787.

sin mat, är byggnadsminne och kommer att bevaras medan övriga byggnader avses rivras. Tullhuset från 1876 är det enda bevarade exemplet från sin tid. Huset är ritat av den namnkunnige arkitekten Axel Fredrik Nyström som även skapat t.ex. Gamla riksarkivet på Riddarholmen, Gamla Sjökrigsskolan på Skeppsholmen, Johannes brandstation, Gävle teater och ett antal kyrkor. Han var också slottsarkitekt på Drottningholm. Magasinsbyggnaderna från 1910 har en utformning som troligen är inspirerad från Lübeck, och de är de enda bevarade byggnaderna i Stockholm i sitt slag. Enligt stadsmuseets kulturhistoriska klassificering är tullhuset och de två magasinsbyggnaderna särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konst-

närlig synpunkt (grön klass). Enligt plan- och bygglagen ska bebyggelse med sådana värden skyddas vid planläggning och får inte rivras.

Trots dessa höga kulturhistoriska värden föreslås att den sjöfartsanknutna helhetsmiljön utraderas med motiveringar i planbeskrivningen som att "stadsbyggnadskontoret anser att de

värden som tillkommer när detaljplanen förverkligas överstiger de värden som befintliga byggnaderna besitter", att området ligger på Nationalmuseums baksida som beskrivs som ett "ruffigt verksamhetsområde" samt att planförslaget innebär att "torget har möjlighet att utvecklas till ett nytt stadsrum med vattenkontakt, vilket är positivt för staden som helhet".

Argumentationen är märklig – alla inser ju vilken fantastisk möjlighet som erbjuds att utveckla Blasieholmsudden med dess befintliga

Befintliga byggnaders kulturhistoriska klassificering.

Blått = byggnadsminne, byggnadsminnesklass.

Grönt = särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt.

Märk att definitionen av grön markering ordagrant överensstämmer med lagtexten för byggnader som inte får förvanskas eller rivras (PBL 8 kap 13§ och 9 kap 34§).

Utdrag ur Kulturhistorisk klassificering för Stockholms innerstad utförd av Stadsmuseet i Stockholm och Stockholms stadsbyggnadskontor.

Ett av magasinerna år 1910. De befintliga hamnbyggnaderna skulle, om de bevaras, kunna användas för många tänkbara publika ändamål.

FOTO: SSM D6891.

byggnader och unika kontakt med vattenrummet till en attraktiv offentlig mötesplats mitt i stadskärnan – utan Nobel Center! Nobel Center kan byggas på annan plats men denna hamnmiljö med dess tidsdjup i stadens historia kan aldrig återställas.

Kollektivtrafik

Nobel Center kommer att alstra mycket trafik på det trånga gatunätet på Blasieholmen. Det kan bli fråga om 30 bussangöringar per dag med många bussar per timme i samband med olika evenemang. I trafikutredningen som hör till planförslaget anges att kollektivtrafiken inte kan lösas med enbart buss utan måste kompletteras med båttrafik.³ Det finns heller ingen plats inom rimlig närhet i centrala staden för parkering av turistbussarna. Man får hoppas att avsikten inte är att parkera bussarna på det planerade torget på hamnplanen. Det finns nämligen inget hinder för detta efter den ändring av planbestämmelsen som gjordes i granskningsförslaget till detaljplan.

Allt fler kryssningsfartyg med turister kommer till Stockholm. Der råder redan idag stora problem med framkomlighet och parkeringsmöjligheter för det ökande antalet turistbussar i stadskärnan. Om Nobel Center byggs på Blasieholmen förvärras problemen ytterligare. I trafikutredningen anges vidare att det överhuvudtaget krävs en utökad båttrafik i innerstaden för de stora turistströmmarna. Blasieholmsudden har stor betydelse för sjöfarten, bland annat för skärgårdstrafiken, och är en av få återstående hamnar som skulle kunna användas för en utökad båttrafik i framtiden. Frågan om möjligheten till ökad båttrafik är dock inte utredd. Kollektivtrafikfrågan är således inte löst i planförslaget trots att planärendet i skrivande stund är på väg till kommunfullmäktige för antagande, dvs. kommunens slutliga beslut.

Grundvattenfrågan och arkeologiska utgrävningar

Eftersom all schaktning under två meter kan innebära kontakt med grund-

vatten måste vatten pumpas bort under byggtiden. Befintliga byggnader på Blasieholmen är delvis grundlagda på träpålar vilket innebär att det finns risk för skador på husgrunderna genom sättningar i leran och uttorkning av träpålarna. Lastbilstransporterna av cirka 75 000 kubikmeter schaktmassor – cirka 6 000 lastbilar, 30 transporter per dag – skulle under lång tid komma att innebära en stor påfrestning på gatunätet och närmiljön både på Blasieholmen och i centrala Stockholm i övrigt.

Marinarkeologisk expertis menar att det inte är otroligt att Johan III:s flotta finns i kulturlagren, vilket kan leda till tidskrävande och kostsamma utgrävningar och därmed mångårig bortpumpning av vatten och försenat bygge. Ju längre tid med sänkt grundvattennivå desto större är risken för skador på grunderna för angränsande byggnader.

Det är anmärkningsvärt att en miljökonsekvensbeskrivning för grundvattenfrågan ännu inte upprättats när detaljplanen kommit så långt. En arkeologisk förundersökning borde också ha genomförts i tidigt skede eftersom det inte är osannolikt att ett omfattande maritimt kulturarv kan påträffas på denna plats. Viktiga aspekter för genomförandet är således outredda och har därmed undantagits från den demokratiska processen.

Avsikten med projektet

Läget för Nobel Center på Blasieholmsudden har således stora brister

och oklarheter. Många frågar sig vad avsikten är bakom projektet.

Av den lokaliseringstudering som ingår i planhandlingarna framgår att flera mycket lämpliga lägen har avvisats med hänvisning till ocentralt läge.⁴ Varför gjorde man överhuvudtaget utredningen om endast det centrala läget på Blasieholmen kunde accepteras?

Nobel Center omfattar cirka 18 000 kvadratmeter bruttoarea.⁵ Ordföranden och vd:n i Nobelstiftelsen hoppas att 80 procent av huset ska disponeras för utställningsverksamhet, vetenskapliga möten och program m.m. (DN 2015-12-07). Detta skulle innebära en yta om ca 14 500 kvadratmeter bruttoarea, en yta som motsvarar cirka 70 procent av Nationalmuseums totala bruttoarea i samtliga våningsplan. Nobelmuseet har inga stora samlingar. Hur ska dessa stora lokaler kunna fyllas med utställningar och annan Nobelanknuten verksamhet? Varför duger inte det fina konserthuset ritat av Ivar Tengbom för prisutdelningen? Varför negligeras trafikutredningens slutsatser om att kollektivtrafiken inte kan lösas på ett bra sätt? Oroar man sig inte för de höga kostnader som osäkerheterna i projektet kan komma att medföra?

Det finns därför grund att fråga om det finns helt andra avsikter än de redovisade. Mats Persson skriver att tanken kanske är att förbättra finanserna för Stiftelsen genom att sälja huset på Sturegatan och/eller hyra ut större delen av Nobel Center, eller kanske t.o.m. så småningom sälja Nobel Center till ett fastighetsbolag

(DN 2015-12-05). Det torde inte vara svårt att hyra ut lokaler till höga hyror i ett hus med Nobels namn i det extravaganta läget mitt i stadskärnan. Under alla omständigheter verkar det osannolikt att mer än en bråkdel av byggnaden kommer att disponeras av verksamheter knutna till Nobel. Är anledningen till alla oklarheter att om denna dolda agenda såg dagens ljus skulle guldkartongen aldrig kunna komma till stånd på en av stadens mest centrala tomter?

Nobel Center aktualiserar också några principiella frågor:

Den kumulativa effekten på siluetten, ett av uttrycken för riksintresset

Nobel Center är inte det enda projektet i Stockholm som hotar riksintresset. Några andra exempel är *Waterfront Congress Centre* som otillbörligt försvagar stadshusets dominans i stadsbilden – stadshuset som är en av de viktigaste symbolbyggnaderna i Sverige, *Scandic Continental vid Vasagatan* som med 17 våningar kraftigt reser sig över omgivningen och också negativt påverkar stadshusets roll i stadsbilden samt *Kv. Sperlingens backe* där rivningar planeras av 1800-talshus för att medge höga hus i kvarterets inre som kommer att synas i många siktstråk i stadskärnan.

Var finns helhetsperspektivet på stadens utveckling och var finns analysen av de långsiktiga effekterna av dessa storskaliga angrepp på Stockholms ännu väl sammanhållna siluett, förändringar som strider mot och

successivt försvagar uttrycken för riksintresset? Bedömningen enligt miljöbalken av projektens skador på riksintresset bör därför inte enbart avse effekterna av projekten i sig utan bör också innefatta en helhetsbedömning av den samlade påverkan på Stockholms stadsbild av projekt efter projekt.

Mål och lagregler för kulturarvet

Förslaget att utradera den unika hamnmiljön på Blasieholmsudden är tyvärr ett av många exempel på bristen på hänsyn till kulturarvet i dagens stadsplanering. *Slussenprojektet* är ett annat där ett kulturarv, av på sin tid epokgörande betydelse, kommer att utraderas och ersättas av en bred åttafältig bro av motorvägskaraktär som okänsligt landar på Skeppsbron och kommer att innebära en förödande effekt för det öppna stadsrummet i Stockholms hjärta. Stegvis rivs det byggda kulturarvet, miljöer som berättar om stadens historia och ger perspektiv på tidigare tillväxt och också erbjuder skönhetsvärden och variation i stadsbilden.

Dessa rivningar genomförs trots tydliga mål och regler i lagstiftningen. Enligt det nationella miljö kvalitetsmålet "God bebyggd miljö" ska det kulturella, historiska och arkitektoniska arvet i form av värdefulla byggnader och bebyggelsemiljöer bevaras, användas och utvecklas. Enligt kulturmiljölagen har enskilda och myndigheter ansvar för att skydda och vårda kulturmiljön. Enligt miljöbalken ska riksintressen skyddas från påtaglig skada. Enligt plan- och bygglagen ska

byggnader som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt skyddas, vårdas och får inte rivas.

I påfallande många fall i hela landet rivs kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer och det är uppenbart att lagstiftningen inte följs i många kommuner, ibland inte ens i överprövande instanser. Det är därför hög tid att på statlig nivå vidta åtgärder för att se till att mål och lagstiftning följs när det gäller vårt byggda kulturarv.

Perspektiv på Stockholms utveckling

Det föreslagna läget för Nobel Center bör också ses i perspektiv av Stockholms utveckling. Varför pressa in Nobel Center i citykärnan där det redan är trångt och råder stora framkomlighetsproblem? Stockholms stadskärna har en hög täthet med ett stort utbud av besöksmål medan andra delar av staden har en mera ensartad karaktär. Alla märkesbyggnader behöver inte ligga i Stockholms hjärta. I en växande stad bör offentliga miljöer i alla delar av staden vitaliseras. Märkesbyggnader har en viktig funktion för att ge en stadsdel karaktär och identitet och med sitt offentliga innehåll berika stadslivet och bör därför förläggas till platser där de gör störst samhällsnytta.

Som nämnts upptas i lokaliseringstuderingen flera lämpliga alternativa lokaliseringar. I nya stadsdelar som t.ex. Norra Djurgårdsstaden och Hagastaden skulle en symbolbyggnad som Nobel Center kunna innebära ett stimulerande tillskott som ger

identitet åt stadsdelen. I en växande stad måste också symbolbyggnaderna spridas i stadslandskapet. Varför inte använda denna möjlighet i stället för att förlägga Nobel Center på Blasieholmen med alla de nackdelar detta läge medför? Tänkvärt i sammanhanget är att när Kungliga biblioteket skulle lokaliseras på 1870-talet ansågs läget i Humlegården för perifert!

Avslutande kommentar

Den snabba tillväxten i många av rikets städer har lett till en fartblindhet och en kultur där viktiga värden som konstituerar en god stads- och livsmiljö försummas, exempelvis respekten för vårt kulturarv. Historien visar att i tider av snabb stadsutveckling finns det risk för stora misstag som i efterhand bedöms som ofattbart okänsliga, exempelvis alla ingrepp som skedde i stadskärnorna på 1960-talet, där rivningarna av Klarakvarteren är ett av de tydligaste exemplen. Nu råder en trend att kritiklöst anamma internationella influenser och genomföra projekt som innebär en kraftig skalförskjutning av den ännu väl sammanhållna stadsbilden i Stockholm. Vi borde lära av historien och ställa frågan, på vilket sätt gör vi fel nu?

Kristina Berglund

Arkitekt SAR/MSA

kristina.berglund.ark@gmail.com

Kristina Berglund har arbetat med stadsbyggnadsfrågor som planchef i Täby och stadsarkitekt i Vallentuna. Hon har varit ledamot i Stadsmiljørådet och är nu vice ordförande i Svenska byggnadsvårdsföreningen.

Noter

- 1 Stockholms stad: *Förslag till detaljplan för Nobel Center på Blasieholmen, del av Norrmalm 3:43, i stadsdelen Norrmalm, Stockholm*. Dnr: 2013-004660.
- 2 Stockholms stad: *Nuläges och värdebeskrivning av Blasieholmsudden och dess omgivande vattenrum*, 2013; Stockholms stadsmuseum: *Blasieholmsudden, del av Norrmalm 3:43 (f.d. Sillbovstomten), Norrmalm 3:1 (Nationalmuseum) och Sillbovet 4, Norrmalm, Stockholm*. Byggnadshistorisk förundersökning, 2011.
- 3 Tyréns AB: *Trafikutredning – Nobel Center, slutversion*, 2015-01-27 samt *PM Trafikutredning Nobel Center*, 2015-09-01.
- 4 WSP: *Lokaliseringsutredning med konsekvensbedömning*, 2014-09-11.
- 5 Area av mätvärda delar av ett våningsplan inklusive ytterväggar.

PRESSTOPP

Stockholms kommunfullmäktige beslutade den 25 april 2016 att anta detaljplanen med rösterna 54 mot 43. Moderaterna, Socialdemokraterna och Centerpartiet röstade för förslaget och övriga partier emot. Inför beslutet framfördes in i det sista kraftiga protester av engagerade medborgare bl.a. genom två stora demonstrationer. Svenska byggnadsvårdsföreningen kommer i egenskap av miljöorganisation att överklaga beslutet, främst på grund av påtaglig skada på riksintresset, och med största sannolikhet kommer sakägare och andra miljöorganisationer också att överklaga beslutet.

Kyrkbyn som mål för framtida kulturresevat

– ett angeläget kulturarvsprojekt

Martin Giertz

I denna artikel föreslår författaren och kulturhistorikern Martin Giertz att de sista sammanhållna sockenkyrkomiljöerna bör skyddas genom att inrätta åtminstone ett kulturresevat i varje stift. Några lämpliga miljöer presenteras, ett i Växjö stift och ett i Linköpings stift. Bakgrunden är fleråriga diskussioner inom sockenkyrkonätverket.

Ett av de mest centrala bebyggelsearven i Sverige är sockenkyrkomiljön, med sina både sekulära och ecklesiastiska kultur- och skönhetsvärden. Platsen för sockenkyrkan valdes ofta med omsorg och själva platsen utstrålar inte sällan det som arkitekturteoretiker kallar *Genius Loci* – platsens ande eller själ. Kyrkorna är viktiga landmärken i landskapet men samtidigt en minnesbank och en öppen historiebok för den som lärt sig avläsa deras historiska årsringar.

Socknens administrativa centrum

Men kyrkorna ligger sällan helt ensamma. De är ofta omgivna av res-

ter av det som förr kallades sockencentrum, en skola från 1800-talet, en än äldre sockenstuga, kyrkstallar och ett sockenmagasin med mera. Den gamla prästgården ligger ofta i omedelbar närhet och inom synhåll. En allé leder som regel från kyrkan till prästgården, som med sina ängar och åkrar gränsar mot kyrkmuren. Ett mindre klockarboställe med sin lilla åker och trädgårdstappa finns troligen i närheten. Prästgårdens trädgård är däremot mer parkliknande, med sitt mäktiga vårdträd och sin sandade infart som bjuder välkommen åt besökaren. Bakom huset skymtar slingrande gångar, bersåer och kanske en fruktträdgård som försvinner in i dunklet av en något förvuxen park.

Denna skenbara idyll hade ibland en mörk bakgrund. Starka sociala spänningar fanns mellan de egendomslösa drängarna och pigorna och de s.k. sockenmännen, de myndiga jordägarna. Det var ett manssamhälle. Endast män samlades i sockenstugan och avgjorde besluten på sockenstämman. Kyrkoherden var självskrivnen ordförande fram till 1862. Kvinnorna däremot, inte minst prästfrun, utförde i det tysta ett socialt arbete. Hon kunde i praktiken fungera

som en oavlönad distriktssköterska. I fattigstugan eller sockenstugan undervisade underbetalda ”skolmostrar” eller dragonänkor socknens barn i att skriva och läsa. Ståndspersonernas barn däremot, adelns, ryttmästarens och kyrkoherdens gossar, gick inte i sockenskolan utan läste för en privat informator eller adjunkt, innan de redan vid nio års ålder skickades iväg till en stiftsstad för att gå i trivial- och gymnasieskola. Deras systor som t.ex. prästmamsellerna fick också undervisning i hemmen, men kunde i princip inte åtnjuta någon högre undervisning. Socken var en liten värld där ett fåtal hade rest ”utomlands” eller studerat i någon stiftsstad. Det rörde sig om de s.k. ståndspersonerna, ryttmästaren, länsmannen och kronofogden och framför allt kyrkoherden. Kyrkoherden var i allmänhet den ende i socknen som hade en högre akademisk utbildning. En filosofie doktorsgrad var en nödvändig merit för att få en tjänst i de så kallade rangpastoraten.

Prästgårdskulturen

Många präster var alltså lärda män och besatt en högt driven humanistisk lärdomskultur som värdesatte

FIGUR 1. Othem har Gotlands kanske ståtligaste och bäst bevarade kyrkbymiljö med sin prästgård från 1774 med väl proportionerade flyglar. FOTO: Peder Giertz, februari 2009.

språk, fornforskning, etnologi, botanik och naturvetenskap. De immateriella värdena var lika viktiga som de materiella. Naturen var en del av Guds skapelse och därmed helig. Dessa kunskaper omsatte de i den lilla värld som deras kyrkby och prästgård utgjorde. Alléer planterades, fruktträdgårdar anlades, fornminnen vårdades, bisamhällen och parker skapade ett artrikt fågel- och insektsliv. De naturvårdande aspekterna var lika viktiga som de ekonomiska. Sålunda var man rädd om gamla träd och lät dem stå kvar som viktiga minnen av det förgångna. Prästgårdens vårdträd i mitten av gårdsplanen var självklar och "den tusenåriga eken" var ett begrepp i många prästgårdspark. Prästerna skrev sockenbeskrivningar

och fungerade som sockenmännens rådgivare mot "överheten". De initierade nya kyrkobyggen i modern stil.

Den typiske upplysningsprästen är intresserad av det mesta: biodling, pomologi och elektroterapi, men hans käraste sysselsättning är att starta ett nytt stort kyrkobygge i gustaviansk stil. Han ser framför sig hur det nya, ljusa kyrkorummet i milda pastellfärger skall förmedla en ljusare, nådefull kristendomssyn, och mildra folkets vilda seder och vidskepelse.

Prästernas mellanställning mellan överhet och lokal självstyrelse blev ofta prekär. På något sätt kände de sig som socknens "folktribuner", som Gustav II Adolf kallat dem. De flesta präster tog därför nästan alltid sockenbornas parti gentemot myn-

digheterna. Inte sällan var prästen bondson och hade en djup förståelse för socknens traditioner. Om pastoratet var regalt, kunde det däremot gå illa. Dessa präster tillsattes av Kungl. Maj:t och hade kanske tjänstgjort i en helt annan del av landet eller som regementspräster. De hade inte den förankring i socknen, som skapade tillit och förtroende, vilket det finns många exempel på. Resultatet kunde bli skarpa strider mellan sockenmännen och pastorn.

Sockenstugan och enhetskyrkan

Sockenstugan – i regel en byggnad från början av 1700-talet – finns inte alltid kvar medan kyrkskolan som är dess efterföljare från omkring 1870

FIGUR 2. Heda komministergård i Östergötland ligger intill 1100-talskyrkan och dess vackra västtorn. Den är numera hembygdsgrd. Närheten till Tåkern gör platsen lämplig som kulturresevat. FOTO: Martin Giertz, april 2011.

vanligen ligger mittemot kyrkan. Sockenstugan är kommunalhusets och kyrkskolans föregångare. Detta hus är något av det svenska samhällets urcell, en arena för lokal självstyrelse och kulturspridning genom prästen, sockenstämman, klockaren och skolläraren. Bebyggelsen rör sig som ringar på vattnet kring själva kyrkan och kyrkplatsen, ofta omgiven av en krans av mäktiga träd på sin höjd i landskapet. Här finns embryot till den kommunala självstyrelsen, till social omvårdnad och skolväsende, men också till en universell och nationell arkitektur, byggnadsvård, dendrologi, botanik och lärdomskultur. När sockenstugan byggdes, skulle dess arkitektur motsvara högt ställda anspråk. Den borde gärna påminna om en mindre herrgård eller ett militärt boställe enligt Hårlemans ritningar på 1750-talet.

Linneryd i sydöstra Småland

Antalet kyrkbyar är omkring 1000. Många är givetvis splittrade av modern bebyggelse, och inte så få helt kringskurna av moderna, detaljplanerade samhällen, som t.ex. i Skåne. Men det finns fortfarande förvånansvärt många ganska orörda miljöer, t.ex. på Gotland och i Västmanland, och i delar av Småland. Varje stift har sina säregna miljöer, väl kända inom sin region men okända för de flesta utanför stiftet.

Det är desto mer förvånande att

inte en enda av dessa tämligen orörda kyrkbyar är skyddade i sin helhet. *Linneryd* nära Tingsryd i sydöstra Småland har egendomligt nog en byggnadsminnesmärkning (2008) av både *sockenstugan*, *sockenmagasinet* och *kyrkstallarna*, men inte av hela miljön. *Linneryd* är därmed en självklar kandidat för att ta steget fullt ut och bli kulturresevat.

43 kulturresevat – men ingen sockenkyrkomiljö

Kulturresevat har som bekant inrättats sedan *millenniumskiftet*. Det finns numera 43 stycken, men inte ett enda av dem omfattar en sockenkyrkomiljö. Merparten är gårdsmiljöer, några är industri- och herrgårdsmiljöer, där finns ett par fåbodar och några äldre odlingslandskap, en bergsmansby, men som sagt inte en enda sockenkyrkomiljö. Det finns heller inte någon prästgårdsmiljö, förutom *Råshult* som mer handlar om minnet efter Linné och markvård, inte egentlig prästgårdsmiljö.

Jag anser därför att det vore fruktbart att fundera på om begreppet kulturresevat kunde appliceras på några

sockenkyrkomiljöer som är av riksintresse. Jag menar då de verkliga pärlorna, de omistliga och väl sammanhållna miljöerna. Kyrkomiljön har under de senaste 15 åren varit ämne för ett omfattande forskningsprojekt, som resulterat i en rad publikationer, framförallt RAA:s förnämliga *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* från 2008. Emellertid har inte dessa studier resulterat i några konkreta skyddsbestämmelser för utsatta eller värdefulla miljöer.

Stiften som initiativtagare?

Ganska få kulturresevat har bildats på senare år. Det är nu hög tid för Svenska kyrkan att ta initiativ.

Det står i Svenska kyrkans rättsnöre, Kyrkoordningens 46:e kapitel, följande angående egendomsnämndernas ansvar: *Vid förvaltningen av prästlönefastigheterna ska naturvårdens och kulturmiljövårdens intressen beaktas i skälig omfattning*. Givetvis kan man betrakta detta som en sorts honnorsformulering, men den måste ändå betyda något. Ty det är väl känt att egendomsnämnderna i mindre grad haft möjlighet att beakta kul-

turmiljövården, däremot i ganska stor omfattning naturvårdens intressen, genom avsättning av skog och naturbiotoper till naturreservat. Genom den definitiva skilsmässan mellan jord och bostad 1989 då stiftens egendomsnämnder inrättades, och genom kyrkans skiljande från staten några år senare, har förvaltningen och ansvaret för den gamla socken- och prästgårdskulturen på ett olyckligt sätt delats upp på flera händer. Pastoraten äger de få (cirka 250) prästgårdar som finns kvar i kyrkans ägo, privata ägare har köpt cirka 1 900 prästgårdar med tomt, och stiftet förvaltar fortfarande gårdarnas jord och skog. Kyrkorna ägs av församlingen eller pastoratet.

En möjlighet vore att stiftet avsätter någon liten del av kyrkans stora jordinnehav för ett nationellt kulturarvsprojekt, och tar initiativ till att inrätta kulturresevat med kyrkbyn i centrum. Sverige har ratificerat den Europeiska landskapskonventionen 2011. Den svenska kyrkbyn, prästgården och sockenkyrkomiljön, med sin allé mellan kyrka och prästgård, prästgårdens alla hus och de betande djuren, är ett unikt kulturarv med 800 år gamla rötter. Det speglar en lärdomskultur i nära förening med en lokal, agrikulturell ekonomi. Varje stift förvaltar fortfarande den gamla prästgårdsjorden, som består av självägande stiftelser. Förvaltningen ger i medeltal ett överskott per stift

om 50–80 miljoner kronor. Hälften av detta överskott betalas ut till pastoraten som förr stod som ägare av kyrkans jord. En liten del av överskottet borde kunna bidra till skötseln av ett kulturresevat, på samma sätt som man inrättat en hel del naturreservat.

Varje stift borde kunna inrätta åtminstone ett kulturresevat, där en sockenkyrkomiljö tillsammans med till exempel en prästgård med ett småskaligt lantbruk ingår som en viktig del. Ungefär som på *Linnés Råsbult* i Växjö stift, men i mer utpräglad sockenkyrkomiljö. Ett kulturresevat i varje stift om ca 20–30 hektar, skulle innebära att mindre än 0,01 procent av kyrkans prästgårdsmark avsattes för detta ändamål. Den sammanlagda arealen som stiftet äger är cirka 350 000 hektar. 13 resevat omfattar alltså ca 325 hektar. Dessa resevat skulle givetvis omfatta hela kyrkomiljön plus några mindre åkrar och slåtterängar, kanske med betande djur, till exempel får, och på så sätt skapas en pedagogisk helhet, som skulle kunna användas för att levandegöra ett unikt kulturarv, nämligen föreningen av samhälligt, agrikulturellt och kyrkligt kulturarv.

Nationell inventering av sockenkyrkomiljöer

Förutsättningen är dock att en nationell inventering först görs, där varje stift i samarbete med länsstyrelsen och RAÄ markerar de miljöer som är

av riksintresse och framför allt de som är unika och omistliga. Bra underlag finns både på läns museer och hos RAÄ. Därefter kan arbetet börja med att samordna kulturminnesvården för att i form av 13 stiftsresevat skydda välbevarade sockenkyrkomiljöer.

Sockenkyrkomiljön är ett unikt och nationellt kulturarv, som förtjänar mer uppmärksamhet och samordning från kulturvårdande instanser. Landsbygden behöver lokala kultur- och aktivitetscentra som kan locka publik från tätorterna. De finaste sockenkyrkomiljöerna har dessutom stora skönhetsvärden.

Kyrkbyns ägarbild kan vara komplicerad

Någon invänder helt riktigt att sockenkyrkomiljön idag kan vara uppsplittrad på många ägare, varav flera privata fastighetsägare. Men detta omöjliggör inte ett resevat. Ännu för femtio år sedan var de flesta kyrkbyar uppdelade på endast två markägare, kyrkan lokalt och stiftet.

Det finns dock åtskilliga sockenkyrkomiljöer som i stort sett har kvar endast dessa två kyrkliga ägare med den lilla skillnaden att prästgårdarnas hus och tomt överförts till pastoraten efter 2002 och att de fått lagfart på den. I den mån privata ägare kommit till kan dessa givetvis ogilla resevatstanken, men det finns säkert de som ser det som ett lyft för byn. Ägaren av kyrkskolan kanske redan driver

ett sommarcafé och skulle givetvis få många fler besökare om kyrkbyn upphöjdes till kulturresevat.

Vid en inventering av sockenkyrkomiljöer av riksintresse bör givetvis ägarbildningen vägas in som en icke oväsentlig faktor. Egendomsnämnden skulle exempelvis kunna köpa tillbaka en prästgård som ägs av pastoratet, som till exempel Linköpings stift gjort i Säby strax utanför Tranås, för att återställa enheten gård/bostad/lantbruk. I detta senare fallet köpte eigendomsnämnden prästgården i Säby av pastoratet för två miljoner kronor för ett år sedan. Samtidigt köpte man Säby Norrgård och fick på så sätt en större brukningsenhet kring kyrkbyn. Man har också renoverat och byggt nya ekonomibyggnader på prästgården i en stil som passar

FIGUR 3. Säby kyrkby 6 kilometer söder om Tranås ligger i ett område av riksintresse. Det är en klungby som vuxit upp kring kyrkan och den stora prästgården i söder. Från höger syns norrgårdens röda manbyggnad från 1740, kyrkskolan och sockenstugans stora gula hus, ned mot sjön ligger det vita f.d. ålderdomshemmet och kyrkstallarna. Kyrkan är från slutet av 1100-talet med torn från 1700-talet. FOTO: Martin Giertz, drönbild mars 2016.

in i miljön. Byn omges alltså av ett jordbruk som i alla tider varit basen i kyrkans ekonomi, och som i sin helhet fortfarande förvaltas av kyrkan.

Exemplet Säby kyrkby utanför Tranås – ett välbevarat sockencentrum

Kyrkbyn ligger i ett klassiskt och välbevarat sockencentrum med kyrka, kyrk-

stallar, prästgård, arrendatorbostad och före detta sockenstuga, skolhus, ålderdomshem och Säby Norrgård. Ett par privata fastigheter finns också, men de smälter väl in i miljön. Kyrkstallarna är från 1800-talets förra hälft, uppförda i timmer och rödfärgade. De är troligen flyttade från annan plats invid kyrkan, därtill finns stallbyggnad från omkring 1920, klädd med rödmålad locklistpanel. Prästgården uppfördes 1806 och byggdes till omkring 1850. Det är en timmerbyggnad klädd med gul locklistpanel. Sockenstugan norr om kyrkan, uppförd 1828, är även den klädd med gul panel och har använts som skolbyggnad. Idag fungerar den som bostad. Kyrkskolan intill sockenstugan, också i gul panel, är uppförd 1926. Ålderdomshemmet uppfördes omkring 1890 och byggdes

till på 1930-talet, det är en revererad träbyggnad idag klädd med vit puts. Norrgårdens röda manbyggnad med sitt valmade mansardtak ser ut som en tidigare prästgård. Den är mycket riktigt byggd på 1740-talet av kyrkoherde Botvid Livin, som tyckte han behövde en mer ståndsmässig boning.

Säby är ett typexempel på förnämlig sockenkyrkomiljö med sockenstuga, kyrkskola, kyrkstallar och före detta ålderdomshem, som på långt håll avtecknar sig i landskapet.

Retreat och utflyktsmål, studiecirkel och kurser

Möjligheten att i en sådan miljö bedriva aktivitetskapande verksamhet och skapa lokala kulturcentra har en mycket stor potential, vilket visas av t.ex. *Råshult*. Gårdsbutik, café i kyrkskolan, visningar av kyrkan, kanske ett skolmuseum, vandringsleder, årstidsfester och guidningar kan dra mycket folk och skapa förståelse kring ett unikt kulturarv. Retreater, studiecirkel och kyrkohistoriska seminarier, kurser i etnografi, genusperspektiv eller ekonomisk historia kan delvis förläggas till kyrkbyn, och på plats konkret belysa de starka utmaningar som fanns inom socknen och kyrkbyn, och hur man försökte lösa dessa.

Exempel från Västmanlands län

Till slut: För att exemplifiera fler möjliga miljöer i framtida projekt tar jag ännu några konkreta exempel från Västmanlands län.

Byggnadsantikvarie *Ellen Holtermann Wiig* på Västmanlands läns museum konstaterar att fem kyrkomiljöer nu är klassade som riksintresse för kulturmiljö: *Rytterne*, *Irsta*, *Kungsåra*, *Skerike* och *Skultuna*. Hon själv anser att *Fläckebo*, *Möklinta* och *Kila* kanske är de bäst sammanhållna. I de två senaste finns kyrkoherdebostad och komministerbostad samt kyrkstallar. *Karbenning* kyrkomiljö är också värdefull med sin klockaregård, prästgård, sockenstuga och arrendatorbostad, anser Ellen Holtermann Wiig.

Stiften har sina särdrag. Det vore spännande att se hur olika stift på sitt sätt förmedlar något av platsens själ och stiftets traditioner. Men det är bråttom! Tillsätt omedelbart en samsrådsgrupp mellan kyrkostyrelsen och Riksantikvarieämbetet för att utreda frågan om skydd för sockenkyrkomiljön!

Martin Giertz

Fil.mag. med inriktning på ekonomisk historia och nordiska språk
martin.giertz@giertz.se

Martin Giertz har de senaste tio åren forskat kring ett centralt bebyggelseärv, den svenska prästgården. Han äger Torpa prästgård i Östergötland och är verksam inom sockenkyrkonätverket.

Litteratur och referenser

- Aronsson, Peter, 1992, *Det lokala själstyret som social arena i tre Smålandsocknar 1680-1850*.
Bergström, Carin, 1992, "Kyrkplatsen som socknens centrum", i *Studier till ett kul-*

turmiljöprogram för Sverige. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Bergström, Carin, 2015, *Mitt i byn. Med kyrkan som följeslagare genom Sveriges historia*.

Bergström, Carin, 2000, *Skolmostrar och läsmästare. Lärare på landet före folkskole-reformen 1842*.

Bringéus, Nils-Arvid (red.), 2004, *Sockenbeskrivningar från Gästrikland 1790-1791*.

Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), 2008, *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Den kyrkliga egendomen. Betänkande av kammarkollegiet. SOU 1997:47.

Giertz, Martin, 2012, *Svenska prästgårdar. Kulturarv, trädgårdar, byggnadsvård*. Diss.

Gräslund Berg, Elisabeth, 2004, *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*.

Levenstam, Torsten, 1992, *Prästfamiljernas villkor. En social-ekonomisk studie*.

Linneryds byggnadsminne, Länsstyrelsen i Kronobergs dokumentation, <http://www.lansstyrelsen.se/kronoberg/SiteCollectionDocuments/Sv/publikationer/kultur/Byggnadsminnen/Linneryds-sockenstuga.pdf>

Meurling, Birgitta, 1996, *Sarons liljor. En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*.

Meurling, Birgitta & Lagerlöf Nilsson, Ulrika (red.), 2015, *Vid hans sida. Svenska prästfruar under 250 år – ideal och verklighet. Prästgårdar i Sverige*. Inventeringar, 1973-1986, Rapport RAA 1989:2.

Sjöström, Ingrid, 2008, Inledning till *Svenska kyrkor. En historisk reseguide*, s. 8-25.

Sporrong, Ulf (red.), 2015, *Kyrkan i landskapet*.

Ström, Krister (red.), 1998, *Tidernas kyrkplatser. 12 miljöer i Västmanlands län*.

Söderberg, Kajsa, "Prästen som går mot strömmen. Bara 256 prästgårdar kvar i bruk", *Kyrkans Tidning* 2016: 7, s. 4-5.

Det här händer, hela tiden.

Kulturhistoriska miljöer över hela landet hotas av exploatering, rivning och förfall. Den snabba omvandlingen av jordbruket har lämnat stora delar av den svenska landsbygden öde. Ett kulturlandskap som för inte länge sedan domierade vårt land kommer snart att vara uttraderat. Lika illa är det i städerna där förtätning skall ske till varje pris, oftast utan grundlig analys av vilka konsekvenser det får för kulturmiljöer och stadsliv. Med krav på höga vinstmarginaler gröper exploatörer ur det som återstår av kulturarv med stöd från kommunpolitiker som tävlar i att göra avtryck.

Det är lätt att avfärda frågor som dessa med att de är någon annans ansvar, men på många håll finns tyvärr ingen som står upp till försvar för kulturarvet när förändringstrycket är starkt.

Byggnadsvårdsföreningen driver frågor som berör vår bebyggelsehistoria och har den senaste tiden figurerat flitigt i media genom opinionsbildande artiklar och öppna brev. Vi har också räddat rivningshotade objekt genom vårt arbete med Gula listan och delar varje år ut utmärkelsen Årets byggnadsvårdare.

Stöd Svenska byggnadsvårdsföreningen i det här viktiga arbetet genom att bli medlem. Vi vet att det finns många som känner oro inför de konsekvenser som rivningar, illa anpassade nybyggen och hårdhänta ombyggnationer för med sig. För att kunna göra skillnad på riktigt behöver vi bli fler och arbeta tillsammans.

Som medlem har du även möjlighet att själv få stöd i opinionsfrågor och driva debatt genom våra kanaler så som Gula listan, Byggnadskultur,

digitala newsroom och sociala medier. Tillsammans kan vi uppnå mer!

Andra medlemsförmåner är bl a:

- Medlemsrabatt i över 40 byggnadsvårdsbutiker.
- Rådgivning via våra 60 länsombud.
- Inbjudningar till arrangemang,
- Tidskriften Byggnadskultur - 4 nummer per år.
- Tillgång till frågeforum och artikeldatabas.

Välkommen till Sveriges nätverk för byggnadsvård! Läs mer och bli medlem på www.byggnadsvard.se eller ring oss på 08 30 37 85.

BYGGNADS
VÅRDS
FÖRENINGEN

C·G·A|S

Carl-Göran Adelswårds stiftelse

Carl-Göran Adelswårds stiftelse främjar
vetenskaplig forskning avseende den svenska
herrgårdskulturens historia och den svenska
skogsanvändningens historia.

Välkommen med din ansökan senast
den 1 november 2016.

www.cgastiftelse.se

Brandförsäkringsverkets

stiftelse för bebyggelsehistorisk forskning

UTLYSNING

Bidrag, anslag och stipendier mm

Ansökan

Två utlysningar sker per år. Ansökan kan endast inges på <https://apply.zapote.se/bf> under perioderna 1-30 juni respektive 1-30 december och skall vara inlämnad senast kl 12.00 på sista ansökningsdag. Formell undertecknad ansökningsblankett insänds per samma datum till stiftelsen, allt övrigt material inges elektroniskt.

Beredning

Styrelsens ordförande bereder ansökningarna med anlitan av erforderlig expertis.

Beslut

Fattas på styrelsemöten i mitten av mars och september.

Kriterier, generella

Området bebyggelsehistoria finns visserligen inte som akademisk disciplin, men styrelsen tolkar begreppet brett. Dock förbehåller sig stiftelsen att bedöma relevansen av inkomna ansökningar. (En vägledning finns i de ämnen som avhandlats i Bebyggelsehistorisk Tidskrift.)

Företräde ges till forskning/publikationer som grundar sig på Brandförsäkringsverkets arkiv och/eller historia. I andra hand ges stöd till forskning av akademisk verkshöjd inom bebyggelsehistoria i vid mening.

Stöd kan ges även till andra publikationer som innefattar eller bygger på material ur Stiftelsens arkiv (t ex kyrkobeskrivningar, lokalhistoria mm).

Stöd kan även ges till publikationer med särskilt syfte att sprida bebyggelsehistoriska forskningsresultat.

Mer information

För utförligare information, se www.brandverket.se!

Frågor och kontakt

Styrelsens ordförande: Magnus Åkerman, Handelskammaren i Uppsala län, Klostergatan 13, 753 21 Uppsala, 018-50 29 50.

Frågor rörande stipendier, rekvisitioner, avrapportering och anslag mm kan även ställas till stiftelsen@brandverket.se.

Brandförsäkringsverkets arkiv:

230 år av bebyggelsehistoria digitaliserat och sökbart

Anders Houltz

Vådeld har genom tiderna förödat många kulturmiljöer. Samtidigt har strävan att bemästra detta hot inneburit att vi idag har fantastiska kunskapskällor till äldre bebyggelse genom försäkringshandlingar och värderingar.

Från starten 1782 och långt in på 1900-talet tecknade Brandförsäkringsverket allframtidförsäkringar över fastigheter i städer och på landsbygd. Den allra första tecknades av Almbyrkyrka i Örebro, den 31 oktober 1782. Den försäkringen var gällande ända tills verket avvecklade sin verksamhet 2009.¹

Försäkringarna var inriktade på offentlig egendom som tingshus, skolor, kyrkor och prästgårdar, men också på gods med underliggande fastigheter, samt bruk och industrier. För landsbygdens industrier fanns till 1800-talets mitt inga andra egentliga försäkringsalternativ. Brandförsäkringsverket värderade och försäkrade gruvor, järnbruk, pappersbruk, trankokerier, brännerier och mycket annat.²

I Brandförsäkringsverkets källare på Strandvägen 19 i Stockholm fanns hundratals hyllmeter dokument. De berörde försäkringsobjekt i hela landet (liksom Finland för perioden före 1809). Idag finns Brandförsäkringsverkets arkiv på Centrum för Näringslivshistoria, där besökande

forskare kan beställa fram och ta del av ett unikt material.³

Materialet rymmer memorialer, protokoll, värderingar och skaderegleringar. Ofta ingår detaljerade beskrivningar av byggnadernas utformning och skick vid olika tidpunkter, liksom ritningar och situationsplaner. Inte minst värdefulla är de hundratals stadsplanekartor som upprättats över svenska städer.

De medel som återstod då Brandförsäkringsverket 2009 likviderade sina tillgångar och löste ut samtliga försäkringstagare är idag grundplåt i Brandförsäkringsverkets stiftelse för bebyggelsehistorisk forskning.⁴

Från och med april 2016 kan alla utforska Brandförsäkringsverkets skatter i digital form via brandverket.se. Detta är resultatet av ett mångårigt digitaliseringsprojekt i samverkan mellan Centrum för Näringslivshistoria och Brandförsäkringsverkets stiftelse.

Sök bland handlingar på www.brandverket.se.

Noter

- 1 Karlsson 2007, s. 22 ff.
- 2 Bylund 1934, s. 128.
- 3 Gidlöf & Houltz 2016 (under publicering).
- 4 www.brandverket.se (2016-04-23).

Samlingen av historiska stadskartor är omfattande. Ibland användes äldre kartor, som denna över Köping från 1641. Som framgår av karttexten "renoverades" kartan 1782, Brandförsäkringsverkets tillkomstår. FOTO: Brandförsäkringsverkets arkiv.

Litteratur

- Bylund, G., 1934, *Allmänna brandförsäkringsverkets arkiv. En brukshistorisk källa*.
- Gidlöf, Anders, och Anders Houltz, 2016, "Nu blir Brandförsäkringsverkets skatter tillgängliga". *Företagshistoria* 2.
- Karlsson, Sören, 2007, *Kunglig glans för all framtid. Brandförsäkringsverket 1782-2007*.

Fredric Bedoire, *Den svenska arkitektu-
rens historia 1000–1800, 1800–2000*,
Nordstedts 2015, inb., 455 s. resp. 528 s.
BAND 1: ISBN 978-91-1-3063379
BAND 2: ISBN 978-91-1-3067056

Det finns goda skäl att hålla med Eva Eriksson i hennes positiva recension av Fredric Bedoires nyutkomna tvåbandsverk över den svenska arkitekturens historia (*SvD* 2015.09.23). Det är, som hon konstaterar, ett gediget och auktoritativt verk, och ett vittnesbörd om författarens imponerande kunskaper och arbetsförmåga.

I två böcker, som tillsammans omfattar närmare 1 000 sidor, beskriver Bedoire lika många år av svensk arkitekturhistoria. Det är en text som löper lätt, full av deskriptiva och karaktäriserande exempel på byggnader, av vilka de flesta också finns återgivna i det rika bildmaterialet.

Inför en sådan arbetsinsats kan det kännas svårt att komma med invändningar då det gäller innehåll och urval. Alla tänkbara aspekter går givetvis inte att täcka in i en framställning av det här slaget.

Men urvalet säger något väsentligt om akademiska traditioner och ger en bild av Sveriges byggda historia som det finns all anledning att diskutera, och också att ifrågasätta. För Bedoires arbete har inte bara ett givet värde som översikt och kunskapskälla. Hans historik skapar också förutsättning för en debatt kring arkitektur och byggande. En diskussion som är särskilt angelägen eftersom det urval och den beskrivning Bedoire gör av byggnader och miljöer annars riskerar att uppfattas som grunden för en svensk arkitekturhistorisk kanon. En berättelse där de av författaren uppmärksammade enskilda

byggnaderna betraktas som en självklar del av vårt viktigaste byggda kulturarv. Eller värre – där Bedoires högst personliga värderingar tjänar som en allmänt accepterad, auktoritativ och odiskutabel utgångspunkt för kulturmiljövårdens framtida arbete.

Tillspetsat skulle Bedoires synsätt kunna sammanfattas i en mening: Allt var bättre förr. Då enskilda byggherrar och arkitekterna hade makten över byggnadet i landet. Det är i alla fall så vi tolkar hans framställning. Och det blir särskilt tydligt i kapitlet ”Rekordåren på 1960-talet”. Ett avsnitt i boken där författaren inledningsvis öser galla över det offentliga byggandet som sker i Byggnadsstyrelsens regi och därefter avfärdar det omfattande bostadsbyggandet under det s.k. miljonprogrammet på sex sidor!

Visst begicks det många misstag under ”rekordåren”, och visst kan man rikta kritik mot såväl politiker som byggföretag och enskilda arkitekter. Men det är ändå anmärkningsvärt att Bedoire ägnar så lite utrymme åt att mer ingående diskutera denna period i vår arkitekturhistoria. Särskilt med hänsyn till att författarens avsikt är, enligt bokens baksidestext, att låta arkitekturen ”...berätta historien om Sverige”.

Men vad för historia är det då han berättar – i ett Sverige, där drygt 46 % av bebyggelsen i landets tätorter består av bostadshus och 48 % av ekonomi- och komplementbyggnader: garage, förråd och andra typer av byggnader som hör till bostadsbebyggelsen. Och där enligt tillgänglig offentlig statistik mer än en tredjedel av bostadsbebyggelsen tillkom under perioden 1961–80. Medan den tredje största kategorin i statistiken, samhällsfunktionernas byggnader – som

skolor, sjukhus, samfundsbyggnader, etc. – endast omfattar lite drygt 2 % av den totala byggnadsstocken i landets tätorter, och verksamhetslokaler (som affärer och kontor) omfattar 0,9 %.

De byggnader som Bedoire främst uppmärksammar i sin bok utgör således mindre än 3 % av landets totala byggnads-
massa.

Många av de byggnader som författaren behandlar intar självfallet en betydelsefull plats i den offentliga miljön och illustrerar viktiga delar i vårt lands historia. Men genom att nästan helt förbigå det omfattande bostadsbyggande som skedde under perioden 1960–80, lämnar Bedoire en betydelsefull del av Sveriges 1900-tals-historia utanför sin framställning. Hans beskrivning omfattar i stort sett endast de av samtiden och senare ofta kritiserade ”miljonprogramsområdena” i de större städernas ytterområden. Trots att en stor del av periodens bostadsbyggande skedde i mindre områden med företrädesvis flerbostadshus i 2–3 våningar, och en under perioden ökande andel småhus. Den bebyggelse som dominerar det landskap vi faktiskt lever i idag.

Förklaringen till att författaren ägnar så liten uppmärksamhet åt rekordårens byggande står sannolikt att finna i att han i sin framställning endast syftar till att beskriva tidens arkitektur – de byggnader som enligt Nationalencyklopedins definition av arkitektur är ”... av särskild dignitet eller konstnärlig ambition”.

Det är han givetvis i sin fulla rätt att göra, men frågan är om det verkligen är möjligt att med denna snäva definition få arkitekturen att ”...berätta historien om Sverige”.

Vi tror inte det.

Har man, som Bedoire antyder i sitt

förord, en ambition att betrakta det byggda som ett källmaterial till landets historia, får man nog använda sig av en annan metod. Kanske också av ett annat urval – men framför allt utgå från en explicit formulerad teoretisk grund. För i motsats till vad Eva Eriksson hävdar i sin inledningsvis nämnda artikel – att författaren får arkitekturhistorien att framträda som ett ämne i egen rätt, och inte "... bara som hus i en konsthistoriebok" – vill vi hävda att det faktiskt är precis vad han gör. Till det bidrar inte minst det som är bokens verkliga styrka: Bedoires förmåga att beskriva och karakterisera de enskilda byggnaderna, samt det fantastiska bildmaterialet. Men det är en beskrivning där byggnaderna oftast bedöms som konstverk, utan någon mer utförlig redogörelse för deras situation i förhållande till omgivande bebyggelse, inre planering eller funktion. Samtidigt som de fotografier som beledsagar texten i allmänhet följer det traditionella arkitekturfotografiets konventioner, där byggnaden "avporträtteras" i närbild, utskuren ur sitt sammanhang och från den mest fördelaktiga blickpunkten.

Det är emellertid ett medvetet val av författaren, som visserligen ofta bidrar till att förhöja läsoplevelsen men som samtidigt också ger en förvanskad bild av historien, och döljer vad som hänt med de enskilda byggnaderna under historiens gång. Hur de har klarat sig genom de förändringar som en byggnad alltid genomgår över tid: ombyggnader i samband med förändrade funktioner, fortlöpande underhåll, ändrade krav då det gäller tekniska installationer och prestanda, etc. Inte något av detta återspeglas i bokens bildmaterial.

Sedan hjälper det inte att författaren

tecknar sin historia mot en allmän historieskrivning av det slag som ofta beledsagar större arkitektur- och konsthistoriska översiktsverk av det här slaget.

Det faktum att Bedoire intresserar sig så lite för de funktionella aspekterna i sin framställning för också med sig ett problem då det gäller att bedöma olika tiders byggande och planering. Det blir särskilt uppenbart då han beskriver 1950- och 60-talens citysaneringar, där författaren sällan lyfter fram de positiva vinster som trots allt ändå uppstod.

Visst är det lätt att hålla med Bedoire i hans negativa omdöme om Norrmalmsregleringens första fas. Men som en utgångspunkt för den diskussion kring förändringar och stadsförnyelse som Ingela Lindh efterlyser i sitt förord till boken hade det kanske varit på sin plats att också lyfta fram de positiva värden som till exempel lösningen vid Sergels torg inneburit. Där "Plattan" visserligen ofta uppmärksammas som centrum för kriminalitet, men idag också fungerar som en central samlingsplats för olika massaktiviteter och förplats till Kulturhuset, avskild från trafiken. Och där de omkringlig-

gande ytor som idag upptas av biltrafiken med enkla medel inom en snar framtid förhoppningsvis kan omgestaltas och utvecklas till en attraktiv del av ett bilfritt centrum.

Ett annat positivt exempel, som Bedoire inte tar upp i sin bok, är centrumomvandlingen i Södertälje, där den under 1960-talet genomförda saneringen gjorde det möjligt att omvandla Storgatan till ett bilfritt promenadstråk.

Här skapades ett stadsrum som kommit att bli en viktig förutsättning för det möte mellan olika kulturer som i allt högre grad kommit att präglad stadens liv, och som gjort det attraktivt för de många nyanlända som bor i ytterområdena att söka sig till stadens centrala delar. Det är en funktion som den tidigare bebyggelsen i de här kvarteren knappast hade kunnat fylla. Till det kommer att många av de byggnader som uppfördes håller en hög arkitektonisk klass, på motsvarande sätt som de exempel författaren ger då det gäller Västerås.

Exemplen skulle kunna mångfaldigas, men säger också något om stockholmsdominansen i framställningen. Att det

dessutom är en renodlad maskulin arkitekturhistoria förvånar inte heller, med hänsyn till hur verkligheten har sett ut. Men kanske hade det ändå varit på sin plats att någonstans i texten kommentera det faktum att en ökad andel av arkitektkåren idag är kvinnor, och att diskutera i vilken utsträckning detta återspeglas i arkitekturen.

Avslutningsvis kan vi konstatera att för att uppnå det mål Fredric Bedoire så ambitiöst formulerat (att låta arkitekturen berätta historien om Sverige) skulle han nog ha vänt sig till en annan gren av den konstvetenskapliga forskningen: till bebyggelsehistorien. Men med det tidsperspektiv som författaren har ålagt sig att täcka skulle detta vara ett projekt som är omöjligt att förverkliga för en enskild forskare. För det krävs en grupp av forskare, med bakgrund i olika discipliner, och ekonomiska resurser som sträcker sig långt bortom de som Fredric Bedoire sannolikt har förfogat över.

Samtidigt är det otvivelaktigt så att han med sin bok också har gett ett betydelsefullt bidrag till den bebyggelsehistoriska forskningen, genom att med sin framställning förtydliga den ofta diffusa demarkationslinjen mellan arkitektur- och bebyggelsehistoria.

För den som söker ett lättillgängligt arkitekturhistoriskt översiktsverk är boken också en guldgruva, som i enlighet med författarens intentioner sannolikt kan bidra till att öka intresset för arkitektur.

Leif Jonsson

leifjonsson5@yahoo.se

Kristian Berg

kristian.berg59@gmail.com

Caspar Jørgensen & Morten Pedersen (red.), *Industrial Heritage in Denmark. Landscapes, Environments and Historical Archaeology*, Kulturstyrelsen & Aarhus University Press, 2014. 285 s. ISBN: 978-87-7124-108-2.

I den danska kultur- och arkitekturhistorien har industrins miljöer blivit efter-satta som objekt för studier, berättelser och bevaranden. Endast få undantag har haft ambition att åskådliggöra nationen som hemvist för industriella näringar vid sidan om det jordbruk Danmark så ofta förknippas med. Ett påtagligt initiativ har tagits av danska Kulturarvsstyrelsen (som kommit att samordnas under den bredare Kulturstyrelsen) som genom ett urval och särskild belysning av 25 nationellt signifikanta industrihistoriska miljöer hoppas väcka ett brett intresse för industrisamhällets kulturarv och dess betydelse för landets historia. Museibesöken i landet har under en tjugofemårsperiod stigit från 9 till 10 miljoner per år och det tycks som att det är de industrihistoriskt förankrade besöksmålen som står för den ökande tillströmningen.

I detta sammanhang har redaktörerna Caspar Jørgensen och Morten Pedersen ställt samman boken *Industrial Heritage in Denmark* och själva bidragit med flera av dess texter. I volymens inledande kapitel presenteras den internationellt sett mångfacetterade forskningen om industrisamhällets historia med perspektiv på tekniska landvinningar, företagshistoria och bebyggelseutveckling vid sidan om att också gestalta livsvillkoren kring fabriksarbetet. Mot denna bakgrund väljer redaktörerna att avgränsa sig till de fy-

siska miljöerna för industriell produktion med endast enstaka utvecklingar till arbetsförhållanden och företagshistoria. Resultatet har blivit en samling översiktliga skildringar av de 25 utpekade industrimiljöerna ("25 Fantastiske industrier"), att läsa närmast som ett uppslagsverk, och några kapitel som djupdyker i specifika näringars industriella utveckling och bebyggelsehistoria, samt ett par avslutande kapitel om äldre industriområdets plats i vår samtid.

Bland de 25 nationella industrimiljöerna ingår både större områden, såsom Holmens kungliga varv med mark och byggnader som redan under 1800-talet delvis kom att användas för andra än industriella verksamheter, och industrimiljöer som ännu är i bruk, såsom det Danske Stålvalvsverk, en aktör på den globala marknaden. En välkänd industrimiljö som ingår bland de 25 är Köttbyn i Köpenhamn. Den byggda miljön är kulturminnesmärkt då den representerar de rationella planeringsideal som rädde 1890-1950. De funktionalistiska byggnaderna i den del av Köttbyn som kallas Den Hvide Kødby framhålls som ett mästerverk inom dansk funktionalism. Köttbyn har på många håll uppmärksammats för den omvandlingsprocess som pågått efter att slakteriverksamheten har flyttat ut och bebyggelsen återbrukas för restauranger, barer, gallerior och träningsanläggningar. Det är en omvandling som sägs ha drivit på gentrifieringsprocesser i de omgivande kvarteren. Författaren av den här delen, Caspar Jørgensen, har dock koncentrerat sig på översiktlig information så som en kort historisk genomgång, beskrivning av bebyggelsen, dess läge, eventuella återbruk och motiv till kulturminnesmärkningen. Som uppslag är

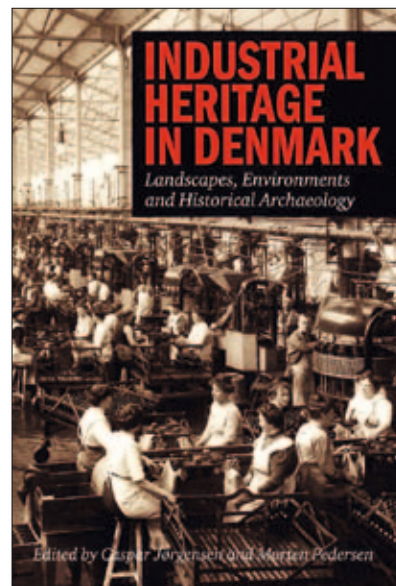
det mycket snyggt och bra och kan sannolikt locka till egna besök och fördjupade efterforskningar för den intresserade.

Jørgensen knyter också samman inledningskapitlet och denna uppslagsdel med ett kapitel som tecknar en mångfacetterad bild av industribebyggelse och -landskap i Danmark under två hundra år, 1770–1970. Jørgensen indelar utvecklingstrenderna i fyra olika tidsepoker vilka summariskt kan karakteriseras som en alltmer omfattande specialisering av byggnader och en striktare funktionsseparering där bostäder förlades allt längre bort från produktionsanläggningarna. Längre fram under 1900-talet och massproduktionens era uppfördes också alltmer yrkrävande enplansbyggnader, medan industrialiseringsanläggningarna under industrialiseringens första hundra år tenderade att vara mer förtätade, förlagda till flervåningsbyggnader. Detta är ingenting nytt eller förvånande i sig men samtidigt intressant och värt att beakta i relation till samtida mer eller mindre lyckade initiativ att förtäta och funktionsblanda stadslandskapen.

I djupdykningarna riktar René Schröder Christensen, Hanne Christensen och Morten Pedersen i var sitt kapitel strålkastarljuset på hamnanläggningar, betsockerbruk och cementfabriker. Schröder Christensen tar ett intressant grepp om hamnanläggandets historia tiden 1840–1970 genom att strukturera sin empiri med stöd i historikern Fernand Braudels skilda tidsaxlar: geografisk tid (alternativt: "historieskrivningens infrastruktur"), social/historisk tid, samt den individuellt uppfattade tiden (alternativt samtiden). Hamnarnas anläggningar som järnvägsspår och kranar, magasin och silos har skiftat genom historien och tämligen snabbt växlat upp i relation till konjunk-

turer på marknaden och tekniska landvinningar. Detta i relation till naturgivna förutsättningar och ett nätverk av byar och städer i landskapet gör att hamnanläggningar, likt få andra mänskliga konstruktioner, kan berätta en historia om det industriella samhället som sträcker sig långt utanför deras egna, ofta med stängsel slutna områden.

I sitt kapitel om betsockerbruk konstaterar Hanne Christensen att de två mest utpräglade grenarna av dansk ekonomi strålar samman inom denna näring, nämligen jordbruk och industri. Hon förklarar vidare att två skilda ambitioner kom att styra näringens utveckling. Den ena av dessa var ledd av lokala markägare vars utgångspunkt var att utveckla jordbruket hand i hand med samhällsutvecklingen; den andra var mer centraliserad via nationella sammanslutningen De Danske Sukkerfabrikker A/S och inriktad på en allmän modernisering av landet, däribland dess jordbruk. Åtskillnaderna har bland annat kommit att synas i arkitekturen där de lokala aktörerna byggde anläggningar mer efter devisen att få ut mest för pengarna, medan den nationellt etablerade koncernen också såg som sin uppgift att vägleda den arkitektoniska gestaltningen av betsockerbruken. Dock, vad som framstår som en mix av de båda inriktningarna är vad som kommit att lyftas upp bland de 25 Fantastiske industrier som ett nationellt kulturarv och en representant för den danska sockerindustrin, bland annat med hänvisning till att anläggningen förkroppsligar aktiebolagsformen inom dansk livsmedelsproduktion. "Lolland" betsockerbruk etablerades av två lokala aktörer, bröderna Frederiksen, i formen av aktiebolag. Rörelsen gick tyvärr i bankrutten redan efter fem år. Strax därpå star-

tade bruket upp igen, men då i regi av De Danske Sukkerfabrikker A/S.

Cementfabriker för en ny tid – det är vad Morten Pedersen fångar i sitt kapitel som lyfter upp den experimentella fasen inom cementindustrin vilken inföll 1890–1930. Det var år av omfattande investeringar men som mer än väl lönade sig i ökande produktions- och effektiviseringar. Ingenjörerna trädde in på scenen och med dem ett systematiskt experimenterande i laboratorier och i fabriker som sammantaget ledde till en teknologisk revolution i Tyskland, USA och Danmark. Pedersen visar hur den nya teknologin förstås visserligen kom att ställa nya krav på bebyggelsen men att industribebyggelsen som sådan också kom att utgöra primärt objekt för en långtgående utveckling under samma tid. Med stöd i ekonomen Carlota Perez hänvisar han till begreppet *common sense principles* för en förståelse av hur den bebyggelsepraxis som utvecklades under denna tid kom att bli en ledande princip för industriarkitektur i Danmark efter 1945. Nyckeln till det hela tycks ha varit "rationalization achieved by

a planning method focused on flexibility". (s. 232).

I en värld som blir alltmer rik på berättelser, information och artefakter kan det emellanåt finnas skäl att påminna sig om varför otidsenliga eller till och med uttjänta föremål och byggnader är värda att bevara. Som materiella kulturarv uppstår byggnader och anläggningar mycket plats och kräver underhåll för att inte orsaka risker för sin omgivning. Rivning och totalomvandlingar kan legitimeras med hänvisning till behov av plats för ny bebyggelse eller att underhållskostnader inte skulle stå i proportion till befintlig nyttjandegrad. Vad kan sättas upp mot det?:

Det började i "the black country", i kolgruvornas och järnverkens "svarta land" mellan Birmingham och Wolverhampton – ett rökigt, smutsigt, förorenat landskap, förstört av århundradens industriella framfart. I början av 1950-talet gick det här området in i en ny industriell epok. Det gamla skulle bort. Det gick knappast en dag utan att en fabrik revs eller ett arbetarkvarter jämnades med marken.

Och folk började undra. Vad kommer att bli kvar av den industriella revolutionens miljöer? Nu när de låga lönerna, de hårda arbetsvillkoren, de eländiga bostadsförhållandena och den effektiva utsugningen äntligen har skapat det moderna England – skall *bevisen* för hur det gick till verkligen tillåtas försvinna? Skall det kapital som samlats verkligen få sopa bort alla spår av hur det en gång tillkommit?

SVEN LINDQVIST, 1978,
Gräv där du står, s. 174

Lindqvist fångar något mycket viktigt. Såväl immateriella som materiella lämningar kan hjälpa oss förstå hur vi kom dit där vi är idag, och – om urvalet och

synliggörandet är brett – också låta förstå att många olika människor faktiskt hade betydelse.

Anna Storm diskuterar i sitt kapitel industriella platser i ny dräkt och frågar sig vilka kunskaper, erfarenheter och berättelser som förs vidare genom de materiella lämningarna från industrin; vilka nya funktioner har kunnat ta plats i anläggningarna som industrin lämnat efter sig och hur påverkar det uppfattningen om dem? Vad som är värdefullt att uppmärksamma är att det alltid föreligger en tolkningsprocess bakom som avgör hur industrisamhällets historia berättas, och kring vad som kommer anses värt att bevara och att minnas. Storm beskriver att det ofta varit utifrånkommande personer och personer från tjänstemannakåren snarare än lokalt boende och arbetare som intresserat sig för bevarande och återbruk av industrisamhällets byggnader. I återbruken uppstår en sammanvävd process där någon behövt se på de övergivna industribyggnaderna med nya ögon för att skapa meningsfullhet och se potentialen att bruka dem till nya verksamheter, medan återbruken i sin tur laddar bebyggelsen och historien med ytterligare nya meningar. Till syvende och sist kan detta landa i vad Storm beskriver som domesticerad estetik, och industriella platser som demokratiserats genom flertalets perspektiv vilket i förlängningen bidragit till ett tillgängliggörande av industriarvet för en bredare allmänhet. Genom detta öppnas, menar Storm, vägen till fler potentiella förflutenheter såväl som framtider.

Caspar Jørgensen avslutar volymen med att konstatera att man under det sista decenniet insett att det bland industrisamhällets immateriella och materiella lämningar inte enkom existerar en helhet-

lig berättelse utan att lämningarna skapar incitament för flera lager av minnen och förståelser. Ännu kvarstår dock utmaningen att locka en bredare allmänhet till att använda det industriella kulturarvet som resurs för framtiden. För mig personligen utgör det industriella samhällets lämningar bevis för vad många människor gemensamt lyckats bygga upp – även om graden av frivillighet och den direkta utkomsten från processen var djupt ojämnt fördelad. Från ett utgångsläge som var betydligt mindre rustat än dagens situation – både tekniskt, ekonomiskt och utbildningsmässigt – kunde en aggregerad förmåga alstras som bidrog till en genomgripande samhällsomvandling. Vad kunde inte en liknande aggregerad förmåga omsatt i vår tid åstadkomma, en tid som återkommande beskrivs som ansträngd av närmast oöverstigliga problem med galopperande klimatpåverkan, omfattande folkvandringar av utsatta människor på flykt, en konkurrensutsatt och exkluderande arbetsmarknad? Måhända är det enda som saknas en ännu större vetskap om och djupare förståelse för att välståndet aldrig har varit som frukt att plocka från träden, det har alltid funnits människor som har arbetat hårt för dess förverkligande. Som den här boken illustrerar finns bevisen där ännu i arkiv, byggnader, fotografier och berättelser.

Gabriella Olshammar

fil.dr, Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet
gabriella.olshammar@gu.se

Anna Storm, *Post-Industrial Landscape Scars*. Palgrave MacMillan New York, 2014, 227 s. ISBN: 978-1-137-02598-2.

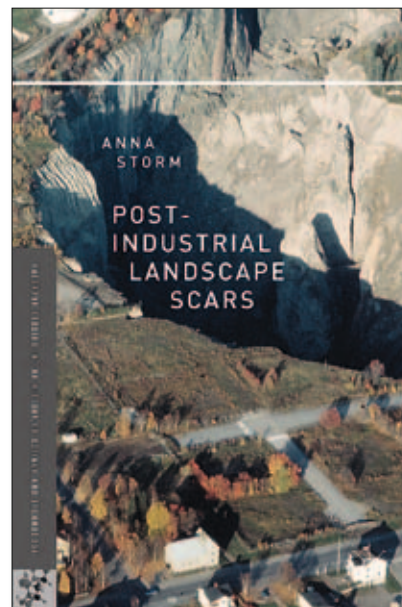
Indenfor det seneste års tid er der kommet hele tre bøger alene i Norden om genanvendelse af industrilandskaber og anlæg. Udover Anna Storms bog er det Ellen Braaes *Beaty Redeemed – recycling post-industrial landscapes* og Ågotnes m.fl.s *Når industrisamfundet bliver verdensarv*. Fokus er på de nutidige fortællinger og anvendelser af industrilandskaberne, mens hvad disse levner siger om aktørerne, der har brugt dem, tilsyneladende tiltrækker sig mindre interesse lige for tiden. Det kunne se ud som om, der er sket en vægtskiftning fra industriarkæologi /industriminnesforskning over mod tilgange inspireret af social-konstruktivismen og den interesse for oplevelsesøkonomi, der præger både dele af forskningsverden og de offentlige forvaltninger, og som Maths Isacson tidligere har peget på i dette tidsskrift (2013). Eksempelvis har English Heritage i en periode udgivet *Heritage Counts* med beregninger af den økonomiske omsætning, kulturarv giver anledning til, og Verdensbanken offentliggjorde rapporten *Economics of Uniqueness* i 2012.

Anna Storms tilgang er imidlertid kritisk fortolkende fremfor oplevelsesøkonomisk. Forfatteren er ansat som postdoktor ved Kulturgeografiska Institutionen ved Stockholms Universitet og disputerede med afhandlingen *Hope and Rust – Reinterpreting the industrial place in the late 20th century*, 2008 på KTH, Afdeling for Videnskabshistorie og Teknologi. Den aktuelle bog handler om

de sår og deres heling til ar, som omdannelsen eller afviklingen af store tekniske systemer har afsat i de mentale og fysiske landskaber. Det undersøges gennem fem casestudies: Malmberget i Nordsverige, der blev udnyttet fra ca. 1890, kernekraftværkerne Barsebäck i Sydsverige, der blev sat i drift fra 1975, og Ignalina i Litauen, i drift fra 1983, stålværkerne i Landschaftspark Duisburg-Nord i Sydvesttyskland, som blev etableret 1903, og Avesta i Midtsverige som blev etableret 1883 men med rødder tilbage til 1636. Hvor bebyggelsen på Malmberget med det store åbne brud, der æder sig ind på husene, og ved de to atomkraftværker efter al sandsynlighed vil blive revet ned, mens dele af de to stålværker er blevet tolket som kulturarv og allerede er genanvendt.

Bogen er disponeret med en indledning, hvor der redegøres for tankerne bag ar-metaforet, et kapitel til hver af de fem cases studies, og en kort konklusion. I geografisk forstand er bogen bredere anlagt end tidligere undersøgelser som Annika Alzéns om bevaring af industrilandskabet i Norrköping fra 1996, Brita Lundströms om firmaet Ericssons historiebrug fra 2006 og Svava Riestos landskabsbiografi af Carlsberg grundens forandringer fra 2011. Desværre er bogen forsynet med få illustrationer af ringe kvalitet i forhold til prisen. Det afhjælpes dog delvist af nogle klare kortskitser af de fem landskaber.

Storms fokus er på forskellige aktørers forståelse af de udvalgte industrilandskaber efter produktionen er ophørt, det vil sige, det er de nutidige forandringer, der analyseres. Bogen bygger især på interviews. Der er gennemført 27 med forskellige aktører, hvoraf de 20 er svenskere.

Hertil kommer offentligt tilgængeligt materiale som hjemmesider, avisomtaler, officielle referater, planmateriale mv. Tilgangen er fortolkende, og det er ikke noget tilfælde, at metaforet *ar* indgår i titlen. Anna Storms mål er at undersøge ar-metaforens muligheder som analyse-redskab for at påvirke den samtidige kulturarvsdebat, således at kulturarv i højere grad kommer til at omfatte det flertydige, smertefulde og ødelæggende i historiske forløb. Storm forudsætter, at der ikke er en historie, men at det er muligt at konstruere flere forskellige.

Der er tale om et transnationalt studie, og det er en af bogens fortjenester at overskride det nationale rum. Foruden forfatterens viden og engagement er en del af baggrunden for denne større geografiske brede antagelig de nordisk-baltiske og europæiske kurser og forskningsnetværk, som det siden 1990'erne er lykkedes i perioder at finansiere bl.a. med penge fra Nordisk Råd. Det er der kommet resultater ud af eksempelvis *Industrial Heritage Around the Baltic Sea*, red. Marie

Nisser m.fl. 2012, hvor Storm også har bidraget, eller *Industri and Modernism, Compagnies, Architecture and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High Industrial Period*, red. Anja Kervanto Nevanlinna, 2007. Storm diskuterer imidlertid ikke sine overvejelser om valget af eksempler nærmere, men ud fra en kvantitativ betragtning savner jeg et eksempel på et planlagt industrivarter for små og mellemstore virksomheder fra den højindustrielle periode. Nu er eksemplerne lidt blevet en kongerække over det, der var "først og størst", som det kendes fra ældre teknikhistorie. På den anden side er det en vigtig del af drivkraften i analysen, for hvordan kan det være, at teknologiske vidundere som Barsebäck og Ignalina ikke står til at blive bevaret, som mindesmærker over de svenske og sovjetrussiske civilisationers fremskridt? Mens det omvendt er lykkedes at bevare de to stålværker i Avesta og Duisburg, og man kan med forfatteren spørge om, hvorfor det lige netop er disse to, der bliver bevaret?

Selvom de fem industrilandskaber bliver fyldigt præsenteret i deres lokale økonomiske og sociale kontekst, er det ikke meget læseren får af viden om de bredere økonomiske og sociale forandringer, som er baggrunden for, at de store anlæg i flere af eksemplerne pludseligt stod uden anvendelse. Tilsvarende indgår den specifikke udvikling i ejendomsværdierne og turisternes antal overnatninger og døgnforbrug ikke i analysen, eller hvor mange atomkraftværker og stålværker, der er bygningsfredet. Det er en hermeneutisk tradition Storm støtter sig til og ikke f.eks. kulturøkonomi, som den er forsøgt udviklet af økonomer siden 1990'erne og f.eks. præsenteret i *"Economics of*

Uniqueness", eller en restaureringsfaglig tradition.

Bogens omdrejningspunkt er Storms medrivende fascination af de udvalgte landskabers på engang spektakulære og perifere karakter, underen over at deres historier ikke er blevet skrevet, og hvorfor turisterhvervets værdiklynger ikke allerede skaber vækst i landskabernes servicesektor. Udover oplagte risikomønter, som radioaktiv stråling, nedstyrtningssfare foruden den perifere beliggenhed, peger Storm på fraværet af narativer om landskaberne, som den væsentligste årsag til den manglende erkendelse af deres værdi. Der kan være forskellige grunde til, at de er forblevet uerkendte, bl.a. de lokale aktørers chok og sorg over nedlukningen, atomkraftværkernes ringe alder, og i det omfang erkendelsen lettes af udefra kommende aktører, at de ikke er kommet. Herved adskiller flere af de undersøgte landskaber sig fra ældre industrilandskaber, som typisk omfatter etagefabrikker i grundmur, der allerede er opdaget og genbrugt, eller de landskaber der henligger i "ruinøs" tilstand og indfanges af følsomme fotografer og andre opdagelsesrejsende. Fælles er ifølge Storm, at "man" har forholdt sig aktivt til disse levn, ar eller denne arv. Mens Storm overraskende nok ikke kommer nærmere ind på museumslandskaber og de frivillige aktører som en erkendelsesmåde. Derimod peger Storm på, at det næppe er tilfældigt, at Duisburg og Avesta bliver bevaret i en eller anden form, fordi der begge steder er en lang tradition for historisk interesse, mens det relativt nye Malmberg og de to kernekraftværker er uden tilsvarende fortællinger.

Sammenfattende er jeg ikke rigtig blevet overbevist om metaforer som

analyseredskab. I forhold til historiefortællingens betydning for bevaring er det værd at huske på, at et af standartargumenterne for at indføre bygningsfredning i årene omkring 1900 var, at rigtig mange bygninger i de gamle bycentre blev revet ned uanset de historiefortællinger, der blev foldet ud i de samme år. På den anden side er det en tankevækkende og inspirerende bog, der på et rimeligt detaljeringniveau beskriver og analyser forandringer på grundlag af ikke et men fem eksempler. Det er et vigtigt og transnationalt emne, og Storms argumentation for historiefortællingernes betydning, og behovet for at inddrage det smertefulde og ødelæggende som en del af historiefortællingerne, er på mange måder overbevisende, selvom graden af historiefortællingernes gennemslagskraft nok kan nuanceres. Uden at det eksplicit formuleres, lægger bogen op til overvejelser om den nuværende forholdsvis skarpe, men ikke helt konsekvente, opdeling mellem bygningsbevaring og historiefortælling, forskning og branding. Måske skulle der bruges lidt flere ressourcer på historiefortælling og borgerinddragelse, lidt færre på registrering og sagsbehandling?

Caspar Jørgensen

Specialkonsulent i Slots- og Kulturstyrelsen,
cand.mag. i historie og kunsthistorie
caj@slks.dk

Joakim Hansson, *Komfort framför allt, men även nytta och nöje – teknik, apparater och redskap i byggnader före andra världskriget*. Eget förlag 2015, bunden 341 s. ISBN 978-91-982571-0-6

När jag som nyutexaminerad bebyggelseantikvarie började arbeta i Malmö 1988 fick jag omgående höra historien om den framgångsrike arkitekten Alfred Arwidius' död 1915, hur han avled av koloxidförgiftning i badkaret på grund av en felinstallerad gaseldad varmvattenberedare. Det är med den historien i bakhuvudet jag tar mig an Joakim Hanssons *Komfort framför allt, men även nytta och nöje – teknik, apparater och redskap i byggnader före andra världskriget*. Med denna bok får jag möjligheten att sätta in arkitekt Arwidius' tekniska martyrium i sitt rätta sammanhang.

Författaren, FD och universitetslektor vid Uppsala universitet på Campus Gotland, har med forskningsmedel bl. a. från Energimyndigheten skrivit en kompakt och rikligt illustrerad bok om ett ämne som intresserat honom sedan ungdomens kakelugnssamlade, nämligen bostadsmiljöns tekniska aspekter och den utveckling av hemteknik för komfort, nytta och nöje som tog riktig fart med 1800-talets industrialism.

Efter ett avsnitt om grundförutsättningarna – eld, gas, vatten och elektricitet – följer avsnitt om uppvärmning, belysning, köksteknik, hygien, tvätt, övriga redskap, kommunikation och etermedia samt brandsäkerhet. Helhetsintrycket är närmast encyklopediskt eller museiartat. Hansson ordnar teknikartefakterna systematiskt och kronologiskt och har god

känsla för ordning. Han har också huvudsakligen lyckats hämta sina exempel från olika regioner, vilket ger en generell bild av uppfinningarnas genomslag. Boken ger stora möjligheter för kulturhistoriker, museianställda och byggnadsantikvarier att stilla sin nyfikenhet i en mängd kultur- och teknikhistoriska frågor och detaljer. Framställningen är mer faktsäckad än resonerande och illustreras av ett omfattande äldre bildmaterial, inte minst annonser, om inte alltid optimalt återgivet så genomgående intresseväckande och belysande.

Hansson kombinerar material från Sverige med material från Finland, vilket motiveras med ländernas gemensamma historia men också med att den finska forskningen på området kommit längre. Kanske skulle denna utgångspunkt framhållits tydligare, exempelvis i baksidestexten. Från en mer sydvästsvensk synvinkel menar jag att ett helnordiskt perspektiv kanske varit bättre, liksom ett större fokus på England och Tyskland som industriella föregångsländer. I södra Sverige förmedlades den mesta tekniken via Tyskland, oavsett om den ursprungligen var tysk, brittisk eller amerikansk. För skånskt vidkommande var det Berlin och Köpenhamn, snarare än Helsingfors, som var teknik- och kulturspridningscentrum. Nyligen lärde jag mig hur amerikaner i Andra världskrigets slutskede tog tysk mikrofon-, PA- och bandspelarteknik med sig hem och hur efterkrigstidens hifi-teknik absurdt nog emanerade ur Joseph Goebbels propagandamaskineri. Med detta vill jag säga, att relationen mellan teknisk och social utveckling sällan är oproblematiserad. Teknikhistoria landar däremot alltför ofta just i en oreflekterad utvecklingsoptimism där idén att "människan strävat till att

utveckla sitt leverne ur teknisk synvinkel" (baksidestexten) ses som en naturlag. Hansson är medveten om detta när han skriver att vi idag står i "installations- och apparathelvetet" men det blir ändå teknikoptimismen som dominerar intrycket av hans bok.

Att som Hansson sätta den främre tidsgränsen vid Andra världskriget kan vara rimligt. Å andra sidan kan man hävda att den tekniska kontinuiteten fram till dataåldern (ca 1980) var stor, oavsett om det gällde telefoner, skrivmaskiner eller annat. För min farmors generation (f. 1905) ändrades hemtekniken sannolikt mindre än för hennes föräldrar eller barnbarn, åtminstone i en borgerlig kontext. Brytpunkten 1950 gäller väl främst oljans, massbilismens och plastens snabba genombrott. Gränsen bakåt är svårare. När stycket "I.A.I." heter "Uppgörande av eld" kanske perspektivet blir väl långt och upplägget får karaktär av äldre lärobok. Att sedan (okommenterat) illustrera detta med en kolonial bild från 1926 av två halvnakna afrikaner (bokens första illustration) borde ha undvikits, i synnerhet av en konstvetare. Bättre vore att koncentrera sig på industrialismen, som ju är Hanssons huvudepok, och skriva en annan bok om förindustriell hemteknik (och en tred-

je om tiden efter 1945). En sådan tyngdpunkt kanske också hade givit utrymme för mer etnologiska perspektiv, liksom för några centrala resonemang om hur uppfinningarna formerade moderniteten, hur de relaterade till socialgrupp och genus och hur man skall förhålla sig till världskrigens tekniskprång. Och om man som Hansson går in på akvarier och fågelburar, gymnastikapparater och cigarrtändare, borde man då inte även ta med hemmens musikinstrument, kameror och skioptikonapparater, liksom barnens tekniska leksaker, deras dockspisar, ångmaskiner, laterna magicor, urverksleksaker av litograferad bleckplåt och Meccano? Även överkomliga bokpriser, illustrerade veckomagasin, postorderkataloger och ett nytt bildflöde (exempelvis vykortet) utgör en väsentlig delberättelse om hur industrialismens teknik ändrade hemmiljön. Någonstans kanske Hansson mer borde ha funderat på hur stor betydelse olika uppfinningar haft i hemmen och för vem – alltså ställt tvätmaskinen och glödlampor mot de udda kuriositeterna. Just när det gäller belysning ägnas stadens neon (utanför hemmen) relativt stort utrymme. Att den elektriska julgransbelysningen (i hemmen) slog igenom mitt under andra världskriget pga. stearinransonering nämns däremot inte. En udda nyhet för mig var å andra sidan att vissa restauranger höll sig med särskilda ”spyhoar” för berusade och proppmätta gäster.

Författaren menar själv att ämnet är spretigt och att det varit svårt att få ihop en splittrad historia till en helhet. Jag håller med. Delvis är Hansson ute i stadens infrastruktur (gas, vattenlednings- och avloppsnät), delvis i stadens badhus (och i havsbadorterna) men mest i hemmen och då även i landsbygdens herr- och präst-

gårdar. Delvis behandlas byggnadernas fasta installationer (lås, hissar och kakelugnar), delvis lösöret. I detta kan det hela påminna om Gregor Paulssons *Svensk stad* (1950–53) men inte med samma redaktionella skärpa eller kulturhistoriska helhetsperspektiv.

Jag saknar Harald Boklunds programskrift *Våra bostäder* (1907), där ”avfallstrummor” (dvs. sopnedkast) lanseras långt före HSB-tiden och där den tidiga kvinnorörelsens insats för praktiska och hygieniska bostäder tydligt framgår. Jag saknar pottkakelsexempel från skånska städer, de för stenkol specialkonstruerade kakelugnarna från Höganäs, liksom den skånska lerindustrins betydelse för avloppsnätet. Likaså saknar jag Ola Wetterbergs bok om renhållning i hygienkapitlets litteraturlista. Mest saknar jag dock person- och sakregister, något som väsentligt hade ökat bokens användbarhet, inte minst som uppslagsverk för museianställda, antikvarier, samlare och antikvitetshandlare. Det borde vara ett vetenskapligt krav att faktaböcker som denna förses med register.

En mindre pressad layout kunde avsevärt ha förbättrat läsoplevelsen och varför boks titlar inte kursiverats i den löpande texten eller litteraturlistorna framstår för mig som obegripligt. Redan i inledningen finner jag vid första läsningen flera korrekturfel. Bokens titel kunde med fördel gjorts kortare och mera slagkraftig.

Trots dessa invändningar har Hansson bidragit med en bok med höga faktabambitioner, en bok som ger en översikt av ett angeläget bebyggelsehistoriskt ämne och visar på hur hemtekniken gripit in i vår vardag, en bok som säger oss när tandborstar med plasticskaft blev allmänna m.m. Läsningen är delvis lika lustfylld

som ett besök på ett tekniskt museum, på en samlarmässa eller i en antikaffär, åtminstone om man är lika teknikhistoriskt intresserad som författaren eller jag själv. Just genom att Hanssons bok griper över så mycket försvarar den också väl sin plats som handbok och kursbok i en tid när ämnesvalen delvis blir allt smalare och speciallitteraturen allt överskådligare. Den borde finnas i varje museibibliotek och byggnadsantikvaries bokhylla, i Finland och i Sverige.

Henrik Ranby

Docent och universitetslektor
Institutionen för Kulturvård
Göteborgs universitet
henrik.ranby@conservation.gu.se